

У *КРАЇНСЬКИЙ*
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

4

1958

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А І Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Д Р У Г И Й

№ 4

Л И П Е Н Ъ — С Е Р П Е Н Ъ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1958

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), **І. Л. БУТИЧ**,
І. О. ГУРЖИЙ, **М. Р. ДОНІЙ**, **В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ**,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, **І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ**, **П. А. ЛАВ-**
РОВ, **Г. М. МУЛТИХ** (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, **Г. М. ШЕВЧУК** (відповідальний
секретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14

Телефон 4-53-43

Украинский исторический журнал, № 4, 1958.

(На украинском языке)

Технічний редактор *І. Д. Мільохін*.

Коректори *І. С. Доманська, Р. Я. Лернер*.

БФ 11688. Зам. № 1051. Вид. № 104. Тираж 5500. Формат паперу 74×108¹/₁₆. Друкарськ. арку-
шів 14,38. Обл.-видавн. аркушів 16,78. Паперових аркушів 5,25. Здано на виробництво 29.V 1958 р.
Підписано до друку 5.VIII 1958 р.

Друкарня Видавництва АП УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 2.

СТАТТІ

В. В. ЧИГИРИК

КП(б)У В БОРОТЬБІ ЗА РЕВОЛЮЦІЙНЕ ПЕРЕТВОРЕННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

(ГРУДЕНЬ 1919 р. — БЕРЕЗЕНЬ 1921 р.)

В кінці 1919 та на початку 1920 р. народи Радянської країни завершували розгром учасників другого походу Антанти. В умовах жорстокої боротьби проти денікінських полчищ відновлювалась влада Рад на Україні. Невід'ємною складовою частиною програми соціалістичного будівництва, до здійснення якої приступила КП(б)У, було революційне перетворення аграрних відносин. «Питання про землю, питання про влаштування побуту величезної більшості населення — селянського населення — для нас питання корінне», — вказував В. І. Ленін¹.

Не випадково в числі перших радянських законів II Всеросійський з'їзд Рад 8 листопада 1917 р. ухвалив декрет про землю, який, скасувавши приватну власність на землю, знищив основу експлуатації поміщиками мільйонів трудящих селян.

Проте складність періоду громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції не могла не відбитись на тривалості аграрних перетворень в різних частинах колишньої царської Росії. В РРФСР націоналізація землі була завершена в короткий історичний строк — з осені 1917 до літа 1918 р. На Україні аграрне питання не було розв'язане відразу, оскільки республіка в 1917—1920 рр. була ареною жорстокої боротьби з внутрішньою контрреволюцією та інтервентами. Незважаючи на ці обставини, КП(б)У проводила величезну роботу по мобілізації трудящого селянства на боротьбу за здійснення ленінського декрету про землю в 1918 та 1919 рр.

Однак у здійсненні земельної політики в 1919 р. мали місце серйозні недоліки, помилки і навіть перекручення, які зводилися в основному до надмірного насадження радгоспів замість передачі землі селянам, а також до порушення в ряді місць принципу добровільності при будівництві колективних господарств.

Для остаточної перемоги Радянської влади на Україні, для визначення її земельної політики в 1920 р. вирішальне значення мали настанови В. І. Леніна, викладені ним в «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». «У Великоросії, — писав В. І. Ленін, — поміщицьке землеволодіння знищене повністю. На Україні треба зробити те ж саме, і Радянська влада українських ро-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 343.

бітників і селян повинна закріпити повне знищення поміщицького землеволодіння, повне визволення українських робітників і селян від усякого гніту поміщиків і від самих поміщиків»¹.

Справою радянського будівництва на Україні повсякденно керувала Комуністична партія та її Центральний Комітет. Вже в період визволення України від денікінців ЦК РКП(б) обговорив питання про Радянську владу на Україні і ухвалив революцію, яка чітко визначала завдання Радянської влади на Україні. Проект резолюції був написаний В. І. Леніним і схвалений Пленумом ЦК РКП(б) 29 листопада 1919 р. Бойову програму діяльності партійних організацій по відбудові та зміцненню Радянської влади на Україні накреслила VIII Всеросійська партійна конференція, що відбулася 2—4 грудня 1919 р. Намітивши цілий ряд заходів по зміцненню союзу з основними масами селянства, конференція під керівництвом В. І. Леніна при обговоренні питання про Радянську владу на Україні піддала нещадній критиці помилки, допущені деякими комуністами України в селянському і національному питаннях в 1919 р.

В. І. Ленін в своїй промові на конференції РКП(б) підкреслював, що перемога соціалістичної революції на Україні може бути забезпечена правильною політикою щодо основних мас селянства і правильною національною політикою. Заперечуючи Раковському, який продовжував відстоювати неправильну позицію про максимальне утворення радянських господарств, В. І. Ленін зазначав, що під радгоспи треба відвести тільки невелику частину культурних господарств, а більшу частину радянських господарств віддати для фактичного поділу, бо інакше блоку з дрібним селянством партія не матиме².

Конференція схвалила резолюцію ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». Враховуючи соціальний склад населення України, резолюція підкреслювала, що «завданням Радянської влади на Україні є завоювання до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства, яке своїми справжніми інтересами якнайтісніше зв'язане з Радянською владою»³. Відповідно до цього резолюція визначала завдання Комуністичної партії в галузі земельної політики: повна ліквідація відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння і передача землі безземельному і малоземельному селянству; будівництво радянських господарств в суворо обмежених розмірах при врахуванні життєвих інтересів навколишнього селянства; в справі об'єднання селян у комуні та артілі — суворо дотримання принципу добровільності.

Рішення VIII Всеросійської партконференції були покладені в основу роботи ЦК КП(б)У та робітничо-селянського уряду України. Так, в постанові про утворення Всеукраїнського Революційного Комітету, підписаній Г. І. Петровським 11 грудня 1919 р., в числі чергових завдань Радянської влади значилось: «революційна остаточна ліквідація поміщиків і поміщицького землеволодіння»⁴.

Приступаючи до виконання цих завдань, Всеукраїнським урядом у зверненні «До робітників і селян України» писав: «Тепер, коли Радянська влада закріплюється назавжди, перше діло українського селянина,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 260, 263.

² Там же, стор. 170.

³ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 430—431.

⁴ «Собрание Указаний и Распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета», № 1, 26 грудня 1919 р.— 10 лютого 1920 р. (далі — «СУ Всеукраїнського революційного комітету»), стор. 2.

безземельного і малоземельного, всю потрібну йому землю поміщика взяти в своє володіння... Хай не буде більше на робітничо-селянській Україні безземельних і малоземельних селян, позбавлених рентаменту»¹.

20 січня 1920 р. Всеукраїнський Революційний Комітет розглянув питання про земельну політику Радянської влади на Україні. Незважаючи на спроби боротьбистів зірвати розгляд цього питання, Всеукрревком на доповідь Вікторова схвалив проект декларації «Про основні засади організації земельної справи на Україні»², опублікованої 22 січня 1920 р. «Основним завданням Радянської влади на Україні,— говорилось в першому розділі декларації,— є повна і остаточна ліквідація поміщицького земельного ладу»³.

На основі цієї декларації земельна комісія Всеукрревкому розробила проект закону про землю. «Двічі з приводу цього закону,— говорить у своїх спогадах голова Всеукрревкому Г. І. Петровський,— ми їздили радитися до В. І. Леніна і лише після третього читання затвердили його для всієї України»⁴. 4 лютого 1920 р. пленум ЦК КП(б)У схвалив цей проект⁵, а 5 лютого Всеукрревком видав закон про землю⁶.

Через всі статті земельного закону червоною лінією проходила ідея знищення поміщицького землеволодіння та забезпечення трудящого селянства землею.

Всі націоналізовані поміщицькі, державні, монастирські і удільні землі переходили згідно з законом без всякого викупу в користування українського трудового народу і в першу чергу для задоволення потреби в землі безземельних та малоземельних селян і землеробських робітників⁷.

Закон про землю підкреслював, що всі радянські господарства, утворені в 1919 р. на поміщицьких землях, повинні перейти в фонд розподілу між безземельними та малоземельними селянами, а площі для зразкових радгоспів і дослідних сільськогосподарських станцій будуть виділятися у погодженні з трудящим селянством найближчих сіл. Трудящим селянам — безземельним і малоземельним — передавався через земельні відділи весь інвентар нетрудових власників. У законі про землю було радикально розв'язане також питання про землі цукрових заводів.

Декрет про націоналізацію цукрової промисловості (16 січня 1919 р.), який визнавав всі землі, що належали заводам, недоторканим земельним фондом націоналізованих цукрових заводів, не враховував прагнень селянства і конкретних умов землеволодіння на Україні, де велика частина поміщицьких земель, на які претендувало селянство, знаходилась в користуванні цукрових заводів. Кількість земель, що належала цукровим заводам в передреволюційні роки (1916), становила 1 631 945 дес., або 11% загальної кількості поміщи-

¹ «Історія КП(б)У в матеріалах і документах», вип. II, 1917—1920 рр., Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 552.

² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 888, оп. 1, спр. 3, арк. 63.

³ «СУ Всеукрревкома», стор. 4.

⁴ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник документів», Держполітвидав УРСР, К., 1957, стор. 43.

⁵ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У та Харківського губкому КП(б)У) від 12 лютого 1920 р.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 888, оп. 1, спр. 3, арк. 128.

⁷ «СУ Всеукрревкома», стор. 13.

цьких, церковних і монастирських земель¹. Найбільше заводів було на Правобережній Україні. В багатьох повітах майже всі поміщицькі землі були переведені на обслуговування цукрової промисловості, а це ще більше загострювало аграрні відносини в районах, що прилягали до цукрових заводів. Тому селянство вимагало розподілу земель цукрових заводів поряд з усіма нетрудовими землями.

Враховуючи це, Радянський уряд України в законі 1920 р. про землю розв'язував питання про земельні площі цукрових заводів в інтересах трудящого селянства. Згідно з законом цукрові заводи забезпечувалися землею з фонду колишніх поміщицьких і заводських земель. Якщо поміщицьких земель виявлялося недостатньо для задоволення потреб місцевого селянства по трудовій нормі, то частина заводських земель передавалася через земвідділи на обробіток місцевому селянству на договорних основах у погодженні з трудящим селянством найближчих сіл.

Одночасно з затвердженням закону про землю Всеукрревком розробив «Інструкцію про попередній розподіл колишніх нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення», в якій значилось, що мета попереднього розподілу земель полягає у фактичній ліквідації влади поміщиків і передачі їх земель трудящому селянству та негайному використанні всіх конфіскованих земель вже в поточному 1920 р.

Характеризуючи новий земельний закон, народний комісар землеробства України Д. З. Мануїльський говорив, що він змітав усі залишки панщини і поміщицького землеволодіння, а також «розривав з практикою занадто поспішного механічного насадження радянських господарств і сільськогосподарських комун» та переносив «практичне здійснення закону на самодіяльність самих мас»².

Закон Всеукрревкому про землю відновлював чинність положень ленінського декрету про землю і накреслював заходи по ліквідації допущених в 1919 р. перекозчень земельної політики Радянської влади.

Тільки на основі здійснення закону від 5 лютого 1920 р. можна було насправді досягти втілення в життя програмних положень VIII з'їзду РКП(б) щодо створення і зміцнення союзу робітничого класу і трудових мас селянства на Україні.

Рішення VIII Всеросійської конференції РКП(б) та закон Всеукрревкому про землю були програмою діяльності місцевих партійних організацій при здійсненні ними аграрної політики партії. Так, ще в січні 1920 р. Київський губернський комітет КП(б)У звернувся з циркулярним листом до всіх партійних організацій губернії, в якому підкреслював, що вони повинні в своїй діяльності виходити з рішень VIII партконференції і відзови Всеукраїнського ревкому до робітників і селян. «Ці два партійні документи,— говорилось в листі,— мусять стати керівними для всіх наших організацій»³.

В лютому 1920 р. І Катеринославська губернська партійна конференція, заслухавши доповідь по земельному питанню, схвалила діяльність Всеукрревкому і приєдналась до основних положень, викладених в законі від 5 лютого 1920 р.⁴ І Донська губернська партійна конференція, яка відбулась 22 лютого 1920 р., рішуче відкинула вимоги троцькістських елементів проводити лінію «твердої диктатури» на се-

¹ «Підсумки аграрної революції на Україні», вид. ЦСУ, Харків, 1923, стор. 8.

² Газ. «Экономическая жизнь» від 11 квітня 1920 р.

³ «Історія КП(б)У в матеріалах і документах», стор. 579.

⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 105, арк. 92.

лі. В резолюції по земельному питанню конференція відзначала, що ліквідації наслідків денікінщини та зміцнення союзу робітничого класу і селянства можна досягти «передачею землі селянству цілком, організацією культурних радянських господарств в суворо обмежених розмірах, виходячи з життєвих інтересів селянства, не ламаючи звичних форм землекористування; відмовою від інтенсивного примусу селян до нових форм господарства і комун... Тільки при наявності цих умов ми можемо розраховувати на зміцнення союзу між робітниками і селянами»¹. Аналогічні резолюції прийняли Чернігівська губернська партійна конференція (січень 1920 р.)², П Подільська губернська партійна конференція (лютий 1920 р.)³.

В розгортанні партійно-політичної роботи серед селянських мас, яка була запорукою успішного проведення в життя цього закону, важливу роль відіграли створені на початку 1920 р. відділи по роботі на селі при ЦК КП(б)У, губернських та повітових комітетах партії. Ці відділи були тимчасовою формою організації партійної роботи на селі. Коли зросли і порівняно зміцніли сільські партійні організації, відділи згідно з постановою X з'їзду РКП(б) були ліквідовані, а функції їх передані організаційно-інструкторським відділам (оргінстрам) партійних комітетів. На Україні ці заходи були проведені згідно з постановою I Всеукраїнської партійної наради (травень 1921 р.). У розглядуваний період відділи по роботі на селі відіграли величезну роль в справі зміцнення зв'язку партії з трудящим селянством, у відбудові та створенні сільських партійних організацій.

В листі відділу по роботі на селі при ЦК РКП(б) в ЦК КП(б)У, підписаному Невським, підкреслювалось, що ряд умов, зв'язаних з труднощами воєнного періоду, з відсутністю міцної організації на селі, рішуче ставить питання про організацію роботи на селі. ЦК РКП(б) пропонував ЦК КП(б)У план організації цієї роботи⁴. Розглянувши і схваливши цей план, ЦК КП(б)У 9 січня 1920 р. ухвалив створити колегію по роботі на селі в межах Київської, Подільської та Волинської губерній⁵, а 12 січня 1920 р. для керівництва роботою серед селян в межах всієї України при ЦК КП(б)У було створено відділ по роботі на селі⁶.

На протязі січня — квітня 1920 р. майже при всіх губернських парткомах були створені такі відділи⁷. До листопада 1920 р. ЦК КП(б)У для роботи в губернських та повітових сільвідділах відрядив 73 комуністи, серед них було чимало посланців братнього російського народу, які прибули на Україну по мобілізації ЦК РКП(б)⁸. Губернські відділи по роботі на селі займались справою підготовки і розстановки кадрів у повітах та волостях. Вже в квітні 1920 р. відділ по роботі на селі при Одеському губкомі доповідав ЦК КП(б)У, що «у всі повіткоми Одеської губернії послані завідувачі відділами по роботі на селі із відповідальних партпрацівників»⁹.

До I Всеукраїнської наради по роботі на селі (серпень 1920 р.) при губернських, повітових та волосних партійних комітетах працювало по-

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 320, арк. 8.

² Там же, од. зб. 242, арк. 20.

³ Там же, од. зб. 271, арк. 5.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 12, арк. 76.

⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 501, арк. 2.

⁶ Архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 5, од. зб. 127, арк. 44.

⁷ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 232, арк. 2; од. зб. 131, арк. 1; од. зб. 126, арк. 3; од. зб. 267, арк. 17; од. зб. 338, арк. 75.

⁸ Там же, од. зб. 551, арк. 9.

⁹ Там же, од. зб. 164, арк. 2.

над 300 організаторів по роботі на селі¹. На листопад 1920 р. при партійних комітетах працювало 73 повітових, 54 районних, 201 волосний організатор по роботі на селі².

Для забезпечення повітів, волостей і сіл кваліфікованими партійними та радянськими працівниками при губернських та повітових комітетах відкривались спеціальні курси і школи по підготовці таких кадрів. Миколаївським губкомом партії була розроблена програма курсів підготовки партійних працівників для села. 25 лютого 1920 р. було відкрито курси, де вивчались: коротка історія партії, програма партії, земельна політика, продовольча політика, воєнна політика, ставлення до інших партій, партійна робота на селі, національне питання на Україні і т. д.³.

11 липня 1920 р. курси радянського будівництва були відкриті при Центральному селянському будинку в Харкові з ініціативи Наркомзему. Вони готували кадри радянських працівників з самих селян для практичної роботи в волвиконкомах, сільрадах, КНС. Лекції на курсах читали видатні партійні та радянські керівники: Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, В. Я. Чубар та ін.⁴.

Проте за порівняно короткий строк неможливо було повністю забезпечити потребу місцевих організацій у постійних кадрах. Тому більшість губернських та повітових комітетів практикувала так звані «недільники» — масовий виїзд комуністів у вихідні дні на села для проведення там організаторської та пропагандистської роботи. Під час «недільників» створювались сільські партійні організації, проводились мітинги та конференції селян. При допомозі «недільників», а також постійних інструкторських кадрів партійні комітети контролювали роботу місцевих організацій, які відновлювались та створювались на селах.

Керівна роль в організації партійних осередків на місцях належала відділам по роботі на селі при партійних комітетах.

В цілому до серпня 1920 р. при допомозі відділів по роботі на селі та інструкторів-організаторів у всіх губерніях України було відновлено та створено 911 волосних та сільських партійних осередків, які об'єднували 8343 члени і 2847 кандидатів у члени партії⁵, а на листопад 1920 р. на місцях діяло 1333 волосні та сільські партійні осередки, які об'єднували 10 452 члени, головним чином бідноту і середняків⁶. Вони були надійною опорою КП(б)У при проведенні в життя земельної політики партії. Очолюючи органи державної влади — ревкоми, а потім Ради, члени сільських та волосних партійних організацій наполегливо боролись за неухильне здійснення політичної лінії партії щодо основних мас селянства.

Паралельно з мобілізацією комуністів на боротьбу за здійснення аграрної політики партії ЦК КП(б)У звернув велику увагу на організацію політико-виховної роботи серед селянства. 24 січня 1920 р. ЦК КП(б)У звернувся з циркулярним листом до всіх парторганізацій України, в якому зазначив, що без залучення найширших пролетарських і напівпролетарських верств села до будівництва нового життя не можна

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 551, арк. 14.

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 564, арк. 6.

³ Там же, од. зб. 334, арк. 4.

⁴ Газ. «Комуніст» (орган Харківського губкому КП(б)У) від 21 червня 1920 р..

⁵ Газ. «Селянська біднота» (орган відділу по роботі на селі при ЦК КП(б)У) від 21 серпня 1920 р.

⁶ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 551, арк. 23.

закріпити величезних завоювань революції і організувати радянський лад на Україні¹. В цьому ж листі пропонувалося місцевим парторганізаціям керуватись в своїй роботі резолюцією ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». Основними формами роботи серед селянських мас визнавались селянські тижні, безпартійні конференції, мітинги, бесіди, організації сільських будинків, хат-читалень і т. д.

Негайно після опублікування декларації «Про основи організації земельної справи на Україні» Всеукраїнським направив губревкомом термінову телеграму, в якій вимагав вжити заходів для розповсюдження та роз'яснення цієї декларації і аграрної політики партії взагалі².

Одним із заходів по мобілізації сил партії і робітничого класу на розв'язання найважливіших політичних і народногосподарських завдань були так звані «тижні» і «місяці» селянина. Ця форма партійно-політичної роботи серед мас в період громадянської війни набрала величезного розмаху.

Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 18 лютого 1920 р., з метою популяризації земельного закону Всеукраїнському ухвалив провести селянський тиждень. В телеграмі Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету за підписом Г. І. Петровського всім земвідділам, продоргам, наросвітам, агітпросвітам встановлювались строки проведення тижня — з 7 по 14 березня³.

Перед партійними організаціями України стояло надзвичайно складне завдання — допомогти трудящому селянству повністю звільнитись від впливу ворожої агітації, яка прикривалась, крім національної ширми, словами про захист інтересів трудових господарств проти комун, які ніби насаджуються більшовиками. Тому в інструкції по проведенню селянського тижня, розробленій комісією при ЦК КП(б)У в складі Мануїльського, Вікторова та ін., підкреслювалось: «При роз'ясненні земельного закону необхідно звернути увагу на такі моменти: ніяких комун, крім трудових об'єднань, що виникають без всякого стороннього впливу, по почину місцевих селян, ніяких радянських господарств, крім зразкових, з обмеженою площею, організованих за згодою з місцевим селянством...»⁴. Про це завдання агітаторів йшлося також в інших документах партійних та радянських установ. В інструкції про проведення селянського тижня відзначалося, що комуністи при роз'ясненні селянству земельного закону повинні оперувати конкретними даними про стан землеволодіння на Україні та про реальні результати здійснення закону для селянства. Згідно з даними, якими користувалися пропатандисти та агітатори, в дев'яти губерніях України до рук селянства, крім надільних земель, повинно було перейти ще близько 15 млн. дес. землі, яка належала нетрудовим власникам, в тому числі 634 тис. дес., які в 1919 р. відходили до радянських господарств⁵. Слід зазначити, що термін «нетрудове господарство» включав згідно з циркуляром Раднаркому України від 24 березня 1920 р. не тільки поміщицькі, а й куркульські господарства, що перевищували встановлювані земвідділами норми землекористування. Отже, ЦК КП(б)У, приступаючи до здійснення земельного закону, загострював увагу на необхідності боротьби проти куркульських елементів села.

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 542, арк. 113.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 888, оп. 1, спр. 6, арк. 12.

³ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У та Харківського губкому) від 24 лютого 1920 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 589, арк. 3.

⁵ Там же.

Величезне значення в популяризації аграрних заходів Комуністичної партії та Радянського уряду, в боротьбі за зміцнення впливу партії на селі мала партійна та радянська преса: газети «Комуніст», «Вісті» — орган ВУЦВК, губернські та повітові газети, які друкували тексти земельного закону, інструкції по проведенню його в життя, конкретні дані про хід землевпорядних робіт на місцях. Газета «Селянська біднота» мала сторінку—«Питання і відповіді» — для матеріалів з аграрної політики партії і для роз'яснення земельного закону від 5 лютого 1920 р.

«Сьогодні починається селянський тиждень,— писала газета «Комуніст»,— комуністи, віддайте всі свої сили для роз'яснення селянам закону про землю і хлібну розверстку, для об'єднання бідняка і середняка, які повинні відібрати захований хліб, інвентар і землю у куркуля»¹.

«Вся земля — вільному селянину — ось лозунг комуністів-більшовиків»,— з такими словами зверталась до незаможного селянства Білоцерківщини газета «Більшовик», орган Білоцерківського комітету КП(б)У.

Про те, якою популярністю серед селянства користувались більшовицькі газети, свідчать численні кореспонденції селян до редакцій газет. Так, селянський кореспондент с. Ломоватого, Черкаського повіту, Київської губернії, повідомляв редакцію газети «Більшовик»—орган Київського губкому КП(б)У, що в їх селі точиться запекла боротьба між трудящим селянством та куркульськими елементами, але серед незаможників відсутня роз'яснювальна робота, газети приходять рідко. Селяни вимагали присилати регулярно газету. «Газета «Більшовик» нам подобається, що вона просто розказує й на українській мові. Присилайте частіше»².

З підвищенням у трудового селянства інтересу до політики партії зростав і попит на газети. Так, до літа 1920 р. тираж газети «Селянська біднота» зріс до 15 тис. примірників³, Одеський губком КП(б)У видавав для селянства газету «Більшовик», тираж якої вже в квітні 1920 р. становив 13 тис. примірників⁴, Полтавський губком КП(б)У за вимогами селянства збільшив тираж газети «Селянин» з 3 тис. до 7 тис. примірників⁵.

До травня 1920 р. Наркомзем України видав і розповсюдив серед селянства через місцеві земоргани 10 тис. брошур з законом про землю та інструкцією про порядок проведення його в життя, 30 тис. плакатів, 50 тис. брошур, в яких роз'яснювалась земельна політика Радянської влади⁶.

Значну роль в розгортанні політичної роботи серед селянства відіграли інструкторсько-організаторські кадри повітових та волосних партійних комітетів. Губернські повітові та волосні організатори по роботі на селі допомагали партійним комітетам встановлювати міцний зв'язок з місцевими організаціями, інформували їх про стан справ на місцях, проводили величезну роз'яснювальну роботу серед селянства. Катеринославський губернський відділ по роботі на селі в інструкції районним організаторам підкреслював: «Весь час, вільний від організаційної роботи, ти присвячуєш мітингам, бесідам з селянами в хатах-читальнях, які повинні стати центрами усної і друкованої агітації і які повинні бути

¹ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У та Харківського губкому КП(б)У) від 7 березня 1920 р.

² Газ. «Більшовик» (орган Київського губкому КП(б)У) від 15 березня 1920 р.

³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 551, арк. 14.

⁴ Там же, од. зб. 164, арк. 3.

⁵ Там же, од. зб. 195, арк. 5.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 28, арк. 29.

під впливом нашої партії»¹. Для кращого зв'язку з селянством інструкція вимагала від місцевих організаторів якомога частіше бувати у повітах, брати безпосередню участь у роботі на селі.

Про обсяг політмасової роботи, проведеної серед трудящого селянства відділами по роботі на селі, інструкторами-організаторами, партійними та комсомольськими організаціями, говорять дані ЦК КП(б)У за квітень — листопад 1920 р. Так, наприклад, в Харківській губернії було проведено 24 безпартійні селянські конференції, 12 з'їздів і нарад, 164 мітинги, організовано 293 хати-читальні, 50 сільбудів; у Київській губернії проведено 37 безпартійних конференцій, 51 нарада і з'їзд, 219 мітингів, організовано 396 хат-читалень, в Миколаївській губернії — 43 безпартійні конференції, 450 з'їздів і нарад, 690 мітингів, організовано 248 хат-читалень, 24 сільбуди² і т. д.

В системі заходів ЦК КП(б)У по посиленню впливу Комуністичної партії на селі значне місце займала організація безпосереднього зв'язку керівних партійних та радянських працівників з трудящим селянством. 22 січня 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У С. В. Косіору, Д. З. Мануїльському і Г. І. Петровському було доручено «вжити організаційних заходів до об'їзду членами ЦК КП(б)У та Всеукрревкому українських організацій і широкої інформації трудящих мас про політику партії на Україні»³. Такі об'їзди практикувались протягом всього 1920 р. Інструкторсько-пропагандистські бригади поїздів «Більшовик» та ім. В. І. Леніна, очолювані членами Центрального Комітету партії та Радянського уряду України, проводили величезну роботу в справі роз'яснення земельного закону Всеукрревкому.

Наслідки партійної роботи серед селянських мас блискуче виявились на безпартійних селянських конференціях, мітингах, сходах, з'їздах Рад, на яких бідняки та середняки одноставно схвалювали аграрну політику партії. Так, в Анатолівській волості, Одеського повіту, незважаючи на контрреволюційну агітацію лівих есерів, селяни на волосному сході ухвалили: «1. Не вірити всяким провокаційним чуткам, і осіб, що їх розпускають, арештовувати і відправляти до органів влади. 2. Всю вільну економічну землю розподілити між безземельними і малоземельними селянами. 3. Визнати і всіляко підтримувати Радянську владу. 4. Визнати, що тільки партія комуністів-більшовиків несе звільнення пригнобленим селянам і повний порядок»⁴.

Трудяще селянство Чигиринського повіту, Київської губернії, 1 травня 1920 р. на з'їзді, скликаному повітовим ревкомом після ліквідації коцурівських банд, висловлювало свою готовність всіма засобами підтримувати Радянську владу і земельний закон, який «з'їзд знайшов цілком відповідним бажанню трудового народу України»⁵. Подібні резолюції були прийняті безпартійною селянською конференцією Балтського повіту, Одеської губернії⁶, з'їздом селян Херсонської губернії 1 березня 1920 р.⁷, безпартійною селянською конференцією Олександрівського повіту, Катеринославської губернії⁸.

Гаряча підтримка трудящим селянством України аграрної політики Комуністичної партії, про що говорять численні документи цього пе-

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 49, арк. 17.

² Там же, од. зб. 334, арк. 4.

³ Там же, од. зб. 501, арк. 4.

Газ. «Більшовик» (орган Одеського губкому КП(б)У) від 21 березня 1920 р.

⁵ Державний архів Київської області (далі—ДАКО), ф. 349, оп. 1, спр. 197, арк. 19.

⁶ Газ. «Вісті» (орган Балтського повітревкому Одеської губернії) від 22 березня 1920 р.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 32, арк. 17.

⁸ Там же, арк. 19.

ріоду, свідчить про те, що ця політика цілком відповідала інтересам трудящих села, які прагнули до знищення різних форм феодального і капіталістичного землеволодіння.

Практичного здійснення землевпорядних робіт КП(б)У та Раднаркомом України досягали при допомозі губернських, повітових та волосних земельних відділів ревкомів, а пізніше—виконавчих комітетів Рад, які створювались зразу ж після відновлення Радянської влади на місцях. В січні—лютому 1920 р. створювались також повітові та волосні земвідділи.

28 лютого 1920 р. Наркомзем УРСР видав «Положення про земельні відділи губернських, повітових і волосних виконкомів», що визначало структуру і функції земвідділів, на які покладалися землевлаштування і організація соціалістичного земельного господарства на місцях. В цьому документі особливо підкреслювалось, що земельні органи повинні створюватись при найближчій участі малоземельного і безземельного селянства. Реорганізацією земвідділів у відповідності з вимогами «Положення» завершувалось створення системи земельних органів на місцях.

В обов'язки земвідділів входило виконання всіх робіт по землевпорядкуванню: облік землі і населення, контроль за встановленням норм розподілу, фактична передача землі селянству. Декретом від 28 січня 1920 р. Радянський уряд України мобілізував усіх спеціалістів сільського господарства на проведення землевпорядних робіт. У звіті Наркомзему за 1920 р. відзначалось, що у волості, повіти та села було відряджено 1500 землемірів-упорядників¹.

Проте з допомогою тільки землемірів та агрономів неможливо було в короткий строк здійснити складні технічні роботи по визначенню земельних площ для розподілу серед селянства. Тому, борючись за здійснення закону від 5 лютого 1920 р., повітові та волосні земельні відділи залучали до цієї роботи представників трудящого селянства в особі волосних земельних комісій, створених згідно з циркуляром Всеукраєвкому від 28 січня 1920 р.

В обов'язки таких земельних комісій, які обирались здебільшого на безпартійних селянських конференціях і сходах, входило: 1) допомога земвідділам в проведенні обліку всіх земель, що згідно з законом підлягали розподілу; 2) проведення обчислень, яка кількість землі повинна братись за основу при визначенні норм наділення і залишення в даній волості; 3) визначення земельних площ, що відводились під радянські господарства.

Авангардну роль в роботах по визначенню господарств, земельні площі яких підлягали розподілу або обмеженню, відіграли сільські комуністи. Так, сільська партійна організація с. Демидова, Київської губернії, створена 27 січня 1920 р., негайно взяла всі колишні поміщицькі маєтки на облік, організувала контроль та визначила ті куркульські господарства, які перевищували норми землекористування². Земельний відділ виконкому Горбулівської волості, цієї ж губернії, керований комуністами, при допомозі волосної земельної комісії, в яку ввійшли безземельні селяни, вже на 23 березня 1920 р. склав список нетрудових господарств, що переходили в користування безземельного та малоземельного селянства³. Такі приклади не є поодинокими.

¹ «Сборник отчетов Народных Комиссариатов УССР и уполномоченных Народных Комиссариатов РСФСР при СНК УССР и Центральных учреждениях Украины», Харьков, 1921, стор. 6.

² Газ. «Більшовик» (орган Київського губкому КП(б)У) від 7 лютого 1920 р.

³ ДАКО, ф. 360, оп. 1, спр. 15, арк. 9.

Передача поміщицьких та куркульських земель в руки трудящого селянства на Україні, як і в Росії, вилилась в зрівняльний розподіл, який знайшов своє законодавче оформлення в «Декреті про землю» та законі «Про соціалізацію землі».

Принцип зрівняльного землекористування знайшов своє відображення також в законодавчих актах Українського Радянського уряду.

Виходячи з радянського аграрного законодавства, трудяще селянство на з'їздах і конференціях виробило норми розподілу нетрудових земель, які затверджувались повітовими земельними відділами виконкомів, а потім земельними відділами губвиконкомів. В основному практикувались дві норми: трудова — для залишення землі, якою селяни володіли раніше, і споживчо-трудова — для наділення безземельних та малоземельних.

На протязі всього 1920 р. губкоми та губвиконкоми скликали з'їзди землевпорядників, де місцеві працівники знайомились з досвідом роботи в інших губерніях, розглядали та затверджували норми розподілу земель, складали плани землевпорядних робіт. Так, Одеський губком на засіданні 6 березня 1920 р. ухвалив: «Пропонувати земвідділу скликати як можна скоріше з'їзд повітових земвідділів і керувати їх роботою. Зібрати точні відомості про роботу повітових відділів на селі»¹.

В середньому трудова норма на господарство в республіці становила від 3 до 21 дес., а норма наділення — від 0,5 до 3 дес. на душу. Найменші ці норми були в таких перенаселених губерніях, як Київська, Подільська; зростали вони в степових губерніях — Запорізькій, Миколаївській, Катеринославській².

В степовій частині України трудова норма не встановлювалась окремо в зв'язку з тим, що земельний голод там не був такий відчутний, як в малоземельних губерніях.

Порядок розподілу землі встановлювався після виконання попередніх підготовчих робіт. Земельні площі відводились волостям, а потім на волосних селянських сходах — селам. Сільські сходи при безпосередній участі місцевих органів влади ділили землю в користування селянам, дотримуючись встановлених норм.

Поділ землі між трудящими селянами України в 1920 р. пройшов дві стадії. Перша — весною 1920 р., коли земельні відділи зустрілися з рядом труднощів, які вплинули на терміни та послідовність виконання землевпорядних робіт. Близькість фронту, слабкий зв'язок з місцями, гостра нестача партійних та радянських кадрів на місцях, відсутність достатньої кількості технічних сил (землемірів та агрономів), відсутність міцних класових організацій сільської бідноти — все це сприяло тому, що в ряді волостей і повітів розподіл землі здійснювався стихійно, нерідко заможними елементами села.

Друга стадія землевпорядних робіт, що припадає на літо і осінь 1920 р., була зв'язана з діяльністю комітетів незаможних селян, які під керівництвом партійних організацій активізували боротьбу трудящого селянства України за фактичний розподіл поміщицьких земель між безземельним та малоземельним селянством і повели рішучу боротьбу за відібрання у куркульства землі і сільськогосподарських знарядь.

Виходячи з ленинських настанов щодо форм організації сільської бідноти, досвіду організації і діяльності комбідів в РРФСР в 1918 р. та на Україні в 1919 р., КП(б)У провела велику роботу по виробленню та-

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 42, арк. 6.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 744, оп. 1, спр. 22, арк. 59.

ких форм організації незаможного селянства, які враховували б класову природу українського села в 1920 р. Вже на початку 1920 р. комуністи України на повітових, міських та губернських партконференціях, де обговорювалось питання організації сільської бідноти, вели рішучу боротьбу проти спроб троцькістів зірвати цю справу.

Величезне значення для об'єднання бідноти і середняків у боротьбі проти куркульських елементів мали рішення IV конференції КП(б)У (17—23 березня 1920 р.) про створення спілок малоземельних і безземельних селян. Конференція виходила з того, що запорукою успіху економічних заходів партії на селі є робота серед селянства. Конференція рішуче відкинула антипартійні установки сапронівської опозиції, спрямовані на проведення старого лозунга — нейтралізації середняка¹. Конференція дала також рішучу відсіч дрібнобуржуазним елементам типу Шумського, який заперечував створення на Україні організацій незаможного селянства і твердив, що «на Україні немає поділу на селі на куркуля, бідняка і середняка, а є господар і напівгосподар»². В резолюції IV конференції КП(б)У з питання розшарування села говорилося: «Зважаючи на факт, що необхідно зараз же створити на селі тверду опору як для проведення радянських законів про наділення землею безземельних і малоземельних і про хлібну розверстку, так і для захисту бідняка та середняка, конференція вважає найважливішим завданням партії створення бойових класових організацій, що об'єднують усі пролетарські і напівпролетарські елементи в селі»³.

На жаль, не всі організації КП(б)У на місцях зразу ж усвідомлювали необхідність таких організацій. Так, проти створення спілок безземельних та малоземельних селян виступали полтавська та харківська організації. Щоб допомогти тим членам партії, які несвідомо примикали до опозиції, ЦК КП(б)У вжив рішучих заходів щодо обґрунтування і захисту лінії партії.

Численні документи говорять про те, що після проведеної роботи партійні організації України стали на шлях рішучої підтримки лінії ЦК КП(б)У на організацію сільської бідноти і середняків у боротьбі проти куркульства. Про це свідчать дії Катеринославського, Одеського та інших⁴ губернських, а також повітових і волосних партійних організацій.

3 липня 1920 р. почалася активна масова організація комітетів незаможних селян. Величезну роль у цій роботі відіграли посланці робітничого класу, які очолили боротьбу трудящого селянства за остаточну перемогу Радянської влади на селі. 10 червня 1920 р. Радянський уряд України звернувся з закликом до робітничого класу допомогти незаможникам організуватись проти куркульства. Раднарком України закликав робітників міст створити в найкоротший строк загони пропагандистів і агітаторів, щоб «підняти забиту, загнану бідноту проти куркульських верств села, об'єднати її на ґрунті загальної вимоги поділу куркульських земель, куркульського інвентаря, робочої худоби»⁵.

Комуністична партія України посилала тисячі своїх членів, а через профспілки і Ради — тисячі передових робітників, об'єднаних в загони, для допомоги трудящому селянству в його боротьбі проти куркульства.

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 23, арк. 288.

² Там же, од. зб. 23, арк. 331.

³ «Історія КП(б)У в матеріалах і документах», вип. II, стор. 611.

⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 49, арк. 19; там же, ф. 29, оп. 1, од. зб. 6, арк. 2.

⁵ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920)». Збірник документів», вид. АН УРСР, К., 1957, стор. 124.

Крім продовольчої роботи, робітничі загони зробили надзвичайно багато у здійсненні земельного закону Українського Радянського уряду. Вони несли незаможному селянству свій досвід боротьби з буржуазією, досвід своєї організації, подавали конкретну допомогу на місцях в організації комнезамів.

Велику роботу по організації комнезамів провели агітпоїзди, які організував та відправляв по губерніях України ЦК КП(б)У. Так, наприклад, в кінці травня після видання декрету про організацію КНС на південь України виїхав поїзд «Більшовик». За 2,5 місяця агітатори поїзда провели величезну роботу серед робітників та селян України, мобілізуючи їх на виконання економічних заходів Радянської влади та роз'яснюючи їх суть. Поїзд випускав на місцях відозви, листівки, брошури. Всього було розповсюджено серед селянства південних губерній до 280 тис. примірників відозв і листівок, до 120 тис. газет, до 50 тис. брошур¹.

До листопада 1920 р. завдяки великій організаторській роботі Комуністичної партії на Україні було створено 9599 КНС², куди входило 0,9% робітників, 7% батраків, 22% безземельних, 29,3% малоземельних, 20% тридесятинників і 20,8% середняків³.

Після створення КНС партійні організації дістали можливість посилити свій вплив на широкі маси селянства і приступити до часткової експропріації сільської буржуазії. Влітку і восени 1920 р. було проведено близько 3 тис. волосних і районних, а також близько 100 повітових з'їздів КНС⁴. Керовані партійними організаціями, з'їзди пройшли під знаком боротьби проти куркульських елементів на селі. Вони продемонстрували готовність незаможного селянства боротися за зміцнення Радянської влади. Так, губернський з'їзд незаможних селян Харківщини разом з делегатами робітничої і червоноармійської конференції замість резолюції прийняв «11 заповідей» незаможнику. Третя заповідь гласила: «Пам'ятай, що селянська та робітничая влада, влада Рад, одібрала землю та реманент від поміщиків, щоб передати їх безземельним та малоземельним селянам. Комітети незаможних селян всіма засобами повинні допомогти провести в життя закон про передачу земель»⁵. І з'їзд КНС Кременчуцького повіту 16 вересня 1920 р. зобов'язав повітовий та волосні земельні відділи включити до свого складу представників від КНС, щоб селянство могло на ділі брати участь в розподілі землі»⁶.

КНС брали участь в організації земельних органів на місцях, послаючи туди своїх представників, суворо слідкували за розподілом куркульської землі, сигналізували в партійні та радянські органи про факти куркульського засилля. Так, повітовий комітет Первомайського повіту, Одеської губернії, на основі даних комнезаму повідомляв в губпартком 25 серпня 1920 р., що в Добровеличківській волості, цього ж повіту, «на ґрунті розподілу землі відбуваються великі непорозуміння: землеміри не хочуть відбирати землю у куркулів, волземвідділ саботує, не звертає уваги на всі вимоги незаможних»⁷. Після цього повітовий партком вжив заходів до усунення представників куркульства з земельних відділів.

¹ Газ. «Комуніст» (орган Харківського губкому КП(б)У) від 24 серпня 1920 р.

² «Огляд організації КНС», вид. НКВС, 1920, стор. 19.

³ Там же, стор. 31.

⁴ Газ. «Більшовик» (орган Полтавського губкому КП(б)У) від 17 жовтня 1920 р.

⁵ Там же.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 7, арк. 32.

⁷ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 19. арк. 4.

Досить багато документів свідчать про те, що КНС допомагали радянським органам змінювати склад земельних комісій, куди нерідко проникали куркульські елементи. З діяльністю КНС нерозривно зв'язане питання про визначення куркульських господарств, які підлягали обмеженню. В процесі здійснення аграрних перетворень самі місцеві органи, виходячи з місцевих умов і керуючись вказівками Радянського уряду України, визначали, кого в даному селі віднести до куркульських елементів, до середняків, до бідноти. Так, 7 липня 1920 р. інформаційно-інструкторський підрозділ Одеського губревкому повідомляв в Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР, що в губернії встановлені такі розміри для визначення селянських господарств: середняцьке господарство має 15—20 дес. землі, 2—4 коней, 2 голови рогатої худоби; ті господарства, що мають подвійну норму, вважаються заможними, ще більше—куркульськими; в Балтському ж повіті, де землі було мало, середняцьке господарство мало 2—5 дес. землі, 2 коней, корову, дрібну худобу; господарства, що мали понад 10 дес. землі, вважались куркульськими¹.

Нерідко куркулі, проникаючи в місцеві органи влади, встановлювали фіктивні норми. Під керівництвом партійних осередків комнезами домагались скасування подібних норм.

Важливу роль у посиленні роботи партійних осередків по організації незаможного селянства на боротьбу з куркульством відіграла I Всеукраїнська нарада по роботі на селі, проведена ЦК КП(б)У 11—18 серпня 1920 р. В резолюції наради загострювалась увага на питанні остаточного визволення незаможних елементів села з-під куркульського впливу. Згідно з постановою наради, організація партійних осередків, організація КНС і керівництво ними, керівництво сільськими і волосними Радами, організація сільської молоді— всі ці форми роботи підпорядковувались завданню розшарування села².

Губернська нарада по роботі на селі, скликана Харківським губкомом КП(б)У 23 серпня 1920 р., відзначила перелом в роботі на селі там, де біднота і батраки організовані в КНС та союзи сільськогосподарських робітників. В резолюції по земельному питанню нарада вимагала «встановити найсуворіший партійний контроль за діяльністю земвідділів, вимагаючи від них проведення в життя єдиної політичної і практичної лінії центру»³. На завдання постійного контролю партійних організацій за діяльністю КНС та земвідділів вказувалось також в резолюції Одеської губернської наради по роботі на селі⁴. Повітові та волосні партійні комітети заслухували звіти земельних органів та КНС і зразу ж накреслювали заходи по ліквідації недоліків в їх роботі.

Велику допомогу незаможному селянству України в боротьбі проти куркульства подали посланці робітничого класу під час проведення «місяців» і «тижнів» селянина. 20 серпня 1920 р. для подання практичної допомоги безземельним та малоземельним селянам постановою Раднаркому оголошувався селянський тиждень по всій Україні. Керівництво його проведенням покладалось на спеціальну комісію в складі С. В. Косіора, В. Я. Чубаря та ін. Поряд із завданнями господарської допомоги селу ЦК КП(б)У рішуче ставив питання про використання тижня для політичної роботи на селі⁵.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 75, арк. 1—2.

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 424, арк. 3.

³ Газ. «Комуніст» (орган Харківського губкому КП(б)У) від 31 серпня 1920 р.

⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 164, арк. 4.

⁵ Газ. «Вісті» (орган Кременчуцького губкому і губревкому) від 9 вересня 1920 р.

Згідно з інструкцією по проведенню селянського тижня на місцях створювались волосні трійки, що вели підготовчу роботу: виясняли, де особливо необхідна була негайна допомога реманентом, робочою силою, які заходи потрібно було вжити для піднесення політичної активності незаможного селянства.

Практична допомога селянству та величезна партійно-політична робота на селі сприяли зміцненню союзу робітничого класу і селянства, а значить, зміцненню Радянської влади на місцях. «Тепер ми зрозуміли, що єдиним шляхом нашим є шлях, накреслений сталлюю Комуністичною партією. Біднота піднімається проти куркуля...»¹, — говорив представник незаможного селянства Кременчуцької губернії на об'єднаному урочистому засіданні губкому, губревкому та губернського з'їзду КНС, присвяченому приїзду в губернію поїзда ім. Жовтневої революції, очолюваного М. І. Калініним та А. В. Луначарським².

В другій половині 1920 та на початку 1921 р. боротьба незаможного селянства проти куркульського засилля набрала значного розмаху. Цьому сприяла активна діяльність партійних організацій по розшаруванню села. Губернські та повітові парткоми проводили кампанії «натиску на куркуля». Під час таких кампаній для допомоги незаможникам відправлялись загони робітників, які, крім продовольчої роботи, подавали велику допомогу безземельним та малоземельним селянам у розкуркулюванні. На місцях боротьбою незаможників проти куркульства керували трійки, що створювались при повітових партійних комітетах.

В «кампанії натиску на куркуля», організованій Одеським губкомом, взяло участь понад 200 членів партії і 3 тис. членів профспілок³. В Куртовській волості, Одеського повіту, наприклад, комісія по вилученню лишків у куркулів тільки 3—4 серпня передала незаможникам 28 коней, 70 корів, 80 свиней, 35 овець, 8 косарок, 9 сівалок, 19 плугів, 11 борін та інший інвентар⁴.

В першу чергу загони з робітників та незаможників направлялись в так звані «чорні» волості, де засилля куркульства було особливо відчутним.

Згідно із зведеннями, представленими делегатами I Всеукраїнського з'їзду КНС від 780 волостей, комнезами на жовтень 1920 р. відібрали поміщицьку землю в 657 волостях, куркульську — в 609 волостях, не відібрали — відповідно в 44 волостях і 124 волостях⁵.

Безумовно, на цей час багато було зроблено в галузі землевпорядкування і в тих 1076 волостях, від яких не було представників на з'їзді. В цілому з часу створення комнезамів до половини жовтня 1920 р. було відібрано у куркулів і передано бідноті 348 622 дес. землі⁶.

Використовуючи досвід роботи партійних організацій Радянської Росії, партійні організації України, які на кінець 1920 р. значно зміцніли, очолили боротьбу незаможного селянства проти куркульства, нанесли серйозного удару куркульським елементам, підірвавши їх вплив на селі.

«Тепер в усіх селах неосяжної Радянської Росії, — говорив В. І. Ле-

¹ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) від 9 вересня 1920 р.

² Газ. «Вісті» (орган Кременчуцького губкому і губревкому) від 14 жовтня 1920 р.

³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 158, арк. 20.

⁴ Там же, ф. 29, оп. 1, од. зб. 18, арк. 12, 18.

⁵ «Огляд організації КНС», стор. 32—41.

⁶ Там же, стор. 35.

нин на VIII Всеросійському з'їзді Рад, — розбираються, спорять і переконуються, кому дають користь наші політичні і економічні заходи, скрізь в найглухіших закутках розбираються в питанні про трудове селянство і куркуля. Класова боротьба стала дійсністю на селі, в гущі селянської маси, і ми все робили і робимо для того, щоб ця боротьба була свідомою»¹.

Партійні та радянські організації України боролись за здійснення земельного закону в складних умовах громадянської війни, які не могли не впливати негативно на їх діяльність. Боротьба з білополяками та Врангелем припиняла землевпорядні роботи в ряді губерній.

Планомірній роботі партійних осередків на селі перешкоджав також куркульський бандитизм. Наприклад, в Одеській губернії в квітні—травні 1920 р. майже припинився зв'язок з місцевими організаціями через дії бандитів. В Ананьївському повіті цієї губернії після бандитських наскоків Тютюнника з 50 місцевих партійних працівників залишилось тільки 20, а 9 травня на повітовій конференції були представлені тільки 7 сільських партійних осередків, причому всі вони працювали нелегально².

Ідеологами куркульства в його боротьбі проти Радянської влади виступали дрібнобуржуазні націоналістичні партії — українські есери і меншовики, які, прикриваючись національним ширмом, намагались повести за собою і трудяче селянство. Особливо гострою була боротьба з лівими есерами в Миколаївській та Херсонській губерніях, де куркульство було міцнішим, ніж в центральних губерніях України. Так, на губернському селянському з'їзді Херсонщини (березень 1920 р.), користуючись підтримкою куркульства, ліві есери намагались провести резолюцію, що засуджувала земельний закон Всеукрревкому. На Миколаївському губернському селянському з'їзді, посилаючись на принцип рівного права на землю, боротьбисти вимагали наділити землю по трудовій нормі і поміщиків³.

З загостренням класової боротьби на селі контрреволюційні виступи дрібнобуржуазних партій посилювалися. Ліві есери (об'єднані) вимагали замінити КНС «безпартійними профспілками трудового селянства», посилаючись на «революційно-соціалістичне право трудящих на зброю», вони виступали проти роззброєння куркульства⁴. КП(б)У рішуче боролась проти цих спроб захистити класові інтереси куркуля, підірвати авторитет Радянської влади на селі.

Маси трудячого селянства, одержавши землю з рук Радянської влади, йшли за більшовиками. Характерним в цьому відношенні був з'їзд Рад Миколаївського повіту, який відбувся в липні 1920 р. На з'їзді було представлено 139 делегатів, з них комуністів — 21, співчуваючих — 43, безпартійних — 47, лівих есерів-боротьбистів — 28. Незважаючи на спроби лівих есерів провести свою резолюцію, з'їзд прийняв більшовицьку резолюцію по земельному питанню, в якій вимагалось «покінчити в селі з владою куркулів так, як міський пролетаріат покінчив з владою міської буржуазії»⁵.

Діяльність КП(б)У по посиленню впливу на селянські маси в процесі аграрних перетворень включала також боротьбу всередині самої КП(б)У з ухилами від ленінської лінії як в національному, так і в за-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 466.

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 567, арк. 17.

³ Там же, од. зб. 546, арк. 2.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 300, арк. 17.

⁵ Газ. «Вісті» (орган Херсонського повітревкому) від 8 жовтня 1920 р.

гальнополітичних питаннях. Зокрема, в другій половині 1920 р. деякі організації КП(б)У під впливом троцькістів та частини колишніх боротьбистів виступили проти земельного закону Всеукраїнському, вимагаючи надати перевагу колективним та радянським господарствам. Такі вимоги були в резолюціях по земельному питанню Полтавської губпартконференції (16—19 жовтня 1920 р.)¹ та Одеської губпартконференції (4—6 листопада 1920 р.)². Подібні рішення могли привести до повторення помилок 1919 р., тому ЦК КП(б)У рішуче засудив їх.

Схваливши діяльність КП(б)У на селі, V конференція КП(б)У (17—22 листопада 1920 р.) відзначила, що завдання Радянської влади в галузі земельного відносин за попередній період зводилось, по-перше, до повного знищення поміщицького землеволодіння і розподілу серед селянства земельного фонду колишніх негрудових господарств, а по-друге, до боротьби проти економічного і політичного впливу куркульства на селі³.

В плані землевпорядних робіт на 1921 р., схваленому колегією Наркомзему 11 лютого 1921 р., підводились підсумки робіт по здійсненню земельного закону від 5 лютого 1920 р.

Згідно з цими даними, в 1920 р. землевпорядкування охопило загальну площу в 22 400 тис. дес. поміщицької, державної та куркульської землі; з цієї площі колективам відведено 46 031 дес., установам, організаціям, підприємствам—286 677 дес., в колонізаційний фонд—371 000 дес. Решта землі—21 696 242 дес. перейшла до рук бідноти і середнього селянства⁴.

Якщо в 1919 р. за звітом Наркомзему на Україні було 1685 радгоспів з площею землі в 1 091 600 дес., що становило третину поміщицьких орних земель в 1916 р., то в 1920 р. радгоспів було 571 з загальною площею близько 200 тис. га⁵.

В цілому в користування селян після революції на Україні передано 96% придатної сільськогосподарської площі⁶.

Економічним наслідком проведення в життя земельного закону від 5 лютого 1920 р. було збільшення всього селянського землекористування в 1,5 раза, а землекористування селянської бідноти в 3 рази. «...Селянство стало загалом в становище середняка»,—писав В. І. Ленін⁷.

Закон від 2 березня 1921 р. про закріплення за селянством землі на 9 років знаменував завершення того етапу політики Радянської влади на Україні, суть якого полягала в корінному перетворенні соціально-економічних відносин на селі.

Заходи Комуністичної партії та Радянського уряду по здійсненню аграрних перетворень в 1920 р. були важливим етапом в розв'язанні аграрного питання на Україні, мали величезне історичне значення для зміцнення союзу робітничого класу і трудяшого селянства та створення умов для організації і розвитку соціалістичних форм господарства на селі.

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 196, арк. 24.

² Там же, арк. 32.

³ «Історія КП(б)У в матеріалах і документах», вип. II, стор. 613.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 30, арк. 74.

⁵ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», изд. АН СССР, М., 1954, стор. 187.

⁶ «Підсумки аграрної революції на Україні», стор. 3.

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 137.

П. М. ШМОРГУН

БІЛЬШОВИКИ КИЇВЩИНИ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ

(1907—1910 рр.)

Після поразки першої російської революції 1905—1907 рр. в Росії, в тому числі і на Україні, настали тяжкі роки столипінської реакції (1907—1910 рр.). Скориставшись тимчасовою поразкою революції, капіталісти намагались посилити економічний наступ на робітників (збільшити робочий день, зменшити заробітну плату) і позбавити їх тих завоювань, яких вони добилися під час революції 1905—1907 рр.

Правда, заробітна плата робітників була дещо вища, ніж до революції 1905—1907 рр., проте її явно невистачало для того, щоб робітник, особливо сімейний, міг звести кінці з кінцями. За даними фабричної інспекції, у 1910 р. на Київщині робітник в середньому одержував 159 крб. 89 коп. в рік, або 13 крб. 32 коп. в місяць. Особливо низькою була заробітна плата у робітників цукрової промисловості (99 крб. 44 коп. в рік, або 8 крб. 29 коп. в місяць). Такою ж низькою була заробітна плата робітників тютюнових фабрик, цегельних заводів, паперових фабрик і підприємств інших галузей промисловості. На тютюновій фабриці Мар'янівського в Умані, наприклад, у липні 1910 р. працювало 7 чоловіків-майстрів, які одержували в середньому по 43 крб. 57 коп. в місяць, 20 жінок-робітниць, які одержували по 6 крб. 85 коп., і 30 дівчат-підлітків, які одержували в середньому по 5 крб. 33 коп. в місяць.

Робітники терпіли від непомірних штрафів, які росли з року в рік. Якщо в 1908 р. на підприємствах Київської губернії, що підлягали наглядові фабричної інспекції, були зареєстровані 4524 випадки стягнення штрафів з робітників на загальну суму 1891 крб. 46 коп., то 1910 р. дав уже 5655 випадків штрафування, на суму 2284 крб. 42 коп. На більшості промислових підприємств Київщини були розроблені адміністрацією і затверджені фабричною інспекцією спеціальні таблиці штрафів. Так, наприклад, таблиць штрафів на макаронній фабриці Золина в Києві передбачав накладення штрафу за прогул в розмірі половини денного заробітку, за порушення тиші і сварку — до 1 крб., за куріння на фабриці — до 1 крб., за запізнення на роботу — до 50 коп. і т. д.

Капіталісти збільшували робочий день, примушуючи робітників працювати по 10—12 годин і більше. У квітні 1910 р., наприклад, на тютюновій фабриці Зарицького в м. Черкасах робочий день був збільшений з 9 до 10 годин і одночасно з цим була зменшена плата частині робітників. На ряді підприємств робітники не мали повного навантаження і працювали по 3—4 дні на тиждень. Ще ширше капі-

талісти почали використовувати працю жінок і дітей, що нижче оплачувалась. Якщо на початку 1908 р. на підприємствах Київщини, що підлягали нагляду фабричної інспекції, були зайняті 491 малолітня дитина і 4684 підлітки, то на початку 1910 р. їх було відповідно 565 і 5584. Число ж дорослих робітників, зайнятих на заводах і фабриках губернії, зменшилось за цей період з 55 882 до 50 539.

Власники підприємств мало дбали про охорону праці робітників, внаслідок чого частими були нещасні випадки. За 1908 р. на Київщині фабрична інспекція зареєструвала 1033 нещасних випадки, за 1909 р.— 898 і за 1910 р.—1097 випадків. Однак ніякого соціального забезпечення на випадок хвороби чи інвалідності не було. В кращому разі покалічений робітник міг розраховувати на незначну допомогу з боку капіталіста (що траплялося дуже рідко) або фабричної інспекції, яка мала для цього деякі кошти. За 1908 р., наприклад, фабрична інспекція Київської губернії видала 348 позик на суму 1758 крб. 89 коп., в тому числі 27 позик на суму 68 крб. видала робітникам, які повністю втратили працездатність. У 1908 р. на Київщині лише при трьох цукрових заводах були обладнані лікарні. На випадок захворювання робітник змушений був лікуватися дома, оскільки він не мав коштів, щоб оплатити по 80 коп. за день перебування в міській лікарні. Старший фабричний інспектор Київської губернії в своєму донесенні від 29 квітня 1908 р. відзначав, що медична допомога робітникам поставлена «вкрай незадовільно»¹.

Тяжке економічне становище робітників погіршувалося застоєм промисловості. Число фабрично-заводських підприємств у Київській губернії, що підлягали нагляду фабричної інспекції, за роки реакції майже не змінилось. Якщо наприкінці 1907 р. на Київщині налічувалось 472 підприємства з 70 693 робітниками, то в кінці 1909 р. їх було 492 з 65 405 робітниками. На кінець 1909 р. на Київщині було 15 тис. безробітних.

В роки реакції значно погіршало і становище селянства. Щоб створити собі міцну опору на селі в особі куркульства, царський уряд видав новий земельний закон про виділення селян з общини на хутори і відруби. Селянська біднота, не маючи робочої худоби, реманенту і коштів, не могла вдержати виділені наділи і за безцінь спродувала їх куркулям. Селянський рух, що в 1907—1909 рр. пішов на спад, скоро знов почав посилюватись. На Київщині центром селянської боротьби проти виходу на хутори і відруби був Уманський повіт, в якому дуже широко застосовувалось насильне відмежування одноосібних господарств.

Одночасно з наступом контрреволюції на трудящих царизм обрушився лютими репресіями і на політичні організації робітничого класу, передусім на його бойовий авангард— більшовицьку партію. Жорстоко переслідувались властями і партійні організації Київщини. Начальник київської охоранки ще 30 травня 1907 р., тобто напередодні третьочервневого перевороту, одержав з Петербурга розпорядження про негайну підготовку до ліквідації революційних організацій і швидкого придушення можливих «безпорядків»². 4 червня, зразу ж після розгону II Думи, в Києві почались масові арешти більшовиків і революційно настроєних робітників з тим, щоб не допустити організації політичних демонстрацій і страйків протесту. Протягом дня в місті було заарештовано 96 чоловік. Ще ширші арешти відбулися в

¹ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 574, спр. 1181, 1908, арк. 15.

² ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 370, 1907, арк. 5.

зв'язку з передчасним повстанням солдатів 21-го саперного батальйону і 41-го Селенгінського піхотного полку, яке було розпочате в ніч з 4 на 5 червня за рішенням військової організації есерів. Військова організація РСДРП, керована Д. З. Мануїльським, О. А. Трояновським та іншими більшовиками, виступила проти повстання, але коли воно все ж таки почалось, взяла в ньому участь¹. В результаті сотні революційно настроєних солдатів були заарештовані і віддані до суду, а військова організація більшовиків — розгромлена. Частина більшовиків, в тому числі Д. З. Мануїльський, змушена була залишити Київ.

Царські власті обрушилися з обшуками й арештами і на партійні організації Черкас, Умані та інших міст Київської губернії. 24 липня 1907 р. охрнка арештувала транспорт літератури для Черкас, серед якої було 452 листівки Київського комітету РСДРП з приводу розпуску II Думи і чотири екземпляри «Програми РСДРП». 29—30 липня 1907 р. поліція провела ряд арештів і виявила підпільну друкарню Уманської організації РСДРП. 18 вересня 1907 р. поліція виявила зв'язки Бердичівської організації РСДРП з Петербургом і арештувала багаж з літературою, надісланий з столиці. В числі надісланої літератури було 14 брошур «Про бойкот Третьої думи», в якій була вміщена стаття В. І. Леніна «Проти бойкоту», 25 примірників газети «Известия ЦК РСДРП» від 16 липня 1907 р. і 284 примірники цієї ж газети від 17 серпня 1907 р., листівки ЦК партії «Виборча платформа РСДРП» (1035 примірників), «Повідомлення над вищою школою» (65 примірників), «Повідомлення про партійну конференцію 21, 22 і 23 липня 1907 р.» (298 примірників), «Повідомлення про Лондонський з'їзд РСДРП» (25 примірників) та ін.

В результаті посиленних поліцейських репресій деякі партійні організації були розгромлені. Після арештів, проведених в січні 1908 р., Черкаська група РСДРП протягом ряду місяців не діяла. Але окремі соціал-демократи продовжували і далі вести революційну роботу в масах. На ст. Бобринська діяла соціал-демократична група, яка підтримувала тісний зв'язок з більшовиками Києва і вміщувала кореспонденції в нелегальному органі київських більшовиків — газеті «Южный пролетарій». В жовтні 1908 р. поліція під час обшуку виявила лист з Парижа, в якому була газета «Пролетарій» № 37 від 16 жовтня 1908 р. з статтями Леніна «Події на Балканах і в Персії», «Засідання Міжнародного соціалістичного бюро» і «П. Маслов в істерії». Наприкінці 1909 р. соціал-демократи Черкащини посилити свою діяльність. У грудні 1909 р. група РСДРП Бобринських залізничних майстерень на гектографі видала свою першу листівку. В роки реакції продовжувала діяти і Уманська група РСДРП, яка у 1908 р. облядала друкарню і видала кілька листівок за характерним підписом: «Друкарня «Пролетарія» Уманської організації РСДРП». У Бердичеві, Гостомелі, Каневі, Козятині, Корсуні діяли соціал-демократи або невеликі, організаційно не оформлені соціал-демократичні групи.

Незважаючи на жорстокі репресії і переслідування, більшовики на чолі з В. І. Леніним зберегли вірність революційним принципам марксистської партії робітничого класу. Перебуваючи формально в рядах однієї, спільної з меншовиками партії — РСДРП, більшовики не замазували своїх незгод з меншовиками і, використовуючи загальнопартійну арену, вели непримиренну боротьбу проти опортунізму

¹ А. Трояновский, Восстание в Киеве в 1907 г., Издание политкаторжан, М., 1927, стор. 9—10.

меншовиків, за справжню революційну єдність пролетарської партії, за завоювання на свій бік тих робітників, які ще підтримували меншовиків.

В роки реакції Ленін був в еміграції і з-за кордону керував діяльністю більшовиків в Росії, використовуючи для цього поїздки агентів в ЦК, листування з партійними працівниками, свої виступи в газетах «Пролетарий» і «Соціал-демократ», які видавалися в ті роки за кордоном. Частина більшовиків, які працювали раніше в Києві та інших містах, була в еміграції. Тут вони часто зустрічалися з Леніним, слухали його реферати, які допомагали розібратися у складних питаннях внутріпартійної боротьби.

В кінці 1909 р. Ленін виступив у Льєжі з двома рефератами перед членами соціал-демократичних груп. Більшовик В. С. Довгалевський, який в роки революції працював в Умані, а потім в Києві, писав у листі до своїх київських товаришів: «Останні два дні був дуже зайнятий приїздом Леніна... Ленін читав реферат на тему: «Про стан справ у партії» — тільки для членів соціал-демократичних груп. Потім читав публічно реферат на тему: «Ідеологія контрреволюційної буржуазії». Ця доповідь була дуже змістовна і прекрасно прочитана. З першої доповіді нам стала ясною причина того впливу і навіть очарування, яким користується ім'я Леніна в широкій партійній публіці. Це чудовий пропагандист і агітатор, блискучий дипломат і політик, прекрасний теоретик і практик, цілком доступний для широких мас, однаково цінний на професорській кафедрі і на робітничих зборах, який поєднав у собі все, що потрібне для партійного вождя. Навіть меншовики аплодували йому, хоч він їх добре потріпав»¹.

Основні думки, що їх Ленін розвивав у своїх лекціях і доповідях, викладалися в листах, які надсилалися в Росію і сприяли зміцненню більшовицьких позицій серед робітників і місцевих партпрацівників.

Підтримуючи зв'язки з Леніним і редагованими ним газетами, керуючись їх вказівками і настановами, більшовики Києва і Київщини розгортали агітаційну і пропагандистську роботу, збираючи сили робітничого класу для нового піднесення революції. «Самодержавство ще тримається міцно,— говорили робітникам більшовики Києва,— добровільно воно не піде, безболісно Росія вперед не рушить, перед нами лежить революційний шлях боротьби з самодержавством, і попереду всіх піде пролетаріат»².

Велике значення для визначення правильної лінії поведінки більшовиків мали рішення V (Лондонського) з'їзду РСДРП, що відбувся в травні 1907 р. З'їзд підвів підсумки революційному рухові за 1905—1907 рр., засудив як угодовську лінію меншовиків і схвалив лінію більшовиків, що були єдиною марксистською силою в партії і в країні. З'їзд дав точні і ясні відповіді на найважливіші питання тактики пролетаріату в умовах відпливу революційного руху.

Рішення V з'їзду РСДРП викликали великий інтерес серед більшовиків Києва. Для обговорення цих рішень 6 серпня 1907 р. в Пуші-Водиці була скликана спеціальна загальноміська конференція, в роботі якої, за відомостями охранки, взяли участь 30—40 чоловік. На конференції з доповіддю про рішення V з'їзду виступив О. А. Трояновський. Однак раптовий напад поліції перервав роботу конференції.

¹ Цит. за ст.: Г. Ємельяненко, Ленін і боротьба проти махізму на Україні в роки реакції, журн. «Більшовик України», 1949, № 5, стор. 40—41.

² Газ. «Железнодорожный пролетарий», 1908, № 2.

Більшість учасників конференції втекла, а 12 чоловік, в тому числі О. А. Трояновський, були затримані. На місці сходки було знайдено «Повідомлення про Лондонський з'їзд РСДРП»¹.

Після V з'їзду більшовики Києва утворили фракцію, провели вибори бюро фракції і стали вести непримиренну боротьбу проти опортунізму меншовиків. «У нас цілком відкрито діє фракція, бюро, фракційні збори,— повідомляв 14 жовтня 1907 р. член бюро фракції більшовиків «Володимир» у листі в Харків.—Ухвалюємо резолюції і голосуємо в комітеті як більшовики, підкоряючись, звичайно, рішенню більшості. Ніякі питання, завдяки існуванню фракції, не застануть нас зненацька, ми приходимо на збори комітету озброєні всебічним знанням питання. Коли ми зазнаємо поразки, то тільки як більшовики, коли станемо перемагати, то теж як більшовики». Далі автор листа радить організувати такі фракції на місцях, створювати бюро фракцій. «Фракція,— вказує він,— повинна спочатку обговорювати всі питання, які має обговорити організація, ухвалювати рішення, які проводять більшовики комітету. Так ми, більшовики, діємо в Києві»².

Більшовики Києва в умовах найжорстокіших репресій і переслідувань зберегли зв'язок з масами, зміцнили свої ряди кращими, передовими робітниками великих підприємств і у всеозброєнні зустріли новий період боротьби, зв'язаний з поразкою революції 1905—1907 рр. і наступом столипінської реакції.

Щоб закріпити зв'язки з більшовиками інших міст України, більшовики Києва в погодженні з більшовицьким Центром, обраним більшовиками-делегатами на V з'їзді РСДРП, виступили ініціаторами скликання Південноросійської конференції РСДРП. Бюро фракції більшовиків Києва 14 жовтня 1907 р. звернулося з відповідним листом до більшовиків Харкова, сповіщаючи їх про підготовку конференції і порадивши обрати на неї делегатом більшовика. «Перемога більшовиків,— говорилось у листі,— буде мати величезне значення для майбутності більшовизму на Півдні, вона дезорганізує ряди меншовиків, які захитались і розгубились. Північ наша, Південь вагається, ми повинні користуватися моментом, щоб організаційно закріпити виконану вже нами роботу». Більшовики Києва мали на увазі створити на Південноросійській конференції свій центр, який би відав розподілом сил, обслуговував партійні організації ідейно і технічно та вів «боротьбу по всьому фронту з меншовиками»³.

Проте масові арешти більшовиків у Харкові, як і в інших містах України, перешкодили здійсненню цих планів. 25 жовтня 1907 р., напередодні відкриття Південноросійської конференції, більшовики Києва зібралися, щоб ще раз обговорити питання про роботу конференції, а також про виборчу кампанію до III Думи, про стан партійної роботи в місті і Залізничному районі та лист ЦК РСДРП. Однак поліція через зрадника дізналася про ці збори і арештувала їх учасників. В числі арештованих були О. Трояновський, О. Свідерський, О. Розмирович, Г. Михайлов та інші більшовики, всього 14 чоловік. Внаслідок цих арештів на Південноросійській конференції РСДРП, яка відбулася в Києві 27 жовтня 1907 р., перевагу здобули меншовики, які обрали свого делегата і на IV Всеросійську конференцію РСДРП.

Переборюючи величезні труднощі, більшовики Києва перебуду-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 320, 1907, арк. 14.

² Там же, ф. 304, спр. 237-а, 1907, арк. 470. Партійна кличка автора листа не розшифрована.

³ Там же.

ували свою роботу відповідно до нових умов і розгортали рішучу боротьбу проти меншовиків, які в той період хоч формально і перебували в складі однієї з більшовиками партії — РСДРП, але ганебно відрікались від революційних вимог програми партії, не вірячи в можливість нового революційного піднесення. Меншовики вимагали ліквідувати, знищити нелегальну партію пролетаріату і замість неї створити нову, парламентську робітничу партію за типом західноєвропейської соціал-демократії. Викриваючи ліберальну політику меншовиків-ліквідаторів, Ленін дав ясну і чітку характеристику ліквідаторів як провідників буржуазного впливу на пролетаріат, як діячів «століпінської «робітничої» партії»¹.

Меншовики-ліквідатори виступали проти гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції. Меншовик Герасимов, наприклад, в газеті «Киевские вести» прямо заявляв, що «ліквідаторство не боїться констатувати, що в найближчу епоху розвитку російського визвольного руху гегемонія аж ніяк не залишиться за пролетаріатом»². Меншовики заперечували також необхідність нової революції і всі надії покладали на реформи, на Державну думу.

В роки реакції меншовики-ліквідатори цілком порвали з нелегальними парторганізаціями і перейшли в легальні газети і журнали, в легальні клуби та інші організації. У Києві, наприклад, ліквідатори (Валентинов, Берман та ін.) брали активну участь у ліберально-буржуазній газеті «Киевская мысль»³. Частина київських меншовиків групувалась навколо «Клубу трудящих осіб», який вони перетворили в свою легальну штаб-квартиру, погрожуючи виключенням всякого, хто посміє би вести в клубі політичну агітацію чи розповсюджувати соціал-демократичну літературу.

Використовуючи ті зв'язки, які вони ще мали серед робітників Києва, меншовики всіляко заважали відновленню і зміцненню нелегальних організацій. Як повідомлялось в кореспонденції із Заводського району Києва, деякі з меншовиків, «самі не бажаючи працювати, не хотіли давати зв'язків і взагалі... заважали тим, які беруться за роботу»⁴. Ці дії меншовиків зустрічали гостру відсіч з боку більшовиків і всіх робітників. У суперечках про необхідність нелегальної роботи робітники завжди ставали на сторону тих, хто віддавав усі свої сили справі зміцнення і розвитку партійного підпілля.

Ліквідаторство меншовиків було засуджено як антипартійна течія V Всеросійською конференцією РСДРП, що відбулась у грудні 1908 р. під ідейним керівництвом В. І. Леніна. Засудивши ліквідаторство меншовиків, конференція закликала всі партійні організації до нещадної боротьби з усіма ліквідаторськими спробами на місцях, до дальшого зміцнення нелегальних парторганізацій. Рішення V конференції РСДРП були цілком підтримані партійними організаціями на місцях, зокрема в Києві. «Ліквідаторство не має коріння в масах»⁵,—повідомляв київський кореспондент «Рабочей газеты».

Безустанно викриваючи меншовиків-ліквідаторів, більшовики проводили велику роботу по зміцненню партійного підпілля, по відновленню низових партійних осередків і районних організацій партії, на які

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 185.

² Цит. за кн.: Ем. Ярославский, Краткие очерки по истории ВКП(б), ч. 2, Госиздат, 1928, стор. 14.

³ Газ. «Звезда» від 8 березня 1912 р.

⁴ Газ. «Железнодорожный пролетарий», 1908, № 2.

⁵ «Рабочая газета» від 18 грудня 1910 р.

після поразки революції 1905—1907 рр. обрушилась ціла лавина поліцейських репресій. Відзначаючи роль більшовиків у РСДРП періоду столипінської реакції, В. І. Ленін вказував, що на долю більшовиків випало керівництво партією; що їм доводиться вести партію¹. «Всю, або майже всю, наявну партійну роботу — особливо на місцях — несуть на собі тепер більшовики»², — писав В. І. Ленін у 1909 р.

Завдяки зусиль більшовиків у Києві уже з весни 1908 р. намічається помітне поживлення в діяльності партійної організації. Так, у Заводському районі відбувалися масовки, створювались гуртки, були обрані підрайонні комітети на найбільших підприємствах і районний комітет, а також обраний представник району до загально-міського комітету партії. Керівником Заводського райкому був Петро Іванович Старостін, який разом з М. Ф. Головка-Улазовською (Шверник) та іншими більшовиками протягом короткого часу зумів установити тісні зв'язки з робітниками заводів Гретера і Криванека, Південноросійського, Млошевського, Графа, фабрики сівалок акціонерного товариства «Фільверт і Дедіна» та ін.

Заводський районний комітет м. Києва літом 1908 р. видав і розповсюдив написану П. І. Старостіним листівку-звернення до робітників і робітниць конфектної фабрики Єфімова. Заплямувавши ганьбою свавілля фабричної адміністрації, заводський комітет закликав робітників і робітниць до згуртування і організації. Листівка нагадувала славі дні 1905 р., коли організований робітничий клас примусив самодержавство тремтіти, підкреслювала контрреволюційний характер III Державної думи, від якої робітникам ждати нічого, і говорила про необхідність готуватися до боротьби за повновладні установчі збори, за повалення самодержавства³.

Незабаром П. І. Старостін написав другу листівку «До товаришів робітників», яка являла собою фактично звіт заводського комітету про виконану ним роботу. Разом з тим комітет повідомляв і про свої дальші плани: про підготовку теоретичних рефератів для передових робітників, про організацію видання летучого листка, який знайомив би з рішеннями підрайонних і районного комітетів, і т. ін. Наприкінці комітет повідомляв про свій намір видати листівку-звіт про збирання членських внесків та інші грошові надходження. Проте арешт П. І. Старостіна, М. Ф. Головка-Улазовської (Шверник) та інших керівників Заводського райкому, що стався у червні 1908 р. за доносом тайного агента охоранки — секретаря Київського комітету РСДРП А. Лівшиця, перешкодив здійсненню цих планів. Поліція захопила весь архів районного комітету, рукописи листівок і бібліотечку, в якій було і кілька праць В. І. Леніна («Як міркує т. Плеханов про тактику соціал-демократії?», «Перемога кадетів і завдання робітничої партії») ⁴. У лютому 1909 р. відбувся суд над керівниками Заводського райкому, який засудив П. І. Старостіна до заслання на поселення, а М. Ф. Головка-Улазовську (Шверник) до 1 року 8 місяців ув'язнення в фортеці.

Деяке поживлення у 1908 р. намітилось і в діяльності Подільського райкому м. Києва, де всією організаційно-партійною роботою видав Георгій Ангелович Семенаров, болгарин за національністю. Як повідомлялось в одній газетній кореспонденції з Подільського району,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 395, 406.

² Там же, стор. 383.

³ ЦДА УРСР, ф. 317, спр. 4933, 1908, арк. 16; газ. «Южный пролетарій», 1908, № 3—4.

⁴ ЦДА УРСР, ф. 317, спр. 4933, 1908, арк. 10.

безпосереднім поштовхом до пожвавлення «була робота соціал-демократів більшовиків, які знайшли в робітничих масах співчутливий відгук на свій заклик до партійної роботи, в той час як меншовики... шукають рецепти зцілення робітничих організацій десь в стороні від основного руслу робітничого руху»¹.

Серед робітників Подолу більшовики організували два гуртки і намічали створити ще три, часто влаштовували збори і масовки. При районному комітеті була створена фінансова комісія, яка відала збором коштів для партійної роботи. Проект статуту цієї комісії був розроблений Г. А. Семенаровим. Районний комітет придбав гектограф і видав кілька листівок для робітників. Окремою листівкою був виданий і «Звіт каси Подільського районного комітету РСДРП за жовтень і листопад» (1908 р.), написаний Г. А. Семенаровим.

Подільський районний комітет проводив витриману більшовицьку лінію, неустанно пропагуючи ідею згуртування робітників навколо партії РСДРП, показуючи ненадійність перемоги реакції і необхідність нової революції. «Тільки нове піднесення революційного пролетаріату і селянства розв'яже всі назрілі питання,— роз'яснювали більшовики в одній з листівок,—тільки революцією пролетаріат доб'ється необхідних йому свобод для вільного культурного і економічного розвитку, для руху вперед до кінцевої мети — соціалізму»².

Більшовики Подолу намічали відзначити 4-і роковини кривавої неділі 9 січня 1905 р. і підготували до цієї дати спеціальну листівку. Однак напередодні 9 січня 1909 р. поліція за доносом того ж агента охоранки А. Лівшиця нагрянула на квартиру Г. А. Семенарова, де мала друкуватися листівка, і арештувала його, забравши гектограф, рукописи цієї та інших листівок, а також з різними помітками конспект праці Маркса «Революція і контрреволюція в Німеччині». Після року перебування в тюрмі, в січні 1910 р., Г. А. Семенаров був засуджений до заслання на поселення, де й помер від туберкульозу.

В 1908 р. пожвавили свою роботу і більшовики-залізничники м. Києва. Проте дальшому посиленню роботи заважала, зокрема, нестача матеріальних коштів. Всього в касу районного комітету за цей період поступило членських внесків 32 крб. 37 коп., з яких 13 крб. 5 коп. було витрачено на покриття боргу за березень, 10 крб.— на матеріальну підтримку товаришів, 2 крб.— на роз'їзди в партійних справах і 7 крб. 32 коп. залишилось в партійній касі на квітень³. Характеризуючи стан партійної роботи в Залізничному районі весною 1908 р., більшовицька газета «Железнодорожный пролетарий» писала: «Соціал-демократична робота пожвавлюється. Бувають масовки, є гуртки, збираються підрайони, район, але не можна сказати, щоб робітники проявляли в цій справі багато активності й ініціативи. Вся біда в тому, що нема необхідної партійної витримки і звички до постійної кропіткої і мало помітної роботи. Тому в окремих осіб завжди знаходяться приводи і підстави для того, щоб не прийти на збори, не виконати взятого на себе зобов'язання і т. п. Особливо виділяються в цьому відношенні управлінці»⁴.

Більшовики Києва переборювали ці труднощі і зміцнювали свої зв'язки з залізничниками, втягуючи їх в нелегальні гуртки і поступово налагоджуючи збирання членських внесків. За ініціативою Залізнич-

¹ Газ. «Южный пролетарий», 1908, № 3—4.

² ЦДДА УРСР, ф. 275, спр. 396, 1908, арк. 67.

³ Газ. «Железнодорожный пролетарий», 1908, № 1.

⁴ Газ. «Железнодорожный пролетарий», 1908, № 2.

ного районного комітету Києва на початку 1908 р. було відновлене Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, яке не функціонувало більше року, з часу масових арештів кінця 1906—початку 1907 р. Вузлове бюро поставило своєю метою «соціал-демократичну роботу по лінії ПЗЗ і створення організації обласного характеру, яка об'єднувала б всі залізничні організації...»¹. Організаторами і активними діячами Вузлового бюро були О. Трояновський, О. Розмирович, Є. Бош та інші більшовики.

Вузлове бюро протягом кількох місяців зв'язалося з більшістю соціал-демократичних організацій на крупних станціях Південно-Західної залізниці, створило технічний апарат для обслуговування зв'язків з периферією, обладдало за містом нелегальну друкарню і почало випускати листівки, відкликаючись на найважливіші запити залізничників. До 1 квітня 1908 р. Вузловим бюро було вже видано 5 листівок: з заклик до партійної роботи, про день 19 лютого 1861 р., «Чорна сотня і залізничники», «Хто наші вороги?» і про споживчу кооперацію залізничників². Крім того, Вузлове бюро друкувало в своїй друкарні листівки й іншим більшовицьким організаціям, з якими воно підтримувало тісні стосунки. Зокрема, в друкарні Вузлового бюро були надруковані згадувані вище листівки Подільського і Залізничного районних комітетів, а також дві листівки студентських організацій міста.

У квітні 1908 р. Вузлове бюро почало видавати свій нелегальний періодичний орган — газету «Железнодорожный пролетарий», яка відіграла велику роль в житті парторганізації та робітників не тільки Києва і Київщини, а й усю Україну. Перший номер газети вийшов на 10 сторінках, з об'явленою ціною по 3 коп. за номер, тиражем 3 тис. примірників. Газета відкривалась листом-зверненням до робітників депутатів соціал-демократичної фракції II Думи, які за вироком царського суду 31 березня 1908 р. були відправлені до Сибіру на заслання. Потім газета помістила статтю «Перше травня» з закликом відзначити пролетарське свято дружим політичним страйком і три настановні статті, в яких з більшовицьких позицій давалась оцінка основних проблем розвитку робітничого руху в період реакції («Пролетаріат і російська революція», «Найближчі завдання» та «Легальні можливості і соціал-демократія»). Спеціальною статтею («Три ювілеї») київські більшовики відзначили три ювілейних дати в історії міжнародного і російського революційного руху: 25-річчя з дня смерті засновника теорії наукового комунізму Карла Маркса, 25-річчя з часу заснування Г. В. Плехановим групи «Визволення праці» і 10-річчя I з'їзду РСДРП.

Поряд з статтями, спрямованими проти меншовиків-ліквідаторів, в газеті було також надруковано ряд кореспонденцій і матеріалів про життя залізничників: критичний огляд міністерського проекту: «Положення про залізничних службовців і робітників», який був розроблений властями з метою попередження нових революційних виступів залізничників, повідомлення про погіршення умов праці робітників залізничних майстерень, про наступ реакції на права робітників, а також службовців Управління і лінії, хронікальні замітки про безпідставне звільнення службовців на ст. Одеса-порт, про погіршення умов праці залізничників на станціях Козятин і Ковель, короткий звіт Вузлового бюро про свою діяльність за минулі місяці і касові звіти Вузлового бюро, фінансової комісії Вузлового бюро і Залізничного райкому м. Києва. Всього в номері було надруковано 23 статті, кореспонденції та інші матеріали.

¹ Газ. «Железнодорожный пролетарий», 1908, № 1.

² Там же.

Газета «Железнодорожный пролетарий» своєю більшовицькою спрямованістю і гострими критичними замітками про життя залізничників швидко завоювала популярність у читачів. Уже в наступному номері газети, в кореспонденції із Залізничного району м. Києва, повідомлялось: «Железнодорожный пролетарий» охоче читається робітниками, особливо кореспонденції і огляди життя київських майстерень»¹.

У травні 1907 р. вийшов другий номер «Железнодорожного пролетария», в якому були надруковані статті: «Третя Державна дума і соціал-демократія», «Третя Дума і залізничне господарство», «В положі у самодержавства», а також ряд хронікальних заміток і кореспонденцій із Залізничного і Заводського районів Києва, з Москви, Одеси, Ровно, Здолбунова і з вузлових станцій Київської губернії: Бобринської, Козятина і Фастова. В номері був вміщений і касовий звіт Вузлового бюро.

Перелік статей і кореспонденцій, надрукованих у другому номері, свідчить про розширення зв'язків київських більшовиків з партійними організаціями інших міст. Якщо в першому номері було вміщено кореспонденції з трьох місць, то в другому номері їх число збільшилося до семи. У зв'язку з розширенням зв'язків і посиленням впливу Вузлового бюро було вирішено перейменувати газету в «Южный пролетарий», оскільки така назва більше відповідає її характеру і змісту. Вузлове бюро і його друкований орган стали, таким чином, центром об'єднання і згуртування більшовицьких сил не тільки в Києві і на Київщині, а на більшій частині України.

Газета «Южный пролетарий» вийшла 10 серпня 1908 р. (на газеті позначено: червень — липень 1908 р.) з підзаголовком «колишній «Железнодорожный пролетарий», за № 3—4 тим же тиражем. В ній було вміщено постанову Вузлового бюро про перейменування газети, статті: «В єднанні — сила», «Третя Державна дума», «Соціал-демократична фракція в 3-й Думі», «Про партійні і безпартійні організації», оповідання «І камні заговорили», кореспонденції з Москви, Одеси, Бобринської, Здолбунова, з київських залізничних майстерень, із Залізничного, Заводського і Подільського районів м. Києва, касовий звіт Вузлового бюро і дві статті, присвячені 5-м роковинам загального страйку 1903 р.

Київські більшовики докладали великих зусиль, щоб забезпечити якнайширше розповсюдження свого органу, популярність якого зростала з номера в номер. «Железнодорожный пролетарий» читається з інтересом всіма робітниками, навіть чорнотенцями»², — повідомлялось в одній з кореспонденцій «Южного пролетария». Поліція вилучила частину тиражу першого номера «Южного пролетария», а також конфіскувала близько 1 тис. примірників другого номера газети під час арешту П. І. Старостіна і М. Ф. Головка-Улазовської (Шверник), і тому задовольнити попит на газету не було ніякої можливості.

30 серпня 1908 р. за доносом провокатора А. Лівшиця був арештований токарь Я. В. Кохась з 122 примірниками газети, які він взяв для розповсюдження в Заводському районі м. Києва. Царський суд засудив робітника-більшовика до 1 року ув'язнення в фортеці. 11 квітня 1909 р. в Лук'янівській тюрмі Я. В. Кохась був убитий пострілом вартового.

Налякані швидким зростанням впливу більшовиків і їх друкованого органу, царські власті доручають провокатору А. Лівшицю вия-

¹ Газ. «Железнодорожный пролетарий», 1908, № 2.

² Газ. «Южный пролетарий», 1908, № 3—4.

вити місце друкарні Вузлового бюро, щоб розгромити її. Виявивши місцезнаходження друкарні, провокатор видав його поліції. 4 жовтня 1908 р. поліція захопила друкарню Вузлового бюро під час набору листівки О. А. Трояновського «До новобранців». Того ж дня на вулиці було схоплено і О. А. Трояновського, який працював відповідальним редактором «Южного пролетарія».

Провал друкарні Вузлового бюро і ряд арештів визначних діячів Київської партійної організації, з якими був знайомий А. Лівшиць, кинули підозру на нього. Після арешту керівника Подільського району Г. А. Семенарова в січні 1909 р. за ініціативою О. Ф. Розмирович був влаштований партійний суд над А. Лівшицем і численні свідки повністю викрили його як провокатора.

Незважаючи на часті арешти, київські більшовики продовжували вести самовіддану роботу в масах. Як видно з відповіді київських товаришів на анкету ЦК РСДРП, розіслану на початку 1909 р., в Києві на той час налічувалось 80 членів партії і функціонувало кілька гуртків¹. Київські більшовики велику увагу приділяли вивченню і популяризації геніальної праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», в якій була дана нищівна відповідь переродженням типу Богданова, Базарова, Юшкевича, Валентинова, що подвизався в Києві, та інших «критиків».

Книга Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» вийшла в світ легально у 1909 р. і тоді ж стала відомою київським більшовикам. Вона продавалась в книжкових магазинах І. Симоненка і «Труд» на Фундуклеївській вул. (нині вул. Леніна). Книгу Леніна вивчали пропагандисти — керівники робітничих гуртків і потім основні її ідеї викладали своїм слухачам. Ленінську працю читала і позапартійна інтелігенція. Велику дискусію книга Леніна викликала, зокрема, серед викладачів політехнічного інституту, де увагу до неї привернув приват-доцент П. О. Козьмін, який близько стояв до більшовиків і в 1917 р. офіційно вступив до лав Комуністичної партії.

У 1909 р. в Києві працювали О. Розмирович, Є. Бош, Г. Михайлов, Л. Скорняков, І. Ковтунов, В. Романов та багато інших більшовиків. Особливою популярністю і авторитетом користувалась О. Ф. Розмирович, яку товариші з любов'ю називали своїм «сердечним і чулим полководцем». В ніч на 19 березня 1909 р. поліцейські власті Києва провели численні обшуки і арештували О. Розмирович, Є. Бош та деяких інших діячів Вузлового бюро РСДРП. Є. Бош 8 квітня 1909 р. була звільнена за станом здоров'я, а О. Розмирович царський суд засудив до трьох років заслання. Потім власті дозволили їй виїхати за кордон, звідки вона повернулась лише на початку 1911 р.

24 березня 1909 р. поліція провела арешти серед діячів Заводського району м. Києва і вилучила три гектографи разом з щойно надрукованими листівками Заводського районного комітету РСДРП, а також близько 500 брошур з партійної бібліотеки району. 12 серпня 1909 р. поліція на Трухановому острові виявила сходку членів партії з Подільського району, переправилась і арештувала всіх 17 учасників сходки.

В результаті цих арештів Вузлове бюро, Київський міський і районні комітети партії літом 1909 р. фактично припинили свою діяльність як оформлені організації. Але вже восени 1909 р. за ініціативою робітників-більшовиків нелегальна організація в Києві почала відновлюватись. У відродженні і зміцненні Київської парторганізації велика заслуга належить соромським більшовикам (В. Романову, П. Керженцеву

¹ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 9, стор. 153.

та ін.), висланим сюди в адміністративному порядку за участь в революції 1905 р. Сормовські робітники були активними діячами Київської організації РСДРП, і через них київська організація підтримувала зв'язок з більшовицькими організаціями Нижнього Новгорода і Сормова.

Наприкінці 1909 р. в Києві відбулись нелегальні партійні збори, на яких був виділений тимчасовий комітет РСДРП. В січні 1910 р., до 5-х роковин Кривавої неділі, Київський тимчасовий комітет видав на гектографі свою першу листівку. На початку 1910 р. в Києві була скликана загальноміська партконференція, яка офіційно обрала Київський комітет РСДРП. Незабаром були оформлені Миський і Подільський районні комітети, а Заводський і Залізничний, які зазнали особливо тяжких репресій, були офіційно оформлені пізніше, в 1911—1912 рр. Кореспондент «Рабочей газеты», повідомляючи про стан справ в київській парторганізації у 1910 р., відзначав: «Зараз основне ядро київської організації зосереджено не в тих районах, де було зосереджено раніше. Райони, які були найбільш революційними, важче, ніж інші, опрацюються від розгрому, [ix] найбільше роз'їла болячка провокації»¹.

Київський комітет РСДРП через Є. Бош налагодив у 1910 р. систематичне листування з В. І. Леніним і Н. К. Крупською, встановив зв'язки з редакціями більшовицьких газет «Социал-демократ», «Звезда» і «Рабочая газета», почав систематично випускати листівки, в яких послідовно відстоював ідею зміцнення нелегальної пролетарської партії. В одній з листівок 1910 р. Київський комітет РСДРП, відзначаючи роль марксистської партії пролетаріату, писав:

«Тільки нелегальна робітнича партія спроможна договорити те, чого не дано сказати легальним організаціям. Тільки партія зможе у відповідь на урядові безчинства підняти масовий рух, здатний знести поліцейські перешкоди і безшабашне свавілля крвожерливого уряду.

Закликаємо вас, товариші робітники, йти з нами рука об руку в боротьбі за світле майбутнє. Бадьоро, товариші, вперед!

Зміцнюйте ряди Російської соціал-демократичної робітничої партії. Створюйте скрізь гуртки і приєднуйтеся до нашої організації.

Ждемо вас, товариші!»².

Одночасно з боротьбою проти відкритих противників революції — ліквідаторів більшовики провадили також непримиренну боротьбу проти прихованих ворогів партії, проти одзовістів, які маскували свій опортунізм лівою фразою. Одзовісти були невеликою групою дрібнобуржуазних попутників у більшовицькому середовищі, які вимагали відкликання робітничих депутатів з Державної думи і взагалі припинення всякої роботи в легальних організаціях. Одзовісти завдавали великої шкоди робітничій справі, бо вони відривали партію від робітничого класу, заважали збирати сили для нового революційного піднесення.

Вузлове бюро РСДРП разом з Полтавським і Кременчуцьким комітетами прийняло спеціальну резолюцію з приводу діяльності думської соціал-демократичної фракції, яка була надрукована на сторінках центрального органу партії—газети «Социал-демократ». В резолюції говорилось про важливість використання думської трибуни для широкої агітації та пропаганди і можливість негативних наслідків в разі відкидання фракції. Фракція в своїй діяльності ще не проявляла достатньої революційності і послідовності, а тому надалі повинна керуватися

¹ «Рабочая газета» від 18 грудня 1910 р.

² «Нелегальна організація РСДРП у Києві за часів піднесення (1910—1914)», Держвидав України, 1930, стор. 202.

постановами ЦК і резолюціями Лондонського з'їзду, зайняти різко обособлену класову позицію, протиставляючи її політиці уряду і угодівським тенденціям ліберальної буржуазії. В результаті відзначалося, що «фракція повинна зайнятися позадумською роботою і безпосередньо зв'язатися з широкими масами пролетаріату», а «всі партійні організації повинні допомагати фракції шляхом доставки їй потрібних матеріалів»¹.

На противагу меншовикам, які замовчували помилки думської соціал-демократичної фракції і всі надії покладали на думу як на законодавчу установу, здатну приборкати царський уряд, більшовики парламентську діяльність вважали підпорядкованою, другорядною, а головною формою боротьби і ареною діяльності продовжував лишатись революційний рух пролетарських мас.

Правильно оцінивши значення такого загальноросійського легального органу, як трибуна Державної думи, київські більшовики систематично висвітлювали діяльність соціал-демократичної фракції на сторінках своєї газети «Южный пролетарий», вказували на промахи у виступах членів соціал-демократичної фракції, визначали їх найближчі завдання. Такий напрям мали, зокрема, статті «Третя державна дума і соціал-демократія» і «Соціал-демократична фракція в 3-й Думі». В двох кореспонденціях з Московської партійної організації детально висвітлювалася боротьба з одзовістами на останній московській конференції і наводились резолюції конференції з приводу ставлення до думської соціал-демократичної фракції. Тим самим більшовики Києва знайомили робітників з поглядами одзовістів і показували їх неспроможність на прикладі роботи такої авторитетної в масах парторганізації, як Московська.

Більшовики Києва і Київщини широко використовували виступи депутатів-більшовиків в Думі для агітації в масах, для викриття царизму і буржуазії. Уманська парторганізація РСДРП окремою листівкою видала у 1908 р. листа з в'язниці члена соціал-демократичної фракції II Думи І. І. Кирієнка, в якому, хоч і не було чіткої більшовицької оцінки обстановки, але давалася яскрава критика царизму в зв'язку з розгоном II Думи і судом над соціал-демократичною фракцією. Велике значення мали поїздки депутатів-більшовиків по країні, їх виступи перед трудящими з доповідями і звітами про свою діяльність.

Для розгрому одзовістів величезне значення мали рішення наради розширеної редакції газети «Пролетарий», яка відбулася в червні 1909 р. під керівництвом В. І. Леніна. Нарада засудила одзовізм як течію, що не має нічого спільного з більшовизмом, і виключила лідера одзовістів Богданова з більшовицької організації.

Після цієї наради на Україну з доручення більшовицького центра виїхав С. І. Гусев, який відвідав Київ та інші міста з метою ознайомити місцеві парторганізації з рішеннями наради розширеної редакції газети «Пролетарий», з історією боротьби проти одзовізму². Місцеві партійні організації обговорювали рішення наради розширеної редакції газети «Пролетарий» і ухвалювали резолюції, що суворо засуджували одзовістів.

Викриваючи сектантські помилки одзовістів, більшовики проводили велику роботу не тільки по використанню думської трибуни. З метою зміцнення зв'язків з масами значну увагу приділяли також діяльності професійних спілок.

¹ Газ. «Социал-демократ» від 28 січня 1909 р.

² Журн. «Пролетарская революция», 1924, № 6, стор. 193—202.

Начальник київської охоранки, доповідаючи начальству 19 липня 1907 р. про революційну діяльність профспілок, відзначав, що серед спілок особливим успіхом і авторитетом користується соціал-демократична партія, «партійному керівництву якої підкорились майже всі спілки з першого ж дня свого існування»¹.

Царські власті після поразки революції обрушилися на профспілки з репресіями, закриваючи їх одну за одною. 20 липня 1907 р. власті закрили спілку друкарів. 28 липня 1907 р. були проведені масові арешти в приміщенні спілки службовців торговельно-промислових підприємств. 20 серпня 1907 р. поліція розгромила Центральне бюро профспілок міста. Повідомляючи про діяльність профспілок Києва в 1908 р., кореспондент більшовицької газети «Пролетарий» писав, що «професійні організації останніми ударами зводяться нанівець»².

Більшовики Києва, переборюючи великі труднощі, проводили роботу в тих нечисленних профспілках, які існували, докладали великих сил для збереження закритих спілок як нелегальних організацій, до їх легалізації під зміненою назвою і до створення нових спілок. Профспілка друкарів, закрита царськими властями 20 липня 1907 р., через рік відновила свою діяльність під назвою «Київського професійного товариства робітників графічних справ» (1 липня 1908 р.), а після його закриття (15 жовтня 1908 р.) була зареєстрована 13 серпня 1909 р. під новою назвою — «Київське професійне товариство робітників типо-літографічних установ». Крім спілки друкарів, у Києві на кінець періоду реакції збереглося ще три спілки: фармацевтів, офіціантів і заготовщиків. Помітне поживлення в діяльності профспілок припадає на новий період—період революційного піднесення 1910—1914 рр.

З метою зміцнення зв'язків з масами більшовицька партія використовувала також споживчі товариства і робітничі кооперативи. Кілька спроб створення таких легальних організацій було і в Києві. У 1910 р. Київський комітет РСДРП провів підготовку до створення товариства взаємодопомоги робітникам цукроварень Правобережної України, проте, як повідомлялось в кореспонденції більшовицької газети «Звезда», «відсталість робітників цукроварень і відсутність організаційної роботи на місцях не принесли реальних результатів»³.

Київські більшовики значну увагу приділяли також роботі «Клубу трудящих осіб», в правлінні якого на перших порах заправляли меншовики-ліквідатори на чолі з В. Смирновим. Київський комітет РСДРП повів рішучу боротьбу з засиллям меншовиків у правлінні клубу і літом 1910 р. добився включення в правління кількох більшовиків — В. Романова, Ф. Озоля та ін. Клуб мав свою бібліотеку і читальню, часто влаштовував лекції і спектаклі. У жовтні 1910 р. царські власті закрили клуб на основі «тайних донесень про незаконну діяльність клубу», але вже в січні 1911 р. він був відкритий під назвою «Клуб працівників контор і торгово-промислових установ м. Києва».

Більшовики використовували і такий засіб зв'язку з масами, як трибуна легальних всеросійських з'їздів: фабрично-заводських лікарів, жіночого, антиалкогольного та інших. Робітники Києва посілали свого представника на I з'їзд фабрично-заводських лікарів, який проходив весною 1909 р. у Москві, брали активну участь в роботі II Всеросійського з'їзду фельдшерів, фельдшерниць і акушерок. Звіти делегатів про роботу з'їздів, виступи більшовиків на засіданнях секцій з'їздів мали велике політичне значення і знаходили живий відгук в масах.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, спр. 348, 1907, арк. 87.

² Газ. «Пролетарий» від 1 грудня 1908 р.

³ Газ. «Звезда» від 5 квітня 1912 р.

Безустанно викриваючи меншовиків, одзовістів та інші дрібнобуржуазні групи і партії, більшовики зміцнювали зв'язки з масами, організовували їх на боротьбу проти царизму і капіталістичної експлуатації. Під керівництвом більшовиків робітники чинили опір наступу капіталістів, влаштовували страйки. У 1908 р., за даними офіційної статистики, по всій Росії в страйках брало участь 176 тис. чоловік, у 1909 р.— 64 тис. і в 1910 р.—близько 47 тис.

Разом з робітниками всієї країни вели тяжкі бої з царизмом та буржуазією і робітники Київщини. У червні 1907 р., наприклад, відбувся економічний страйк 609 робітників на тютюновій фабриці братів Коген у Києві. Страйк тривав 15 днів і закінчився частковою перемогою робітників, які добилися збільшення заробітної плати на 10%. Однак при цьому було звільнено 29 найбільш активних робітників як організаторів страйку. З 22 вересня по 3 жовтня 1907 р. тривав страйк 140 робітників заводу Менцеля в Фастові, у жовтні 1907 р. відбувся 10-денний страйк 1500 робітників Григорівського цукрового заводу, у листопаді 1907 р.— 10-денний страйк 1200 робітників Деміївського цукрорафінадного заводу, в серпні 1909 р.—4-денний страйк 120 робітників Шибенського склозаводу, у квітні 1910 р.—21-денний страйк 492 робітників тютюнової фабрики Зарицького в Черкасах, у травні 1910 р.—2-денний страйк 41 робітника фабрики Гінзбурга у Києві. Проте всі ці страйки закінчилися поразкою робітників.

У роки реакції страйки мали переважно економічний, оборонний характер і закінчувались, як правило, не на користь робітників. Капіталісти йшли на поступки дуже рідко і лише при незначних вимогах робітників. На підприємствах Київщини з червня 1907 р. по червень 1910 р. відбулось, за нашими даними, 12 економічних страйків, в яких взяли участь 4477 робітників. Ще менше було політичних страйків робітників на Київщині в ці роки. У червні 1907 р. у зв'язку з розпуском II Думи політичний страйк був проведений частиною робітників Південноросійського (400 чол.), лісопилного, мукомельного заводів і заводу Бертра на в Києві; у листопаді 1907 р. в зв'язку з судом над соціал-демократичною фракцією II Думи політичний страйк провели робітники Деміївського цукрорафінадного (1200 чол.) і Черкаського цвяхового (109 чол.) заводів; 1 травня 1908 р. страйкували робітники заводів Млошевського (121 чол.), Шиманського (15 чол.), «Ауто» (120 чол.) і майстерні вагів Ходзинського (12 чол.) в Києві, а також ремонтні робітники залізничники Фастова (50 чол.); 1 травня 1909 р.— частина робітників заводу Гретера і Криванека в Києві. Всього, таким чином, з червня 1907 р. по червень 1910 р. політичні страйки відбулися на 10 підприємствах Київщини з участю понад 2 тис. чоловік. Явні ознаки поживлення робітничого руху на Київщині, як і в інших районах країни, появились лише восени 1910 р., коли були проведені політичні страйки і демонстрації в зв'язку із смертю великого російського письменника Л. М. Толстого.

Торжество столипінської реакції, як і попереджували більшовики, було недовговічним. Нагромадивши величезний досвід роботи в роки реакції, завдяки вмілому поєднанню підпільної роботи з легальною, більшовики зуміли з честю вийти із тяжких випробувань. Спираючись на цей досвід, більшовицька партія впевнено вела трудящих до нових класових битв, які й привели до всесвітньоісторичної перемоги над царизмом у лютому 1917 р., над поміщиками і капіталістами в дні Великої Жовтневої соціалістичної революції.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ В ПОЛЬЩІ

(КІНЕЦЬ 1918 р. — ПОЧАТОК 1919 р.)

Жовтнева революція, яка визволила багатомільйонні маси робітників, селян і трудящої інтелігенції колишньої Російської імперії від гніту капіталістів і поміщиків, мала величезне значення в житті і польського народу. «Наша країна, — говорив перший секретар Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії Владислав Гомулка на ювілейній сесії Верховної Ради СРСР 6 листопада минулого року, — особливо багато чим зобов'язана Жовтневій революції, тому що ця революція скинула з польського народу царські і кайзерівські кайдани національного рабства, поклала край поділам Польщі, повернула польському народові право на незалежне існування, за яке він боровся майже півтора століття»¹.

Здійснення прагнень польського народу до національної незалежності, яке знайшло свій вияв в утворенні в листопаді 1918 р. польської держави, не привело до ослаблення революційного руху. Навпаки, осяяна всеперемагаючими ідеями Великого Жовтня, революційна боротьба польських трудящих мас проти гніту поміщиків і капіталістів наприкінці 1918 і в першій половині 1919 р. розгорнулася з новою силою і в ще більшому масштабі².

Характеризуючи вплив ідей Великого Жовтня на Польщу і називаючи міста, охоплені полум'ям революційної боротьби, член Політбюро

¹ «Сорок лет Великой Октябрьской социалистической революции. Материалы празднования сороковой годовщины Великого Октября», изд-во «Правда», М., 1957, стор. 75—76.

² Питання революційного руху польського народу до створення національної держави досить докладно висвітлені в ряді праць польських і радянських дослідників. Див., напр., L e o n G r o s f e l d, Wpływ Rewolucji Październikowej na ziemie polskie, Warszawa, 1957; його ж, Polskie partie polityczne wobec nowej sytuacji stworzonej przez Rewolucję Październikową (XI 1917—X 1918), журн. «Z pola walki», 1958, № 1; J ó z e f K o w a l s k i, Wielka Październikowa rewolucja socjalistyczna a wyzwolenie Polski, Warszawa, 1952; А. Я. М а п у с е в и ч, Из истории революционного движения в Польше в 1917—1918 годах, журн. «Новая и новейшая история», 1957, № 4; його ж, Wielka socjalistyczna rewolucja Październikowa a Polska, Warszawa, 1949; М. В. М и с к о, Октябрьская революция и восстановление независимости Польши, Изд-во АН СССР, М., 1957; його ж, Октябрьская революция и восстановление независимости Польши в 1918 году, журн. «Вопросы истории», 1957, № 11; У. А. Ш у с т е р, Великая Октябрьская социалистическая революция и Польша, «Вестник Ленинградского университета», 1948, № 1; И. С. Ю з е ф о в и ч, Великая Октябрьская социалистическая революция и формирование польского государства в 1918 г., «Известия Академии наук СССР», серия истории и философии, 1948, т. V, № 3; И. С. Я ж б о р о в с к а я, Великая Октябрьская социалистическая революция и польское рабочее движение, в кн. «Из истории Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник статей», Изд. МГУ, М., 1957.

ЦК ПОРП Ігнаци Лога-Совінський недавно писав: «Була Варшава, були Домброва Гурніча, Сосновець та ін. Там діяли революційні робітничі організації, для яких солідарність з російським пролетаріатом у боротьбі проти царизму і капіталістів була одним з основних принципів їх ідеології і політики»¹.

Яскравим свідченням зростання революційної боротьби було створення Комуністичної партії Польщі. Ця історична, переломна в житті польського робітничого класу і всього народу подія відбулася 16 грудня 1918 р. у Варшаві в результаті об'єднання Соціал-демократії Царства Польського і Литви (СДЦПіЛ) та Польської соціалістичної партії-лівиці (ППС-лівиці), які, незважаючи на ряд недоліків, ще до 1918 р. стояли в основному на революційних, інтернаціоналістських позиціях. Активними діячами цих партій були такі видатні революціонери, як Роза Люксембург, Юліан Мархлевський, Броніслав Весоловський, Фелікс Кон, Вера Костшева, Генрік Валецький та ін.

Обидві революційні партії польського пролетаріату — СДЦПіЛ і ППС-лівиця — не раз співробітничали. В періоди найбільшого напруження революційного руху робітники, що належали до цих двох партій, часто створювали спільний фронт боротьби. Так було, зокрема, під час революції 1905—1907 рр. і в наступні періоди.

Відображаючи прагнення робітників до єдності, Головне правління СДЦПіЛ навесні 1914 р. звернулось з відкритим листом до керівництва ППС-лівиці, пропонуючи видавати спеціальний спільний орган, в якому кожна сторона мала відкрито висловлювати свої погляди з найважливіших питань². Цей захід, здійсненню якого перешкодив початок першої світової війни, повинен був сприяти дальшому згуртуванню обох партій, посиленню тенденцій до єдності, які визрівали серед членів цих партій протягом ряду років.

Під час війни згадані робітничі партії часто спільно видавали відозви і листівки, організовували демонстрації і страйки. Як СДЦПіЛ, так і ППС-лівиця мобілізували трудящі маси на боротьбу проти імперіалістичної війни, на захист молоді Країни Рад, закликаючи польський народ до боротьби за владу пролетаріату.

Питання про об'єднання СДЦПіЛ і ППС-лівиці стало на порядок денний як одне з найбільш невідкладних завдань зразу ж після повалення на польських землях влади німецьких і австро-угорських окупантів. Саме це питання обговорювалось на загальнопольській конференції Соціал-демократії Царства Польського і Литви, скликаній восени 1918 р. Відзначивши, що керівництво ППС-лівиці стало на позиції соціал-демократії і в зв'язку з цим з'явилась реальна можливість об'єднання обох робітничих партій, конференція СДЦПіЛ ухвалила скликати спеціальну партійну конференцію з метою остаточного розв'язання цього питання.

Окружні конференції ППС-лівиці, що відбулися в таких великих промислових центрах, як Варшава, Сілезько-Домбровський басейн, Лодзь та ін., також одноставно висловились за об'єднання партій³.

Прагнучи практично підготувати організаційне злиття СДЦПіЛ і ППС-лівиці, які все більше зближались в ідейно-політичному напрямі,

¹ Ігнаци Лога-Совінський, Вдохновляющее воздействие идей победоносного Октября на революционные силы Польши, Госполитиздат, СССР, М., 1957, стор. 5—6.

² A. W a r s k i, Niech żyje zjednoczenie!, газ. «Nasza trybuna» (орган СДЦПіЛ) від 13 грудня 1918 р.

³ Zeszyty Wydziału historii partii KC PZPR, журн. «Z pola walki», 1956, № 2, стор. 168.

керівні органи обох партій у листопаді 1918 р. створили Міжпартійну Раду¹. Її завдання полягали в тому, щоб виробити політичну платформу і підготувати об'єднавчий з'їзд.

У повній відповідності з настановами керівництва і одностайним прагненням рядових членів обох партій об'єднавчий з'їзд було призначено на 16 грудня 1918 р. Вранці того ж дня у Варшаві відбулась загальнопольська конференція СДЦПіЛ, яка одногосно ухвалила рішення про об'єднання з ППС-лівницею і про створення Комуністичної партії. Одночасно відбувся XII з'їзд ППС-лівниці, який прийняв аналогічну постанову².

Вечері 16 грудня 1918 р. у Варшаві відкрився об'єднавчий з'їзд, на якому були присутні понад 200 делегатів і гостей³. Головував на з'їзді Стефан Круліковський, членами президії були разом з іншими товаришами Францішек Гжелщак і Генрік Валецький⁴.

Після урочистого відкриття з'їзду делегати прийняли таку резолюцію: «Присутні ухвалюють створити Комуністичну робітничу партію Польщі...»⁵. (З 1925 р. партія стала називатись Комуністичною партією Польщі).

Серед документів, одногосно ухвалених з'їздом, були: політична платформа Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП), тимчасовий організаційний статут (тобто статут партії), маніфест «До пролетаріату Польщі!», резолюції протесту проти переслідувань робітничого руху і проти єврейських погромів. Бурхливими оплесками присутні зустріли лист I з'їздові КРПП, який надійшов від німецької робітничої спілки «Спартак» за підписом керівника німецького робітничого класу Карла Лібкнехта. Делегати і гості прийняли також привітання братнім комуністичним і робітничим партіям III Інтернаціоналу, який саме створювався в цей час. На з'їзді було обрано Центральний Комітет КРПП і редакцію його органу «Штандар соціалізму».

Політична платформа компартії, відзначивши, що Жовтнева революція в Росії відкрила еру безпосередньої боротьби за встановлення соціалістичного ладу і що світова імперіалістична війна показала фактичний крах опортуністичного II Інтернаціоналу, затаврувала політику польських панівних класів та їх агентури в робітничому русі. В той же час в платформі ясно було накреслено політичну лінію КРПП. Своєю головною метою партія вважала підготовку і проведення пролетарської революції, а також побудову соціалізму в Польщі. «Завдання пролетарської революції в Польщі є такими ж, як і завдання пролетарської революції в інших країнах,—вказувалось у цьому визначному партійному документі.—Польща, як і всі країни гинучого капіталістичного світу, вступає в період соціальної революції. Господарське життя, розбите і зруйноване війною і окупацією, ...має бути знову відбудоване на засадах спільної власності на знаряддя виробництва і землю. Польська буржуазія... повинна бути повалена і усунена від усякого впливу на громадське життя. Вся влада має перейти в руки пролетаріату міста і села, організованого в Радах робітничих депутатів»⁶.

¹ Газ. «Głos robotniczy» (орган ППС-лівниці) від 11 грудня 1918 р.

² «Sprawozdanie ze Zjazdu Organizacyjnego Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (Zjednoczonej SDKPiL i lewicy PPS)», Warszawa, 1919, стор. 3—4.

³ Tadeusz Daniszewski, Tradycje KPP są nam bliskie i drogie, Warszawa, 1954, стор. 5.

⁴ Henryk Malinowski, Spotkanie uczestników I zjazdu KPRP, журн. «Z pola walki», 1958, № 1, стор. 337.

⁵ «KPP, Uchwały i rezolucje», t. I, Warszawa, 1954, стор. 31.

⁶ Там же, стор. 42.

Цілком правильно оцінивши обстановку в Польщі, політична платформа висувала перед КРПП цілий ряд серйозних і невідкладних завдань: роз'яснювати робітничим масам необхідність ведення безпосередньої боротьби за знищення капіталізму; викривати псевдопатріотичні і «національні» лозунги, що їх висували буржуазні партії; виховувати робітничі маси в дусі класової солідарності та єдності незалежно від національного походження або віросповідання; залучати найбільш свідомих і революційних робітників у партію; створювати Ради робітничих депутатів міста і села; сприяти об'єднанню Рад робітничих депутатів країни в єдиний централізований організм, здатний захопити всю владу; готувати маси до того, що боротьба за політичну владу набере форми збройної сутички між силами революції і контрреволюції.

З цієї платформи, яка в основному правильно орієнтувала польський робітничий клас, видно, що молода КРПП ще не зуміла тоді подолати деякі хибні погляди, характерні для своїх попередниць — СДЦПіЛ і ППС-лівниці. Як пише польський історик Тадеуш Данішевський, «КРПП вже на I з'їзді усвідомила вирішальне значення боротьби робітничого класу за владу, за диктатуру пролетаріату, але вона ще не усвідомлювала з достатньою ясністю, якими шляхами, з допомогою якої стратегії і тактики можна цю владу здобути»¹.

Як і СДЦПіЛ, Комуністична робітнича партія Польщі стояла на невірних позиціях в національному питанні. Це видно з того, що КРПП заперечувала право пригнічуваних націй на самовизначення, а також з наведеного в політичній платформі твердження про те, що ніби «для міжнародного табору соціальної революції не існує питання кордонів»².

КРПП, недооцінюючи досвід російської революції і дотримуючись застарілих поглядів, вважала, що союзником міського пролетаріату на селі є тільки сільськогосподарські робітники. При цьому компартія в своїх розрахунках зовсім не брала до уваги селянство³.

Важливе значення для дальшого розгортання в країні революційного руху мав маніфест «До пролетаріату Польщі!», прийнятий об'єднаним з'їздом КРПП. Маніфест закликів до повалення влади капіталістів та поміщиків і встановлення диктатури пролетаріату. «Якщо ми не хочемо, щоб нас було закуто в нові кайдани, — говорилося у цьому документі, — ми повинні розпалити в Польщі власну революцію, повалити панування буржуазії, здобути владу для Рад робітничих депутатів»⁴.

Звернення Комуністичної робітничої партії до польського пролетаріату закінчувалось словами: «Хай живе міжнародна революційна боротьба! Хай живе диктатура пролетаріату! Хай живе соціальна революція!».

Ухвали і резолюції I з'їзду Комуністичної робітничої партії Польщі були прийняті революційним та інтернаціональним духом. Червоною ниткою проходила в них думка про необхідність встановлення в Польщі диктатури пролетаріату, про те, що революційна боротьба польського народу має відбуватися в союзі з Радянською державою і з революцій-

¹ Tadeusz Daniszewski, Tradycje KPP są nam bliskie i drogie, стор. 9—10.

² «KPP, Uchwały i rezolucje», t. I, стор. 43.

³ Хибну позицію КРПП в національному й аграрному питаннях було значною мірою подолано лише через кілька років — на II з'їзді партії (1923 р.), який прийняв у цих питаннях ленінські формулювання. (З приводу аграрної політики компартії див. підготовлену Т. Данішевським публікацію документів «KPP a sojusz robotniczo-chłopski», журн. «Kwartalnik historyczny», 1954, № 1, стор. 3—43).

⁴ Газ. «Sztandar socjalizmu» (орган КРПП) від 19 грудня 1918 р.

ними силами в усьому світі. Утворення КРПП переконливо свідчило про зростання революційного напрямку в польському робітничому русі і про прагнення пролетаріату Польщі докорінно змінити обличчя країни.

Тимчасовий статут КРПП спирався на принципи демократичного централізму. Перший параграф статуту повторював ленінське формулювання про те, що членом партії може бути кожний, хто визнає програму і статут партії, сплачує членські внески і належить до однієї з партійних організацій.

До складу Центрального Комітету Комуністичної робітничої партії Польщі було обрано відомих діячів польського робітничого руху. Зокрема від СДЦПіЛ ввійшли Адольф Варський (Варшавський), Францішек Гжелшак (Гжегожевський), Щепан Рибоцький та ін., а від ППС-лівіці — Вера Костшева (Марія Кошутська), Генрік Валецький (Максиміліан Горвіц), Стефан Круліківський та ін.¹

Об'єднання СДЦПіЛ і ППС-лівіці в єдину Комуністичну партію мало величезне значення для дальшого розвитку революційного руху в Польщі. Незважаючи на ряд помилок, КРПП створювалась як партія нового типу, якісно відмінна від реформістських партій II Інтернаціоналу. Це був авангард польського пролетаріату, загартований в жорстоких класових боях. КРПП стала наступницею і продовжувачкою кращих традицій революційного руху польського народу.

З перших днів свого існування Комуністична робітничка партія Польщі почала безстрашно викривати антинародну і антинаціональну політику буржуазно-поміщицького уряду країни. На конкретних прикладах, зрозумілих найширшим масам, КРПП переконливо показувала, що Польща все більше потрапляє в залежність від правлячих кіл Англії, Франції і Сполучених Штатів Америки.

Прагнучи відкрити трудящим очі на справжній характер польської держави і застерегти їх від націоналістичного чаду, який поширювали правлячі кола, молода компартія на кожному кроці підкреслювала, що так звана незалежність Польщі на ділі є фікцією. «Чи справді незалежна нинішня Польща? — запитувалось в одній з брошур, виданих КРПП у 1919 р. — Чи може польський народ сам вирішувати, що він хоче жити в мирі і злагоді з сусідами? Що він хоче організувати свою працю так, а не інакше?... Що він не хоче оплачувати своєю тяжкою працею мільйонні позики, розтрачені або привласнені польською чи іноземною буржуазією? Чи вільний польський селянин і робітник вирішувати все це?»

І тут же Комуністична партія відповідала: «Ні. Польський селянин і робітник повинні гинути на війні, бо так наказує їм польська буржуазія, якій диктує свою волю буржуазія сильніших держав»².

Лозунг КРПП, який відбивав найглибші думи і сподівання трудящих Польщі, був такий: на зміну зрадницькому уряду, який гуртом і вроздріб продає природні багатства країни іноземним імперіалістам, має прийти робітничо-селянський уряд. Він покликаний збудувати справді незалежну Польську Республіку Рад — соціалістичну державу робітників і селян.

В ході цієї боротьби молода компартія зазнавала жорстоких пере-

¹ ¹ K. Grynberg, J. Kanczewicz, F. Tych i J. Siwek, *Lud Polski w walce o wolność i socjalizm, część II*, Warszawa, 1956, стор. 78; *Zeszyty Wydziału historii partii KC PZPR «Z pola walki»*, 1956, № 2, стор. 8.

² «Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны. Материалы и документы», Перевод с польского, М., 1955, стор. 15.

слідувань з боку правлячих кіл Польщі. Тому не дивно, що вже на початку літа 1919 р. Комуністична партія змушена була повністю піти в підпілля, в якому вона й залишалась в умовах капіталістичної Польщі.

* *
*

В авангарді революційного руху в Польщі йшов робітничий клас. «Тяжке становище робітників, посилене дикими репресіями уряду, інфляцією паперових грошей, а також прагнення вирватись з лещат злиднів, голоду і холоду, — все це штовхало пролетаріат Польщі на вулицю»¹, — говорив видатний діяч польського робітничого руху Станіслав Будзинський.

В містах кипіла революційна боротьба. Про розмах її переконливо розповідається в ряді книг і брошур, випущених у Польщі останнім часом, зокрема до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції².

Характерним проявом революційного піднесення, яке спостерігалось у Польщі в кінці 1918 р.—першій половині 1919 р., були першотравневі робітничі демонстрації 1919 р., які відбулися в багатьох містах. Найбільшим розмахом відзначалась демонстрація у Варшаві, в якій під прапором компартії взяло участь майже 50 тис. чоловік. «Комуністичні лозунги стали символом віри величезних пролетарських мас, — вказувалось у відозві ЦК КРПП, випущеній незабаром після цієї демонстрації.— Партія, яка не має жодного легального видання в країні, тому що всі вони були розгромлені, партія, яка не має в буржуазному сеймі і буржуазній міській раді жодного представника, виявилась найсильнішою партією, яка користується найбільшим впливом серед пролетаріату столиці»³.

Величезні першотравневі демонстрації відбулися також у Лодзі і Домбровському басейні. Вони пройшли під лозунгами боротьби проти внутрішньої контрреволюції і припинення війни з радянськими республіками.

Революційний рух у Польщі кінця 1918 р.—початку 1919 р. знайшов свій найбільш яскравий прояв у діяльності численних Рад робітничих депутатів. Перші Ради з'явилися ще за кілька днів до утворення польської держави. Ініціаторами створення Рад виступили бойові партії польського пролетаріату—СДЦПІЛ і ППС-лівіця. У відозві «До трудящого народу сіл і міст», випущеній СДЦПІЛ, вказувалось, що партія закликає міських і сільських робітників, безземельних і малоземельних селян, а також солдатів, які не бажать відігравати роль катів польського та інших народів, бути готовими до створення Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів під лозунгами: «Вся влада в руки робітничого народу!», «Хай живе диктатура пролетаріату!» «Хай живе соціалістична

¹ S. B u d z y ń s k i, Współczesna «niepodległa» Polska, Moskwa, 1920, стор. 9.

² Див., напр., Henryk Zieliński, Położenie i walka górnośląskiego proletariatu w latach 1918—1922, Warszawa, 1957; «Szczecin, Pismo poświęcone sprawom regionu Zachodnio-pomorskiego, 1917—1957, Numer specjalny poświęcony wpływom Wielkiej rewolucji Październikowej na ruch robotniczy na Pomorzu Zachodnim w latach 1917—1920», zeszyt 2, Szczecin, 1957; Oswald Stefan Popiołek, Sprawy i wydarzenia opolskie, Szkice z dziejów Ziemi Opolskiej, Katowice, 1957; Tadeusz Grygier, Ruch rewolucyjny na Mazurach i Warmii, Z zagadnień wpływów Rewolucji Październikowej, Olsztyn, 1957; «1 Maja na Lubelszczyźnie», Lublin, 1957; St. Popiołek, J. Sleziona, Dokumenty z dziejów walki komunistów na Opolszczyźnie, Opole, 1954; Tadeusz Potemski, Rewolucyjne tradycje Zabrza, Stalinogród, 1954.

³ Цит. за Т. Данишевский, Первое Мая в Польше. По материалам и документам из истории польского рабочего движения 1890—1950 гг. Перевод с польского, М., 1952, стор. 129.

революція!»¹. Обидві партії в інших відозвах закликали польських трудящих повсюдно створювати Ради робітничих депутатів у містах і селах, боротися за диктатуру пролетаріату².

Польські трудящі, відповідаючи на заклик СДЦПіЛ і ППС-лівіци, почали створювати Ради робітничих депутатів. Люблінська і Домбровська Ради виникли ще до утворення польської держави (перша — 5 листопада, друга — 8 листопада 1918 р.). У Варшаві Рада виникла 11 листопада — в перший день формальної незалежності Польщі. Незабаром Ради робітничих депутатів з'явилися майже в усіх містах колишнього Царства Польського — у Лодзі і Радомі, Белостоку і Ченстохові, Ломжі і Замості, Жирардові і Влоцлавеку, Плоцьку і Каліші, Пабіяницях і Піотркові.

За свідченням відомого робітничого діяча Генріка Біча (Бітнера), який брав активну участь у створенні Рад Домбровського басейну, всього на території колишнього Царства Польського існувало близько 80 Рад робітничих депутатів³. Однак насправді у згаданій частині Польщі виникло майже 120 Рад робітничих депутатів.

Безпосередніми організаторами Рад були видатні діячі польського робітничого класу. Так, у Домбровському кам'яновугільному басейні організацією Рад займалися, крім Генріка Біча, Щепан Рибакський і Юліан Ридигер (СДЦПіЛ), Леон Пурман (ППС-лівіця). Серед організаторів Варшавської Ради були учасники Великої Жовтневої соціалістичної революції Стах Традиція (Станіслав Будзинський), Францішек Гжельшак (Гжегожевський), член Головного правління СДЦПіЛ Юзеф Красний (Ротштадт), відомий діяч ППС-лівіци Стефан Круліковський. У Лодзі одним з керівників Ради був Владислав Гібнер (ППС-лівіця)⁴. Організатором Ради у Цеханові був Марцелі Новотко — відомий діяч СДЦПіЛ і КРПП. Активну участь в роботі Люблінської Ради робітничих депутатів брали Болеслав Берут і Вітольд Томоровіч⁵.

Ради створювалися і діяли на підприємствах. Час від часу депутати повинні були звітувати перед виборцями про свою роботу. В разі незадовільної роботи того чи іншого депутата трудящі мали право відкликати його. У своїй діяльності Ради спирались на фабрично-заводські комітети.

Найбільш передовими і революційними були Ради в Домбровському кам'яновугільному басейні, де, як відомо, російська революція викликала величезне піднесення визвольної боротьби. В усій Польщі не було іншого району, де революційний рух трудящих відзначався б таким високим рівнем і де СДЦПіЛ і ППС-лівіця мали б такий значний вплив на робітників, як у Домброві. Економічні і політичні страйки (в тому числі й загальні), робітничі демонстрації, багатолюдні збори і мітинги були тут звичайними явищами.

¹ «Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty, 1914—1918», Moskwa, 1934, стор. 307.

² Див., напр., «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I (marzec 1917—listopad 1918), Warszawa, 1957, стор. 675—676; підготовлена Р. Єрмолаєвою та І. Ямборовською публікація «Новые документы по истории польского рабочего движения (1918 г.)», журн. «Новая и новейшая история», 1958, № 1, стор. 135—136.

³ Непгук Вісз, Rady delegatów robotniczych w Polsce w 1918—1919 r., Moskwa, 1934, стор. 10, 38.

⁴ W. Karwacki, Historia Łódzkiej Rady delegatów robotniczych, в кн. «Łódź w dniach Wielkiego Października 1917», Łódź, 1957, стор. 9; його же, Łódzka Rada delegatów robotniczych (listopad 1918—sierpień 1919), журн. «Z pola walki», 1938, № 2, стор. 61.

⁵ Stanisław Krzykała, Lubelska Rada delegatów robotniczych, Lublin, 1957, стор. 31, 72.

Саме на одних таких зборах в Домброві і було обрано на початку листопада 1918 р. Раду робітничих депутатів. Через кілька днів така ж Рада виникла в іншому центрі басейну — в м. Сосновці. Більшість в обох Радах належала членам СДЦПіЛ і ППС-лівниці, що забезпечило цим органам нової влади бойовий, революційний характер.

Такий же характер мала і об'єднана Рада робітничих депутатів усього Домбровського басейну, обрана в січні 1919 р. Про її партійний склад свідчить той факт, що в ній за Комуністичну партію голосувало 229 чоловік, за правих соціалістів — 130 і за інші партії — 31 чоловік¹.

Ради Домбровського басейну наполегливо прагнули до того, щоб стати повноправним господарем свого округу. Так, уже 18 листопада 1918 р. виконавчий комітет Сосновецької Ради ухвалив негайно здійснити такі заходи: запровадити 8-годинний робочий день, удвоє збільшити трудящим заробітну плату, встановити її мінімум у розмірі 12 марок на день, в міру напливу безробітних переходити на три- і чотиризмінну працю, взяти в своє відання громадські і міські їдальні та чайні і відкрити нові, почати переговори з магістратом про організацію громадських робіт. Цим же рішенням виконком постановив задовольнити невідкладні вимоги робітників, що стосувалися, зокрема, збільшення вдвоє продовольчих пайків і видачі робітникам певної кількості вугілля².

Ради робітничих депутатів, очолюючи революційну боротьбу шахтарів, були безпосередніми організаторами всіх страйків, проведених у басейні наприкінці 1918 і на початку 1919 р. Великим розмахом відзначався загальний страйк у Домбровському і Сосновецькому районах, який спалахнув 23 листопада 1918 р. у відповідь на розстріл білою гвардією робітничої демонстрації гірників шахти «Сатурн» (у Челядзі). Похорон жертв кривавої провокації перетворився на могутню демонстрацію, в якій взяло участь понад 20 тис. робітників не тільки із Сосновця, а й з навколишніх міст і робітничих селищ³.

Ще більшою організованістю відзначався загальний 8-денний страйк трудящих басейну, що почався 19 грудня і пройшов під знаком боротьби за економічні вимоги, зокрема за підвищення заробітної плати. Наступного дня після оголошення страйку гірники Домброви на підтримку своїх справедливих вимог влаштували величезну демонстрацію з участю делегацій з інших міст. Однак через зрадницьку позицію угодовсько-націоналістичної ППС-фракції і в результаті репресій уряду Морачевського, який за гіркою іронією долі іменувався «народним», страйк не дав бажаних наслідків.

Протягом перших трьох місяців 1919 р. в Домбровському басейні відбулися три загальні політичні страйки. Один з них, який мав місце 7 лютого, був спрямований проти реакційної політики буржуазного уряду Падеревського, що змінив у січні 1919 р. уряд Морачевського. Під цим же лозунгом пройшли страйки 12 лютого і 12 березня. Останній страйк, який через два дні перетворився на економічний, тривав 8 днів⁴. Всіма цими страйками керували об'єднана Рада робітничих депутатів Домбровського басейну і молода Комуністична партія.

Характеризуючи діяльність цієї Ради, слід підкреслити, що вона

¹ М. Миско, Из истории революционного движения в Польше в 1918—1919 годах, журн. «Вопросы истории», 1948, № 10, стор. 49.

² Henryk Bicz, назв. праця, стор. 149—150.

³ Elżbieta Górńska, Rady delegatów robotniczych w Zagłębiu, Stalinogród, 1954, стор. 22.

⁴ Józef Kowalski, Wielka Październikowa rewolucja socjalistyczna a wyzwolenie Polski, Warszawa, 1952, стор. 125—126.

керувала створенням своїх збройних сил — озброєних робітничих загонів, які в деяких місцях називалися Червоною Гвардією, а подекуди — Червоною Армією. Вже 8 листопада 1918 р. на своєму першому засіданні Рада у Домброві заклікала робітників негайно озброюватись і створювати загони Червоної Гвардії. Через кілька днів аналогічне рішення ухвалила Сосновецька Рада¹. В цій постанові озброєні робітничі загони фігурували під назвою Червоної Армії. Одним з доказів сили Червоної Гвардії є той факт, що в Сосновці буржуазний магістрат і місцеві капіталісти змушені були платити спеціальний податок на її користь².

Крім Домброви і Сосновця, озброєні робітничі загони, які перебували у віданні Рад, знаходились у Челядзі, Міловіцях, Гродці і багатьох інших місцевостях басейну. Всього загони Червоної Гвардії налічували на території Домбровського басейну 2 тис. чоловік³.

З ненавистю і страхом дивилась буржуазія на збройну силу польського пролетаріату, при кожній нагоді вона намагалася ліквідувати робітничі загони. Саме цього прагнули білогвардійці, коли 5 грудня 1918 р. вчинили напад на приміщення військового комісаріату в Домброві. Проте тверда воля робітників перешкодила тоді здійсненню підступних планів класових ворогів. Однак уже в кінці грудня загони Червоної Гвардії в басейні були роззброєні⁴.

Ради Домбровського басейну жваво відгукувались на ті чи інші події громадсько-політичного життя в країні. Наприклад, коли на початку січня 1919 р. члени місії Радянського Червоного Хреста на чолі з видатним діячем польського робітничого руху Броніславом Весоловським були розстріляні польською воячиною, Рада робітничих депутатів басейну прийняла резолюцію, в якій висловлювала своє величезне обурення з цього приводу. Таким же обуренням був прийнятий протест проти загарбання польською воячиною білоруських і литовських земель. «Наступ польської армії на Литву і Білорусію, який відзначається кровопролиттям, пожежами, руйнуваннями, убивствами мирного населення і єврейськими погромами, є злочином польської буржуазії і буржуазії союзних держав.»⁵ — говорилося у цьому протесті.

В липні 1919 р. об'єднана Рада басейну припинила своє існування в зв'язку з тим, що всі її депутати були заарештовані буржуазними властями. Її діяльність, яка мала справді революційний характер (хоч і не позбавлена окремих помилок), золотими літерами вписана в історію революційного руху польського робітничого класу.

Інакше стояла справа з Варшавською Радою робітничих депутатів. Варшава була в країні другим (після Домбровського басейну) центром революційного руху, політичне значення якого (центра) особливо зросло після проголошення незалежності Польщі. З 11 листопада до кінця 1918 р. у Варшаві мали місце 14 страйків і за перше півріччя 1919 р. — 39 страйків⁶.

Проте міць революційного руху була підірвана тут більш сильними позиціями, ніж у Домброві, угодовських і націоналістичних елементів. Більшість варшавських робітників — поляків і євреїв — йшла за ППС і Бундом, будучи введена в оману їх псевдореволюційною фразеологією.

¹ Henryk Bicz, назв. праця, стор. 134, 147.

² Elżbieta Górska, назв. праця, стор. 14.

³ Газ. «Głos robotniczy» від 11 грудня 1918 р.

⁴ Elżbieta Górska, назв. праця, стор. 34.

⁵ Цит. за Henryk Bicz, назв. праця, стор. 194.

⁶ М. Миско, Из истории революционного движения в Польше в 1918—1919 годах, журн. «Вопросы истории», 1948, № 10, стор. 50.

Крім того, значна частина трудящих польської столиці сподівалась, що «народний» уряд Морачевського задовольнить усі їх вимоги.

Незважаючи на ці обставини, Варшавська Рада робітничих депутатів займала правильну позицію в цілому ряді питань. Зокрема вона вважала необхідним знищити в Польщі владу капіталістів та поміщиків і встановити соціалістичний лад. Вся влада в руки Рад робітничих депутатів у місті і на селі, братерський союз з революційним пролетаріатом Росії і Німеччини — такі лозунги були висунуті Радою у Варшаві. Така позиція Ради пояснюється тим, що вона була створена з ініціативи СДЦПіЛ і ППС-лівіці.

Протилежну позицію в цих питаннях займала інша Варшавська Рада робітничих депутатів, а саме та, що була створена 21 листопада 1918 р. ППС-фракцією. Лідери ППС-фракції спільно з керівництвом так званої національної робітничої партії та Бунду пішли на цей крок для того, щоб, спекулюючи на широко популярній ідеї Рад, внести розкол в робітничий рух, використати цю форму для прикриття своєї антинародної діяльності.

Перша Варшавська Рада, дізнавшись про появу другої Ради, випустила відозву, в якій протестувала проти негідної спроби розколу в середовищі робітників польської столиці і вимагала об'єднання обох Рад. Поки тривали переговори з цього приводу між СДЦПіЛ і ППС-лівіцею, з одного боку, і ППС-фракцією, — з другого, перша Рада енергійно відстоювала політичні й економічні інтереси пролетаріату. Проведений в кінці листопада 1918 р. під керівництвом Соціал-демократії Царства Польського і Литви страйк працівників комунальних підприємств у Варшаві увінчався перемогою робітників. Було встановлено 8-годинний робочий день, значно підвищено зарплату, домовлено про оплату першотравневого дня і двотижневого страйку в травні 1918 р., про повернення на підприємства всіх робітників, звільнених за участь у страйку, і про виплату тримісячної винагороди всім робітникам-комунальникам та ін. Обговорюючи питання про ставлення до уряду Морачевського, перша Рада ухвалила резолюцію, в якій відзначалось: «Уряд Морачевського, який називається соціалістичним, був створений з метою обману робітничих мас видимістю робітничо-селянського уряду і відвернення їх від боротьби за диктатуру пролетаріату. Робітничий клас повинен боротися з цим урядом якнайнещадніше і прагнути до взяття влади в свої руки»¹.

В ході переговорів представники СДЦПіЛ, ППС-лівіці і ППС-фракції дійшли згоди. 12 грудня 1918 р. відбулися вибори до єдиної Варшавської Ради робітничих депутатів. Більшість у ній належала угодцям, що визначило політичне обличчя Ради і зумовило характер її діяльності.

Правда, в ряді випадків Варшавська Рада під тиском комуністів і робітничих організацій ухвалювала правильні політичні рішення, організовувала трудящих на революційні демонстрації. Могутнім виявом солідарності варшавських робітників з Радянською Росією була демонстрація 29 грудня 1918 р., яка пройшла під лозунгами боротьби з білим терором і звільнення заарештованих членів місії Радянського Червоного Хреста на чолі з Броніславом Весоловським.

Того дня на заклик Варшавської організації КРПП на Саксонській площі зібралось кілька тисяч чоловік. Протягом трьох годин трудящі, незважаючи на мороз, слухали промовців, які говорили про злочини

¹ Цит. за Н е н г у к В і с з, назв. праця, стор. 74.

буржуазії і війну, що її затівали в той час капіталісти проти Радянської країни, про переслідування робітників. Промовці закликали також до організації Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Після цього учасники мітингу попрямували до резиденції уряду, щоб вислухати пояснення його глави з приводу подій, які обговорювались на мітингу. По дорозі демонстранти вирішили зайти до Брюловського готелю, де перебували заарештовані члени радянської делегації. Саме в цей час загін солдатів напав на демонстрантів і почав стріляти в них¹. За офіціальними, далеко не повними даними, було вбито 6 і поранено 15 чоловік².

Відгукуючись на цю подію, ЦК КРПП випустив спеціальну відозву, в якій говорилось: «Під прикриттям уряду Морачевського, який, вислужуючись перед імущими класами, активно підтримував або боягузливо допускав усякі насилля над робітничим рухом, контрреволюція вирішила спровокувати пролиття крові, щоб у крові затопити робітничу революцію...»³.

Під тиском комуністів Варшавська Рада прийняла 23 січня 1919 р. резолюцію, в якій вимагала негайно звільнити всіх ув'язнених революційних діячів, припинити переслідування робітничих організацій і преси, забезпечити свободу слова і зборів тощо⁴.

Незважаючи на окремі правильні заходи і рішення, в цілому Рада робітничих депутатів у Варшаві відіграла значно меншу роль в політичному житті, ніж Ради Домбровського басейну.

Люблінська Рада робітничих депутатів, що була створена раніше від інших, намагалась ввести 8-годинний робочий день, організувати червону міліцію, поліпшити матеріальне становище робітників. Однак у травні 1919 р. Люблінська Рада, в результаті підступних дій пепесівців, розкололась⁵.

Приблизно в такому ж дусі діяли Ради робітничих депутатів в Кельцях, Скаржиську, Стараховіцях та інших містах Келеччини⁶, як і взагалі на території колишнього Царства Польського.

Діючи явно на догоду буржуазії, керівництво Польської соціалістичної партії постійно і систематично саботувало роботу Рад, силкувалось зробити з них знаряддя своєї партійної політики. «Коли ж вони (керівники ППС.—П. К.) переконалися в красі своїх сподівань на панування в Радах, вони не завагались перед розколом робітничого парламенту»⁷,—говориться в одній з брошур, виданій у 1923 р. Праві лідери ППС 20 червня 1919 р. ухвалили рішення про вихід її членів з Рад робітничих депутатів, які незабаром змушені були припинити своє існування.

Вирішальну роль у придушенні Рад відіграла контрреволюційна політика польських правлячих кіл. Буржуазно-поміщицький уряд Польщі не тільки громив Ради, він розганяв і розстрілював народні мітинги і демонстрації, проводив масові арешти комуністів та інших прогресивних діячів.

¹ Газ. «Sztandar socjalizmu» від 31 грудня 1918 р.

² «Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны. Материалы и документы», стор. 26.

³ «W XXV rocznicę Wielkiej Październikowej rewolucji socjalistycznej. Materiały i dokumenty», Warszawa, 1952, стор. 282.

⁴ Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR, zespol II c/VII/17, N-1.

⁵ Stanisław Krzykała, назв. праця, стор. 81.

⁶ B. Dziatowski, J. Natyś, 1918—1919 na ziemiach Kielecczyzny, Kielce, 1957, стор. 30—35.

⁷ «PPS a Rady delegatów robotniczych. Fakty i dokumenty», Warszawa, 1923, стор. 6.

Хоча Ради не перетворились в органи диктатури пролетаріату і не стали органами боротьби трудящих мас за соціалістичну революцію, вони відіграли значну позитивну роль. Їх заслуга полягала насамперед у тому, що вони сприяли ростові революційної свідомості трудящих, викривали антинародні дії польської та іноземної буржуазії. Ради показали, що «російський зразок», як говорив Ленін, має коріння і в Польщі.

Сильні сторони Рад були обумовлені, головним чином, зусиллями КРПП, спрямованими на значне розширення руху за створення Рад, на поглиблення їх діяльності. Цим прагненням були прийняті, зокрема, вироблені компартією «Вказівки для товаришів, що працюють у Радах робітничих депутатів міста і села»¹. На боротьбу за встановлення в Польщі республіки Рад робітничих депутатів закликало трудящих рішення Партиїної Ради (тобто розширеного пленуму Центрального Комітету КРПП), ухвалене в січні 1919 р.²

Партиїна Рада виробила спеціальний проект політичної платформи Рад робітничих депутатів, який докладно аналізував завдання Рад в галузі політичного, громадського й економічного життя³. Цей проект мав стати декларацією комуністичної фракції на I з'їзді Рад робітничих депутатів, що повинен був відбутись у травні 1919 р. (Як відомо, в зв'язку з розколом Рад цей з'їзд так і не відбувся).

Щодо слабості Рад, то її можна пояснити тим, що більшість пролетаріату Польщі, який зростав в умовах національного гноблення, йшла за лозунгами націоналістичних та угодовських партій ППС-фракції, ППС, національної робітничої партії, Бунду, Поалей-Ціон та ін. Крім того, певне значення мала й деяка слабкість щойно створеної Комуністичної партії, наявність у її керівництва ряду помилкових поглядів, зокрема в національному питанні⁴.

Характеризуючи польські Ради робітничих депутатів і взагалі ставишище в Польщі, В. І. Ленін говорив у березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б): «У поляків іде самовизначення пролетаріату. Ось останні цифри про склад Варшавської Ради робітничих депутатів: від польських соціал-зрадників—333, від комуністів 297. Це показує, що там за нашим революційним календарем недалеко вже Жовтень. Це—не то серпень, не то вересень 1917 року. Але, по-перше, не виданий ще такий декрет, щоб усі країни повинні були жити за більшовицьким революційним

¹ «Wskazówki dla towarzyszy, pracujących w Radach delegatów robotniczych miast i wsi», Warszawa, 1919.

² «KPP, Uchwały i rezolucje», t. I, стор. 67.

³ «Projekt platformy politycznej Rad delegatów robotniczych», przedruk, Warszawa, 1950.

⁴ Наприкінці 1918 р. Ради виникли і в Верхній Сілезії, і в Галичині, і на Познаньщині, тобто на тих польських землях, які раніше знаходилися під владою австро-угорських і німецьких загарбників. Ці Ради, створені в тих частинах Польщі, що не мали таких багатих революційних традицій, як Царство Польське, значно відрізнялись від згаданих вище Рад.

В Галичині, наприклад, націоналістична Польська соціал-демократична партія, бажаючи використати ідею Рад з метою здійснення своїх корисливих планів, зробила дуже просто: оголосила Радами робітничих депутатів свої розширені партійні комітети.

В Познаньській області існували Ради не тільки робітничих, а й солдатських депутатів. Однак ці Ради були зняряддям ендсків і незабаром злились з буржуазними градами людовими». Склад Рад солдатських депутатів був визначений німецьким губернатором. (H e n r y k Z i e l i ń s k i, Z dziejów walki proletariatu górnośląskiego w latach wzniesienia rewolucyjnego 1918—21, журн. «Sobótka», (орган Зроцлавського товариства любителів історії), rocznik VII, Wrocław, 1952, стор. 220; Dzieje przyjaźni... Tradycje bratniej walki ruchu robotniczego polskiego i rosyjskiego na Śląsku i Zagłębiu Dąbrowskim», Stalinogród, 1955, стор. 17).

календарем, а коли б і був виданий, то не виконувався б. А, по-друге, тепер справа стоїть так, що більшість польських робітників, більш передових, ніж наші, більш культурних, стоїть на тоці зору соціал-оборонства, соціал-патріотизму. Треба виждати... Польський пролетарський рух іде по тому самому шляху, що і наш, іде до диктатури пролетаріату, але не так, як в Росії»¹.

* *
*

Перші місяці існування буржуазно-поміщицької польської держави ознаменувались піднесенням революційного руху і на селі. Виснажене грабіжницькою війною і поборами, польське селянство посилило боротьбу за землю, проти поміщиків.

Як указував голова Головного комітету Об'єднаної селянської партії Стефан Ігнар, виступаючи 8 листопада 1957 р. перед трудящими Москви, «великий вплив на мільйони польських селян, які зубожіли на своїх маленьких господарствах, справила Жовтнева революція, одним з перших актів якої був розроблений Леніним Декрет про землю... Відтоді в Польщі розгорнулася жорстока боротьба за аграрну реформу, за безплатну передачу землі селянам...»².

Найбідніше польське селянство тяжко страждало від безземелля і малоземелля. Боротьба за поміщицьку землю, за розподіл поміщицьких латифундій, яка розгорнулася на території колишнього Царства Польського і тих польських земель, що входили раніше до складу Австро-Угорщини, еднала в один табір як сільськогосподарських робітників, так і безземельних та малоземельних селян. «...Польське сільське населення...—змушений був визнати буржуазний історик і політичний діяч Міхаїл Бобжинський,— хотіло відібрати не частину земель великої власності, а всю землю, хотіло заволодіти нею відразу без винагородження власників або з мінімальним винагородженням»³.

Селянські виступи, що відбувалися в період від утворення польської держави до кінця 1918 р., були масовими, повними динаміки, але водночас роздрібненими, вони охоплювали окремі фільварки або села на території всієї Польщі. Сільськогосподарські робітники в більшості випадків брали у свої руки керівництво фільварками. Бідняцькі і середняцькі маси рубали поміщицькі ліси, подекуди намагались захопити і їхню землю. Боячись справедливої кари і не маючи достатньої збройної сили, поміщики змушені були в тих чи інших місяцях задовольняти вимоги селян або навіть тікати із своїх маєтків⁴.

Характерним проявом революційного руху селянства в цей період було утворення в Західній Галичині так званої «Тарнобжеської республіки». Тарнобжеський повіт відзначався винятково дрібними наділами землі, що перебували в розпорядженні селянських господарств. Так, на одну селянську сім'ю припадало в середньому 2,5 морга. І це в той час, коли поміщицьке господарство володіло в середньому 7800 моргами орної землі, пасовиськ і лісів.

¹ В. І. Л е п і н, Твори, т. 29, стор. 147—148.

² «Сорок лет Великой Октябрьской социалистической революции. Материалы празднования сороковой годовщины Великого Октября», стор. 184.

³ Цит. за У. А. Ш у с т е р, Великая Октябрьская социалистическая революция в Польше, «Вестник Ленинградского университета», 1948, № 1, стор. 71.

⁴ T a d e u s z K u ź m i ń s k i, Walki klasowe na wsi Lubelskiej w latach 1918—1919, Warszawa, 1955, стор. 42—43.

Починаючи з кінця жовтня 1918 р., в Тарнобжегу майже щодня відбувалися селянські мітинги, на яких були присутні жителі сіл не тільки Тарнобжеського, а й деяких сусідніх повітів. Промовці, серед яких виділявся студент юридичного факультету Краківського університету Томаш Домбаль (згодом видатний діяч компартії Польщі), закликали селян до поділу поміщицької землі, до обрання своїх представників в органи влади¹.

На одному з таких мітингів, що відбувся біля пам'ятника Бартошу Гловацькому² 6 листопада 1918 р. в базарний день, коли до Тарнобжега з'їхалось близько 30 тис. селян, присутні прийняли рішення про ліквідацію старої адміністрації в повіті і створення нової адміністративної влади, на чолі якої стояв би повітовий з'їзд селянських делегатів. Тут же було вирішено скасувати повноваження старих депутатів галицького сейму. Замість них учасники мітингу обрали нових депутатів. Одночасно було обрано повітовий комітет для керівництва життям повіту.

Селяни, що зібрались, роззброїли і побили австрійських жандармів³, розгромили всі їхні участки, а подекуди знищили казарми⁴. Трудящі приступили до організації своєї, селянської міліції. Протягом короткого часу в усіх селах Тарнобжеського повіту було ліквідовано стару владу і створено гмінні комітети—органи нової влади. Селяни готувались поділити поміщицьку землю і навесні поорати її, рубали поміщицькі ліси, відмовлялись служити в урядових військах. Тільки протягом двох днів—10 і 11 січня 1919 р.—жителі кількох сіл повіту напали на маєток поміщика Доланського і розібрали все його майно.

Під впливом звісток про «Тарнобжеську республіку» на боротьбу піднімалось селянство і сусідніх західногалицьких повітів—Хшановського, Бжеського, Бохенського, Кольбушевського⁵.

Наляканий революційними виступами селян, уряд щойно створеної польської держави вживав усіх заходів для придушення селянських заворушень в Західній Галичині. Спеціальні каральні експедиції, їдучи від села до села, відбирали у селян поміщицьке майно і зброю. Тільки в одному Тарнобжеському повіті було відібрано у селян 2 тис. гвинтівок⁶. Тисячі селян піддавались жорстоким побоям, зокрема в Тарнобжеському повіті 4 тис. селян були висічені різками, в результаті чого кілька чоловік померло. У Жешувському повіті було заарештовано і віддано до суду 350 найбільш активних учасників заворушень. Внаслідок цих заходів до середини січня 1919 р. «Тарнобжеську республіку» було розгромлено.

«Тарнобжеська республіка» була першою, але не єдиною спробою захоплення влади селянськими масами на місцях. Відомо, наприклад, про існування в Келцькому воеводстві так званої «Пінчовської республіки»⁷.

Кінець грудня 1918 р. ознаменувався збройними сутичками урядових військ з селянським населенням в Плоцькому повіті. Тільки в одній

¹ Władysław Kuszyk, Wrzenie rewolucyjne na wsi polskiej w latach 1917—1919, Warszawa, 1957, стор. 70.

² Бартош Гловацький — польський селянин, який брав активну участь у національно-визвольному повстанні під керівництвом Тадеуша Костюшка.

³ Тоді в Галичині ще перебували австрійські окупанти.

⁴ Władysław Kuszyk, назв. праця, стор. 70.

⁵ Tadeusz Kuźmiński, Chłopi w walce o ziemię i władzę, 1918—1919. Warszawa, 1957, стор. 18.

⁶ Witold Stankiewicz, Wrzenie rewolucyjne na wsi polskiej w końcu 1918 i w 1919 roku, журн. «Kwartalnik historyczny», 1955, № 1, стор. 114.

⁷ B. Dziatowski, J. Natyś, назв. праця, стор. 21—29.

сутичці брало участь кілька тисяч селян, озброєних вилами, косами і навіть гвинтівками. Кількагодинний бій закінчився перемогою війська, але в повіті ще довго тривали заворушення¹.

З початку 1919 р. селянський рух зміцнів організаційно, виступи стали охоплювати вже цілі повіти і навіть воеводства. Особливого розмаху набрала боротьба сільськогосподарських робітників².

Навесні і влітку 1919 р. яскраво проявилось прагнення селянських мас здійснити свої споконвічні мрії про землю. Саме цим прагненням пояснюються непоодинокі факти, коли збори жителів того чи іншого села ухвалювали рішення про поділ поміщицької землі.

Однак у своїй переважній більшості селяни вірили брехливим запевненням куркульсько-буржуазних партій про те, що, мовляв, землю їм дасть сейм. Ці сподівання залишились, як відомо, нездійсненими. Закон про обмеження розмірів земельних володінь, прийнятий Установчим сеймом у липні 1919 р. під тиском народних мас, не дав будь-яких відчутних результатів³.

Порівняно з виступами селян значно більшою організованістю відзначалася революційна боротьба сільськогосподарських робітників — як тих, що працювали у поміщиків (їх налічувалось близько мільйона), так і тих, що працювали у куркулів (кількість їх становила майже півмільйона)⁴. Значну роль у цьому відіграв той факт, що їх боротьбою безпосередньо керувала Комуністична робітничка партія Польщі. Як відомо, КРПП вважала в перший період своєї діяльності (приблизно до 1923 р.), що єдиним союзником промислового пролетаріату можуть бути тільки сільськогосподарські робітники.

Революційний рух сільськогосподарських робітників, який почався наприкінці 1918 р., вже в першій половині 1919 р. охопив усю територію колишнього Царства Польського, а також Галичину. В ході страйків повсюди створювались фільварочні комітети, фільварочні Ради. За неповними даними, всього існувала 251 фільварочна Рада у 18 повітах⁵.

Дуже часто до Рад обирались польські громадяни, які повертались з Росії, куди їх закинула воєнна буря в 1915 р. Їзгачи колишні польські біженці, повертаючись з Країни Рад на батьківщину, як правило, включались в активну революційну боротьбу. «Багатотисячні... маси біженців,—зазначалось в політичному рапорті польського міністерства внутрішніх справ,—несуть з собою в країну дві грізні речі, з якими не легко справляться: суспільний розклад як головну власну характерну рису і організовану агітацію за державний переворот...»⁶. В тому ж рапорті біженці називались «авангардом перевороту».

Найвищого свого рівня рух сільськогосподарських робітників досяг на Люблінщині. Це явище можна пояснити тим, що, по-перше, становище фільварочних робітників у Люблінському воеводстві було особливо тяжким, по-друге, туди повернулось багато реемігрантів з Радянської країни.

У Люблінському повіті з ініціативи комуністів було створено єдину в Польщі повітову Раду сільськогосподарських робітників. На її з'їзд,

¹ Władysław Kuszuk, назв. праця, стор. 88—94.

² Tadeusz Kuźmiński, Walki klasowe na wsi Lubelskiej w latach 1918—1919, стор. 43.

³ Czesław Madajczyk, Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce, 1918—1939, Warszawa, 1956, стор. 161.

⁴ Władysław Kuszuk, назв. праця, стор. 125.

⁵ Józef Gójski, Fornale, Życia i walk robotników rolnych, Warszawa, 1955, стор. 65.

⁶ Witold Stankiewicz, назв. праця, стор. 110.

⁷ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I, стор. 365

скликаний у березні 1919 р., прибуло близько 4 тис. делегатів — батраків з усієї Люблінщини¹. Страйк сільськогосподарських робітників Люблінщини, який був проведений за рішенням цього з'їзду і тривав майже два тижні, закінчився частковою перемогою трудящих, він викликав великі страйки в усій Польщі².

Початок літа 1919 р. ознаменувався новою хвилею страйкового руху сільського пролетаріату. З'їзд батраків, що відбувся 8—9 червня, відбиваючи настрої найширших батрацьких мас, висловився за експропріацію фільварків. Водночас він ухвалив створювати на їх базі великі соціалістичні господарства.

Революційні заворушення почали ширитися і в армії. Польські робітники й селяни, переодягнені в солдатські шинелі, співчували революційній боротьбі своїх братів по класу. Як розповідав на одному із засідань сейму депутат ксьондз Лютославський, агітатори не без успіху закликали солдатів, щоб вони відмовлялися підкорятись офіцерам.

В деяких місцях робітники швидко знаходили спільну мову з солдатами. Так, наприклад, 13 березня 1919 р. на варшавській фабриці «Дрезден» відбулась нарада робітників і представників солдатів, яка обговорила питання, що являли для них спільний інтерес.

В ряді випадків співчуття солдатів робітникам і селянам переросло в спільні збройні виступи. Прикладом може бути збройне солдатське повстання в Замості, яке вибухло наприкінці грудня 1918 р.

Опівдні 28 грудня 1918 р. 150 солдатів 35-го піхотного полку, розташованого в Замості, піднявши повстання, оволоділи приміщенням командування і магістратом. До повстанців приєдналися місцеві робітники, серед яких були навіть члени ППС-фракції і Бунду. Надвечір того ж дня влада в місті фактично перейшла до рук повсталих солдатів і робітників³.

Повстання було підготовлене місцевим революційним комітетом, провідну роль у якому відігравали члени Комуністичної робітничої партії Польщі. Комітетом була створена Червона Гвардія, в рядах якої перебували робітники Замостя і бідняки з навколишніх сіл. В боях на боці повстанців брали участь сільськогосподарські робітники і селяни з сіл Завади, Плоского, Борхачева, Денбовця, Вежбів, Лабуне, Мокрого, Зданова, Зводного, Каліновіце та ін.⁴ Як тільки звістка про повстання в Замості дійшла до сусідніх містечок (Неліш, Старе Замостя, Педзеліски та ін.), там також вибухли повстання.

Уряд буржуазної Польщі доклав усіх сил до того, щоб зразу розправитись з повстанцями. Вже наступного дня, 29 грудня 1918 р., до Замостя прибули урядові війська з Любліна, Радома і Томашова. Не гаючи часу, вони розпочали обстріл міста з кулеметів. «Після кількохгодинної стрілянини,—писалося у статті, вміщеній в газеті «Штандар соціалізму»,—місто було зайняте військами... Тоді почалась справжня солдафонська оргія. Червоні солдати протягом ще якогось часу захищались, укриваючись за будинком лікарні, але зрештою змушені були здатись. Переможці приступили до розправи: близько 20 солдатів було розстріляно без суду і слідства, решту били прикладами гвинтівок, катували, заарештували і кинули в тюрми. Арештовувались цілими групами також

¹ Witold Stankiewicz, назв. праця, стор. 118.

² Tadeusz Kuźmiński, Walki klasowe na wsi Lubelskiej w latach 1918—1919, стор. 152—155.

³ Zbigniew Szczygielski, Powstanie zamojskie w 1918 r., журн. «Z pola walki», 1958, № 1, стор. 123—126.

⁴ Там же, стор. 128.

і цивільні... Було вислано каральні експедиції до навколишніх сіл, де протягом тривалого часу відбувалися страйки фільварочних робітників»¹.

Кривава розправа над учасниками повстання в Замості була показовою щодо того жорстокого терору, яким відповіли панівні класи Польщі на зростання революційного руху в країні. В арсеналі польської реакції були такі випробувані засоби, як арешти активних революціонерів і злочинницькі вбивства, загарбання приміщень Рад робітничих і селянських депутатів, закриття друкарень прогресивних газет, суворі переслідування за участь навіть в економічних страйках.

* *
*

Революційне піднесення, що його переживала Польща в кінці 1918 і на початку 1919 р., не привело до перемоги в країні соціалістичної революції. Революційна криза не переросла в революцію. Це було зумовлено рядом причин. Однією з них були сильні націоналістичні настрої серед польського робітничого класу, більшість якого, на що вказував Ленін, стояла на позиціях соціал-оборонства, соціал-патріотизму.

Зраджуючи класові інтереси польських трудящих мас і отруюючи їх свідомість чадом націоналізму і ревізіонізму, угодовські партії несуть головну провину за розкол робітничого класу, за те, що значна частина його йшла в той час по неправильному шляху.

Подібно до того, як праві соціалісти отруювали свідомість робітників, праве керівництво людовців обманювало селян, запевняючи їх, що сейм забезпечить їх землею, що буржуазно-поміщицька Польща здійснить усі їх мрії. Людовці намагались переконати селян у тому, що робітничий клас є їх ворогом. Крім того, вони виступали проти всяких посягань селян на поміщицьку землю. Селянські виступи були роздрібненими, ізольованими від виступів пролетаріату, мали стихійний характер.

Однією з причин поразки революційного руху в Польщі в 1918—1919 рр. було недостатнє керівництво ним з боку молодого комуністичної робітничої партії Польщі в результаті її помилок (зокрема, в аграрному і національному питаннях), успадкованих від СДЦПіЛ і ППС-лівиці.

Значну допомогу в придушенні польського революційного руху правлячим колам Польщі подали великі імперіалістичні держави.

І хоча польська реакція торжествувала тоді свою перемогу, а трудящі маси Польщі зазнали поразки, однак цей період масових революційних виступів залишив яскравий, незабутній слід у свідомості польського робітничого класу і трудящого селянства. Вони здобули велику революційну школу і гарт, які стали їм у нагоді в наступних класових боях і які зрештою привели до утворення в 1944 р. Польської народно-демократичної республіки — держави робітників, селян і трудящої інтелігенції.

¹ ¹ «W XXXV rocznicę Wielkiej Październikowej rewolucji socjalistycznej. Materiały i dokumenty», стр. 278

ПОВІДОМЛЕННЯ

І. І. СЛИНЬКО

БОЙОВИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РЕЙД ПІД КИЇВ

(1943 р.)

В жовтні — листопаді 1942 р. два найбільші з'єднання партизанських загонів України під командуванням Героїв Радянського Союзу С. А. Ковпака і О. М. Сабурова за завданням ДКО СРСР здійснили глибокий рейд з Брянських лісів у північні райони Правобережної України, де розгорнули активні бойові дії.

З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева на початку грудня завдало нищівного, могутнього удару по Сарненському залізничному вузлу. В результаті цього удару було зруйновано дев'ять залізничних мостів навколо ст. Сарни, припинено або порушено рух поїздів в напрямках на Ковель, Ровно, Коростень і Луїнець¹.

Активні бойові дії партизанських з'єднань сильно сполошили фашистських окупантів і примусили їх кинути проти партизанів усі найближчі гарнізони.

Фашистське командування намагалось за всяку ціну знищити небезпечні партизанські з'єднання або хоч би відтиснути їх від важливої залізничної магістралі Ковель—Київ на північ, у болотисті райони Білорусії.

Відтиснюючи з меж України великі партизанські з'єднання і насаджуючи сильні гарнізони у важливих районах на півночі України, німецько-фашистські окупанти прагнули: загасити полум'я партизанської війни, що розгоралось на Правобережній Україні; забезпечити безперервну роботу основних залізничних комунікацій; широко використати людські ресурси України; продовжувати викачувати з України робочу силу, продовольство і промислову сировину; розірвати бойову співдружність і взаємодію українських і білоруських партизанів². Проте ці широкі плани німецько-фашистських загарбників, особливо після розгрому фашистських армій під Сталінградом, зазнали повного провалу. Партизанський рух на Україні, зокрема на Правобережжі, незважаючи на шалений терор окупантів, не тільки не зменшувався, а, навпаки, набрав все більш масового і організованого характеру.

Поразка фашистських військ під Сталінградом і успіхи зимового наступу Червоної Армії призвели до зростання партизанського руху, до підвищення бойової активності партизанських загонів.

ЦК КП(б)У, вивчаючи досвід бойових дій і масово-політичної роботи партизанських загонів, постійно вдосконалював керівництво пар-

¹ С. К о в п а к, Від Путивля до Карпат, К., 1949, стор. 120.

² Архів колишньої комісії АН УРСР по історії Великої Вітчизняної війни (далі—АК), ф. 2, спр. 7-а, арк. 82.

тизанським рухом на Україні. Для більшої цілеспрямованості боротьби партизанів і поєднання її з діями Червоної Армії ЦК КП(б)У з допомогою Українського штабу партизанського руху (УШПР) розробив план операцій партизанських загонів взимку 1942/43 р. на території ряду районів України.

Для посилення керівництва діями партизанських загонів на місцях ЦК КП(б)У утворив в ряді областей України обласні штаби партизанського руху. По Київській області ЦК КП(б)У затвердив обласний штаб в окладі С. А. Ковпака, С. В. Руднева та І. К. Сиромолотного¹.

Разом з цим ЦК КП(б)У зобов'язав з'єднання партизанських загонів Сумської області вийти в райони Київської області і нанести удари по важливих залізничних лініях Київ—Коростень, Житомир—Фастів, Фастів—Біла Церква та ін.²

Це завдання ЦК КП(б)У було цілком під силу партизанському з'єднанню Сумської області, в складі якого налічувалось близько 1800 партизанів. На озброєнні його, крім гвинтівок, було 300 автоматів, понад 100 кулеметів, батальйонні міномети і навіть легкі гармати.

З'єднанням командували прославлені партизанські ватажки — Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак і досвідчений військовий та політичний працівник С. В. Руднев. На чолі загонів стояли загартовані в боях партизани ще з осені 1941 р. П. Л. Кульбака, Ф. Д. Матющенко, С. К. Кудрявцев та ін. Бойовим кістяком з'єднання були комуністи, прославлені партизани громадянської війни, досвідчені командири Радянської Армії, які внаслідок складної військової обстановки в перший період війни опинились у ворожому тилу. В складі цього ядра були: Г. Я. Базима, М. І. Павловський, О. І. Коренев, Я. Г. Панін, П. С. Пятишкін, Ф. А. Карпенко, Д. І. Бакрадзе і багато інших.

Рядові бійці поважали своїх командирів, вірили їм. Партизани були спаяні міцною військовою дисципліною і дружбою. Після виходу на Правобережжя загопи були реорганізовані в батальйони, а групи в роти. Щоб ввести в оману ворога, з'єднання стало називатись військовою частиною № 00117. Це було тим більш доцільним, що серед населення Правобережжя поширювались чутки, нібито під час зимового наступу Радянської Армії якісь радянські частини прорвались за Дніпро. В цілому з'єднання являло собою міцний бойовий кулак, грізний для фашистських окупантів.

Складність завдання в новому рейді під Київ вимагала від партизанських загонів старанної і всебічної підготовки. Зробивши тисячокілометровий рейд з Брянських лісів у Подільську область Білоруської РСР, з'єднання мало потребу в короткочасному відпочинку, санітарній обробці особового складу, евакуації в радянський тил 200 поранених і хворих партизанів, які значно знижували маневреність і боєздатність з'єднання і потребували госпіталізації³.

Крім того, з'єднання мало гостру потребу в боеприпасах і вибухівці, що були витрачені під час проведення операції «Сарненський хрест» і в боях в с. Бухчі та на підступах до с. Тонежа наприкінці 1942 р.

Всі ці причини примусили з'єднання залишити райони України, визначені в наказі головнокомандуючого партизанським рухом маршала Радянського Союзу К. Є. Ворошилова, і вийти на територію Білорусії в район Червоного озера. Звідси командування з'єднання звернулось до

¹ АК, ф. 2, спр. 8, арк. 122.

² Там же, спр. 10, арк. 197.

³ Там же, спр. 8, арк. 55.

УШПР за допомогою. Але несприятлива для літаків погода заважала УШПР надати партизанам негайну допомогу. На виручку з'єднанню прийшло населення Полісся і білоруські партизани. «Ми прийшли сюди, до білорусів, як до себе додому,— згадує С. А. Ковпак.— Як і в Брянських лісах, і в лісах Чернігівщини, партизани тут були повними господарями...»¹.

Командування сумських партизанів уже з перших днів перебування на Червоному озері встановило зв'язки з командирами білоруських партизанських бригад — Комаровим, Куликовським, Кравченком, Болотиним, Капустою, «Батею» та ін.²

Під час особистих зустрічей командного складу українських і білоруських загонів відбувався обмін досвідом боротьби з фашистськими загарбниками. С. А. Ковпак розповів білоруським товаришам про нараду партизанських командирів у Москві, про важливість завдань, що поклав на радянських партизанів Державний Комітет Оборони СРСР під час цієї наради.

Зустрічі, обмін досвідом, взаємодопомога і взаємодія українських і білоруських партизанів в районі Червоного озера, як це було з орловськими і курськими партизанськими загонами в південній частині Брянського лісу весною і влітку 1942 р., є наочним прикладом бойової єдності і братерської дружби народів СРСР в боротьбі з загарбниками.

Під час підготовки до рейду під Київ у з'єднання сумських партизанів літаком прибув із Москви депутат Верховної Ради СРСР В. А. Бегма. ЦК КП(б)У направив тов. Бегму в тил ворога секретарем Ровенського підпільного обкому КП(б)У і начальником обласного штабу партизанського руху. За дорученням Радянського уряду Бегма вручив ордени і медалі українським партизанам, що відзначились в боях з німецько-фашистськими загарбниками, нагородженим в день святкування 25-річчя встановлення Радянської влади на Україні³.

В білоруському селі Ляховичах в присутності населення В. А. Бегма вручив ордени і медалі 280 партизанам з'єднання Сумської області.

Про значення вручення нагород партизанам на окупованій території С. А. Ковпак в своєму звіті ЦК КП(б)У писав: «Це було по правді чудово, люди відчули всю близькість до нас Радянського уряду і були готові на будь-які подвиги. Керівництво і турботу про нас з боку керівних органів і особливо з боку ЦК КП(б)У ми відчули як ніколи і це запалювало нас»⁴.

ЦК КП(б)У і УШПР проявили велику турботу про підготовку з'єднання до рейду. Коли встановилась сприятлива погода, на аеродром, збудований партизанами на льоду Червоного озера, почали кожну ніч перебувати літаки з боєприпасами, зброєю, медикаментами, агітаційно-пропагандистськими матеріалами. Літаки вивозили на «велику землю» поранених і хворих українських і білоруських партизанів.

Готуючись до рейду, партійні організації загонів, комісари і політкерівники широко розгорнули серед партизанів і населення агітаційно-масову і виховну роботу. Повідомлення Радінформбюро про успіхи радянських військ, документи і матеріали, опубліковані в пресі в зв'язку з 25-річчям Радянської України, знайшли глибокий відгук в серцях партизанів і населення в тилу ворога.

¹ С. А. К о в п а к, От Путнвля до Карпат, Воєнпиздат, М., 1945, стор. 98.

² АҚ, ф. 1, спр. 25-а, арк. 17.

³ Там же, арк. 26.

⁴ АҚ, ф. 2, спр. 1, арк. 30.

Відповідаючи на привітання РНК СРСР і ЦК ВКП(б) до українського народу і на вітальні листи трудящих Москви, Ленінграда, Грузії, Азербайджану й інших радянських міст і республік, партизани України в день 25-річного ювілею УРСР рапортували: «Ми, партизани Чернігівщини, Київщини, Житомирщини, Харківщини, Сумщини і всієї України, допомагаючи славі Червоній Армії, докладаємо всіх сил, щоб виконати наказ Батьківщини — очистити радянську землю від гітлерівської погані...

Клянемося, що ми і надалі, не шкодуючи ні своїх сил, ні свого життя, будемо нещадно боротися до повного визволення нашої радянської землі від німецько-фашистського ярма...»¹.

В ході підготовки до рейду партійні організації партизанських загонів організували серед партизанів і населення в тилу ворога збір коштів на будівництво танкових колон і ескадрильї літаків.

В результаті цієї великої роботи партизани з'єднання під командуванням С. А. Ковпака рапортували Батьківщині про те, що вони приєднують свій голос до голосу трудящих нашої країни і вносять в фонд транспортної ескадрильї «Народний месник» 405 570 крб. грішми, 28 365 крб. облігаціями, 4 кг 100 г срібла і 400 г золота².

Готуючись до походу на Київщину, загоны з'єднання окремими групами діяли на залізничних лініях Старушки—Бринев, Старушки—Канцевичі, обстрілювали з протитанкових рушниць і кулеметів ворожі ешелони, розвідували шлях майбутнього рейду.

Командування з'єднання приділяло велику увагу підбору кадрів розвідників. В розвідку виділялись сміливі, досвідчені партизани, безмежно віддані партії і Радянській владі. Серед них були — командир взводу партизанської розвідки Дмитро Черемушкін, в довоєнні часи вологодський мисливець, його друг Федір Мичко—командир взводу розвідки, Олександр Ленкін — командир кінної розвідки, Михайло Федоренко, колишній вчитель з Білорусії, Кошицький і багато інших славних партизанів. Крім взводів і груп розвідки, що їх мали в своєму складі батальйони, при штабі з'єднання була головрозвідка в складі 80 партизанів на чолі з П. П. Вершигорою.

В кінці січня 1943 р. розвідники з'єднання і розвідгрупи білоруських бригад виявили концентрацію великих сил ворога поблизу партизанського табору.

Про підготовку фашистів до активних дій проти партизанів свідчили і посилені нальоти ворожих бомбардувальників. Так, 30 січня 1943 р. група «Юнкерсів» двічі налітала на села Ляховичі і Пуховичі, де базувались Путивльський, Шалигінський і Кролевецький загоны. Літаки скинули 20 фугасних і запалювальних бомб, але фашистам в цей день не вдалось завдати партизанам будь-якої шкоди. Більше того, партизан-кулеметник Шведов підпалив один літак.

Але при повторному нальоті фашистські стерв'ятники зруйнували партизанський аеродром, а також знищили транспортний літак «Дуглас», що знаходився на льому.

Ці обставини примусили штаб з'єднання прийняти рішення про негайний вихід партизанських загонів Сумської області в рейд під Київ, хоча на цей час ще не було одержано з «великої землі» достатньої кількості боєприпасів і вибухівки.

Готуючи з'єднання в новий рейд, УШПР забезпечив його радіовузлом, всі батальйони — радіостанціями і кваліфікованими радистами³.

¹ Газ. «Советская Украина» від 27 грудня 1942 р.

² АК, ф. 2, спр. 9, арк. 39; ф. 1, оп. 7, спр. 15, арк. 323.

³ Там же, спр. 22, арк. 119.

Наявність добре організованого зв'язку штабу з'єднання з батальйонами дала можливість пересуватись розчленованими колонами і тим збільшити маневреність і приховати пересування партизанських загонів.

Напередодні виходу в рейд на Київщину С. А. Ковпак і С. В. Руднев провели нараду всього командного і політичного складу загонів з питання найближчих завдань з'єднання. В ніч з 2 на 3 лютого прославлені сумські партизани вирушили в новий похід по Україні¹.

З метою збільшення швидкості руху майже весь особовий склад з'єднання було посаджено на санки, що дозволило загонам, незважаючи на глибокий сніг і незнайому місцевість, робити переходи по 40—60 км щоночі. Велика швидкість пересування була важливим козирем в руках партизанів, і цей козир командування з'єднання прагнуло не випускати з своїх рук.

Щоб ввести противника в обман щодо головного напрямку свого руху, з'єднання перші п'ять днів рухалось на захід від Червоного озера і, лише перейшовши залізницю Лунинець — Барановичі, різко повернуло на південь — в Ровенську область. Обійшовши м. Лунинець з заходу і форсувавши залізницю Пінськ—Лунинець, з'єднання в середині лютого вийшло на територію України.

Дальший шлях з'єднання проходив по північних районах Ровенщини, на південь від залізничного вузла Сарни, перетинав річку Стир і Горинь, залізницю Ровно—Сарни і круто повертав на схід — в Житомирську область.

Змінюючи повсякчас напрямок руху і періодично розчленовуючи з'єднання на окремі колони, командування сумських партизанів збивало зпантику фашистські гарнізони і примушувало їх безуспішно кидатись в різні боки.

Здійснюючи план пересування для вирішення основного завдання, партизани попутно нападали на окремі ворожі гарнізони, порушували комунікації, провадили широко масово-політичну роботу серед населення. Кожен батальйон по шляху свого просування висилав вперед і по боках розвідувальні і диверсійні групи, які не лише забезпечували безпеку руху для загонів, попереджаючи засідки фашистів, а й завдавали відчутних ударів по залізничних станціях, мостах, лініях зв'язку, складах, окремих невеличких гарнізонах і транспортних колонах ворога.

Так, уже в день початку рейду диверсійна група 2-ї роти 1-го батальйону (Путивльський загін) пустила під укіс ворожий ешелон на перегоні Милашевичі—Старушки. Диверсійна група 2-го батальйону (Глухівський загін) підірвала військовий ешелон з живою силою між станціями Дедушки й Жутковичі. Під час аварії поїзда, а потім обстрілу з кулеметів було вбито і поранено близько 150 гітлерівців. В ніч на 5 лютого групи першого і четвертого (Кролевецький загін) батальйонів зруйнували залізничний міст біля ст. Милашевичі².

10 лютого на шляху Пінськ—Столін було спалено міст через р. Прип'ять, а 15 лютого мінери 1-го батальйону Іванов і Прокоф'єв підірвали два мости на вузькоколійній залізниці на перегонах Владимирець—Антонівка і Хиноч—Домбровиця³.

На станціях Владимирець і Хиноч партизани знищили все шляхове господарство, лісозавод, склад лісоматеріалів і два склади зерна⁴.

¹ АК, ф. 435, стенограма спогадів командира 3-го батальйону Ф. Д. Магющенка, арк. 38.

² АК, ф. 2, спр. 9, арк. 85.

³ Там же, арк. 103.

⁴ Там же, арк. 105.

П'ятиденні зведення, що їх почав надіслати регулярно штаб з'єднання до ЦК КП(б)У, ставали все більш насиченими показниками успішного розгортання бойових дій партизанів.

Лінію залізниці Сарни—Ковель у ст. Маневичі партизани перейшли з боєм. Партизанська застава, прикриваючи колону з боку цієї станції, дві години вела бій з залізничною охороною, знищивши при цьому кілька десятків гітлерівців.

В ніч з 19 на 20 лютого диверсійні групи з'єднання на дільниці Киверці—Клевень пустили під укіс три військові ешелони, з них—один, навантажений танками¹.

Дії диверсійних груп на залізниці Ковель—Ровно поєднувались в ці дні з ударами основних сил по ворожих гарнізонах. Так, загони з'єднання захопили село Ровенської області Великий Стидин. Підрозділи 3-го батальйону зруйнували обладнання каменоломні в сс.ниці Янова Долина, Костопільського району. Перша рота 1-го батальйону під командуванням Ф. Карпенка захопила ст. Цумань. В цих операціях партизани знищили дев'ять паровозів, дві електростанції, лісозавод, ремонтну базу, вузли зв'язку, маслозавод, гараж, вісім автомашин і 58 фашистів, захопили два ручні кулемети, 70 гвинтівок і багато боеприпасів.

На аеродромі біля с. Великий Стидень вони спалили один тримоторний літак, а другий збили протитанковою рушницею². За 20 днів рейду з'єднання зруйнувало телефонно-телеграфний зв'язок на 23 напрямках³. На продовольчих базах окупантів було захоплено 400 голів худоби і понад 350 т зерна та інших хлібопродуктів, які партизани, частково залишивши для особистих потреб, роздали місцевому населенню⁴.

Пересуваючись по районах, де партизанський рух ще не набрав широкого розмаху, де окупанти почували себе ще досить впевнено, загони сумських партизанів своєю бойовою і політичною діяльністю робили великий вплив на населення великої території, піднімали і організовували його на боротьбу з ворогом. На території Ровенської області сумські партизани розбили банди українських буржуазних націоналістів поблизу с. Степан-Городка та в Людвипільському і Костопільському районах.

Під час виходу з'єднання на територію України почалося весняне бездоріжжя. Сніг розтав і пересуватись на санях стало неможливо. Після короткого відпочинку в селі Великий Стидин і переходу р. Случ у Князь-Село з'єднання пересіло на вози. В цій справі велику допомогу надало місцеве населення.

Залишивши 25 лютого Князь-Село, з'єднання форсованим маршем пройшло за 10 діб значну частину Ровенської і всю Житомирську область. Наближався вирішальний етап рейду.

8 березня загони сумських партизанів з великими труднощами форсували р. Тетерів і зупинились в с. Кодри, Київської області. Цей район був зручний для розгортання широких бойових і диверсійних операцій. Великі лісні масиви і переліски, що простягнулись від с. Мухойди по правому березі р. Тетерів аж до м. Житомира, були зручними для підходу до важливіших залізничних і шосейних шляхів на захід від Києва.

Проте з'єднання не могло довгий час залишатись в цьому районі.

¹ АК, ф. 2, спр. 9, арк. 106.

² Там же, спр. 22, арк. 139, 148, 149.

³ Там же, арк. 140, 150.

⁴ Там же, арк. 103—106.

Ще під час переходу сильні загони гітлерівців почали насідати на партизанів. Затримка колони в зв'язку з труднощами переправи через р. Тетерів дозволила фашистському командуванню зібрати і кинути на партизанів два батальйони з складу гарнізонів міст Коростеня і Радомишля.

Перша спроба цих батальйонів ударити по партизанах з ходу в с. Кримках закінчилась невдачею. Вогнем партизанської артилерії були розсіяні фашисти, що наступали з с. Межерічок. Рота 1-го батальйону, яка прикривала шлях на м. Радомишль, відбила спробу гітлерівців ввійти в с. Кримки з півдня.

Надвечір 9 березня склалась така обстановка, що штаб з'єднання вирішив прийняти бій, щоб ще до підходу великих сил противника з Києва розбити по частинах батальйони фашистів, які переслідували з'єднання від Радомишля і Коростеня. Цим було виграно необхідний час для організації відчутних ударів по ворожих комунікаціях поблизу Києва.

10 березня у с. Кодри зав'язався жорстокий бій¹. Завдяки добре продуманій системі оборони ініціативу у бою захопив штаб партизанського з'єднання. Партизани примусили фашистів вести бій в несприятливих для останніх умовах, на вузьких лісових дорогах.

Першим прийняв на себе удар ворога 2-й батальйон під командуванням П. Л. Кульбаки. Загін кількістю до 350 фашистів повів наступ з боку Кримок. Під влучним вогнем партизанів гітлерівці несли значні втрати, але вперто просувались вглиб лісу. Передові групи глухівців змушені були відійти до основного рубежу оборони. В цей же час на другій ділянці оборони вступила в бій 5-а рота 1-го батальйону.

Підкидаючи на автомашинах свіжі сили, противник потіснив центр партизанської оборони і впритул підійшов до с. Кодри. Назрівав вирішальний момент бою. Штаб з'єднання згідно з планом вирішив нанести охоплюючі удари по фашистах. Роти 2-го батальйону під командуванням Ф. Карпенка, маючи на озброєнні близько 100 автоматів і кілька кулеметів, просунулись лісом зліва і зненацька ударили в тил гітлерівців, що наступали. Це викликало переполох у ворожому стані. Частини гітлерівців з другого ешелону, не встигши розгорнутись, почали відступати. А коли 3 роти путивлян під командуванням начальника штабу з'єднання Г. Базими ударили по фашистах з правого флангу, вороги почали кидати зброю і тікати. Партизани навально переслідували їх, брали в полон, а хто не здавався, знищували.

Невдачею закінчилась також і друга спроба гітлерівців виступити з боку хутора Гутиша.

Таким чином, бій біля с. Кодри закінчився поразкою зведених загонів Коростенського і Радомишльського фашистських гарнізонів. У цьому бою партизани знищили близько 250 фашистів, 5 автомашин, захопили 3 ручні кулемети, 45 автоматів і гвинтівок та багато боєприпасів².

Значними були в кодринському бою і втрати партизанів: смертю хоробрих загинули відважні партизани Микола Махлін («Колька Мудрий»), 16-річний розвідник Володя Шишов, комендант штабу Михайло Кокін та ін. Всього з'єднання втратило 18 убитими і 41 пораненими³.

Після кодринського бою з'єднання сумських партизанів перейшло Іванківський район і наблизилось до Києва на відстань 60 км.

¹ АК, ф. 1, спр. 22, арк. 187.

² АК, ф. 4, спр. 22, арк. 188.

³ Там же, арк. 189.

Щоб припинити дальше просування з'єднання, фашистський комендант м. Києва кинув проти партизанів посилений загін фашистів. Дізнавшись про це, командування з'єднання організувало партизанську засідку і, завдавши противнику значних втрат, зупинило загін. На другий день 3-й і 4-й батальйони партизанського з'єднання, використавши досвід кодринського бою, повністю розгромили фашистський загін з київського гарнізону¹.

Ліквідувавши спроби фашистських окупантів знищити з'єднання, партизани створили собі на деякий час умови для виконання завдань по виведенню з ладу ворожих комунікацій під Києвом.

Ще в ході боїв на правому березі р. Тетерева штаб партизанського з'єднання приступив до розробки плану масових диверсій. 9 березня командування з'єднання одержало радіограму від ЦК КП(б)У, в якій повідомлялось про те, що противник посилив перекидання живої сили і техніки на фронт.

В зв'язку з цим ЦК КП(б)У запропонував негайно вивести з ладу залізницю Київ—Коростень, по якій, як встановила розвідка, проходило до 20 поїздів на добу². Для цього необхідно було підірвати мости в районі ст. Тетерів через р. Іршу і на р. Здвижі в районі ст. Бородянка. Виконанням цього завдання з'єднання зробить «неоціненну допомогу наступаючим частинам Червоної Армії»,— підкреслювалось в радіограмі³.

11 березня в с. Блідчі С. А. Ковпак і С. В. Руднев скликали коротку нараду командно-політичного складу з'єднання, на якій повідомили про завдання ЦК КП(б)У і роз'яснили розроблений штабом план проведення диверсійних операцій.

Після наради командирам батальйонів було вручено наказ командування, згідно з яким вісім рот під загальним командуванням заступника командира з'єднання М. Павловського і секретаря партбюро Я. Панина одержали завдання захопити залізничний міст через р. Тетерів і зірвати його. Шалигінському загону на чолі з Ф. Матющенком було наказано оволодіти мостами через р. Тетерів на шляху Київ—Іванків і спалити їх.

Двом ротам партизанів під командуванням П. Пятишкіна і політкерівника Коровченка доручалось захопити мости через річки Ірпінь і Здвижу на шосейних дорогах Київ—Бородянка і Київ—Димер і знищити їх⁴. Обмаль вибухівки примусила штаб з'єднання розробити план висадження в повітря лише одного найбільшого залізничного мосту через р. Тетерів.

На протязі 11—12 березня розвідники групи М. Павловського вивчили з допомогою місцевого населення систему охорони мосту, підходи до нього, кількісний склад і озброєння ворожих гарнізонів на ст. Тетерів і в с. Рудні-Пісківській.

Всі відомості, здобуті розвідниками, допомогли командирю групи правильно розташувати свої сили. Дві роти Кролевецького загону під командуванням Подоляки прикривали підхід до ст. Тетерів з боку с. Пісківки. Дві роти Глухівського загону на чолі з комісаром Шульгою зав'язали бій з гарнізоном с. Рудні-Пісківської. 9-та рота під командуванням Д. Бакрадзе, переправившись через р. Тетерів, перервала зв'язок з ст. Ірша і прикрила підходи з боку м. Коростеня. Частина

¹ АК, ф. 4, спр. 22, арк. 192, 193; ф. 435, стенограма спогадів Ф. Д. Матющенка, арк. 40.

² АК, ф. 2, спр. 33, арк. 46.

³ АК, ф. 1, оп. 7, спр. 16, арк. 339.

⁴ АК, ф. 2, спр. 22, арк. 194.

місцевого, Розважівського партизанського загону, що взяла участь в операції, була виділена провідниками в усі толові групи.

На світанку 13 березня ударна група в складі 8-ї роти на чолі з С. Горлановим і дві роти на чолі з М. Мазейним непомітно підповзли до мосту і кинулись на штурм. Більшість з охорони мосту після короткого опору була перебита, частина солдатів кинулась тікати на ст. Тетерів. Переслідуючи гітлерівців, партизани ввірвались на станцію і оволоділи нею. Тут було знищено всю охорону, один паровоз, 80 цистерн і платформ, багато лісу і сіна.

В той час, коли точився бій на ст. Тетерів і в с. Рудні-Пісківській, мінери висадили в повітря міст через р. Тетерів. Одночасно партизани 3-ї роти на чолі з Ф. Карпенком спалили дерев'яний міст поблизу ст. Лісна. Вітка, яка проходила тут і обслуговувала завод воєнного значення. Операція по виведенню з ладу залізничного мосту через р. Тетерів була блискуче виконана. При цьому партизани знищили близько 150 гітлерівців¹.

Успішно виконали завдання і партизанські групи під командуванням Ф. Матющенка і П. Пятишкіна. Вони спалили великі мости біля райцентра Іванків і с. Котюжанки і біля хутора Рудні-Шибенської. Група під командуванням П. Пятишкіна, крім того, зруйнувала 2 км лінії телефонно-телеграфного зв'язку в напрямку на Київ, захопила два кулемети і багато боєприпасів.

Виконавши завдання ЦК КП(б)У по знищенню мостів на важливих магістралях під Києвом, з'єднання відіграло значну роль в підриві фашистського тилу. Газета «Правда», змістивши статтю воєнного кореспондента Л. Коробова, який разом з партизанами пройшов шлях від Червоного озера до Києва, дала високу оцінку бойовим діям з'єднання партизанських загонів Сумської області².

Дії партизанів поблизу Києва сполошили київський гарнізон окупантів. Для знищення з'єднання було кинуте кілька добре озброєних батальйонів фашистських військ. Партизанським загонам не вигідно було вступати в бій з свіжими частинами противника, тим більше, що боєприпаси були майже всі витрачені, а за спиною широко розлилась р. Тетерів. Вирішивши перейти на лівий берег Тетерева, партизани з допомогою населення с. Блідча почали успішно будувати наплавний міст.

В ніч на 16 березня, коли всі групи, що виконували бойові завдання по виводу з ладу мостів, повернулись в партизанський табір, міст через Тетерів було збудовано. Прикриваючись посиленням ар'єргардом, з'єднання перейшло на лівий берег Тетерева.

Идучи на північ, в Мухоїдівські ліси, з'єднання попутно оволоділо районним центром Київської області Ново-Шепеличі, де знищило радіовузл, телефонну станцію, паровий млин, захопило багато продовольства, два кулемети й інші трофеї³.

Дальше розгортання бойової і особливо диверсійної діяльності з'єднання партизанських загонів Сумської області в значній мірі залежало від допомоги «всликої землі» боєприпасами і вибухівкою. Командування з'єднання, обираючи для дислокації Мухоїдівські ліси, мало намір збудувати в них аеродром і одержати з радянського тилу необхідні вантажі. Проте с. Мухоїди виявилось непридатним для цієї мети, бо навколо нього на багато кілометрів простягнулись дрімучі ліси.

Кращу місцевість для побудови аеродрому було знайдено на ліво-

¹ АК, ф. 2, спр. 22, арк. 193, 194, 197.

² «Правда» від 9 квітня 1943 р.

³ АК, ф. 2, спр. 22, арк. 222.

му березі р. Прип'яті, де з'єднання й заняло прибережні села Оревичі, Красносілля, Погонне, Хвощівку і Дроньки.

Майже одночасно в цей район прийшли ще три великі з'єднання партизанів України під командуванням М. І. Наумова, О. Ф. Федорова і Я. І. Мельника.

Глибокий рейд під Київ, здійснений на початку 1943 р. з'єднанням загонів Сумської області, мав велике значення для розвитку масового партизанського руху на Правобережній Україні. Партизани завдали відчутних ударів по важливих для ворога комунікаціях і вивели їх з ладу на тривалий час. Разом з тим вони відтягли на себе значні частини фашистських військ, які окупанти мали використати на фронті. Дії партизанів під самим Києвом, які поєднувались з успішним наступом радянських військ на фронті, значно підірвали моральний і бойовий дух окупантів.

Значну роль відіграла також широка масово-політична робота серед населення по шляху рейду.

Основним матеріалом для масово-політичної роботи партійної організації з'єднання серед населення і партизанів були зведення Радінформбюро, прийняті по радіо.

В наказах по з'єднанню, в яких накреслювався дальший маршрут рейду, завжди зазначалось, щоб радист Сліпченко йшов разом з розвідкою попереду колони з тим, щоб в пунктах зупинки, ще до підходу всієї колони, міг прийняти зведення Радінформбюро¹.

Зведення Радінформбюро розмножувались на друкарській машинці або типографським способом і негайно доставлялись в усі підрозділи, а також розповсюджувались серед населення. За будь-яких умов, влітку і взимку, в полі і в лісі, двічі на добу по всіх підрозділах передавався наказ комісара з'єднання С. В. Руднева читати зведення. За цим сигналом негайно збирались бійці, а в селах і місцеві жителі, і слухали зведення Радінформбюро, що їх зачитували політкерівники і агітатори в підрозділах.

З великою увагою слухали партизани і місцеве населення вісті з фронту, з радянського тилу. Для людей, які бились з ворогом без флангів і тилу і довгий час не мали змоги читати рядки рідної радянської газети, зведення Радінформбюро, прийняті по радіо, були особливою духовною їжею, без якої були неможливими боротьба і саме життя радянських патріотів у ворожому тилу. Інколи до партизанів потрапляли і газети, які зачитувались до дірок. Кореспондент «Правди» Л. Коробов в своїх спогадах пише, що коли діставали газети, то їх читали вголос в усіх підрозділах: «Я виявив «Правду», яка буквально розсипається, коли береш її в руки, до того вона була зачитана... Загін газету прочитає і залишає в селах», через які проходили загони².

В поширенні масово-політичної роботи серед населення під час рейду велике значення мали також листівки, що друкувались з допомогою портативної друкарні в з'єднанні або ж закидались літаками і розповсюджувались партизанами. За час рейду під Київ у загонах з'єднання видали і розповсюдили 69 назв листівок загальним тиражем 166 тис. примірників³.

Розповсюджуючи агітаційно-пропагандистську літературу, партизанські агітатори звертались до населення і з живим словом. В багатьох селах були проведені збори і мітинги. В Князь-Селі відбувся об'єдна-

¹ АК, ф. 2, спр. 22, накази по з'єднанню №№ 261, 264, 267 та ін.

² АК, ф. 435, стенограма Л. Коробова, арк. 24.

³ АК, ф. 1, спр. 25-а, арк. 109—111.

ний мітинг загонів під командуванням С. А. Ковпака і загонів полковника Д. Медведєва, що діяли на Ровенщині, разом з населенням, присвячений 25-річчю Червоної Армії.

Про взаємовідносини партизанів з населенням командування з'єднання неодноразово доповідало ЦК КП(б)У. В одній з радіограм на ім'я М. С. Хрущова С. А. Ковпак і С. В. Руднев писали: «В селах Житомирської і Київської областей проводимо бесіди і збори з колгоспниками... На своєму шляху роздаємо зерно і худобу населенню і рекомендуємо йому готуватись до весняної сівби...»¹. Так, наприклад, населенню сіл Березців, Межерічки і Кримож партизани роздали 100 ц зерна, 200 т картоплі, близько 400 овець та ін.²

Під час рейду партизани звільнили з гестапівських катівень багатьох радянських людей, а також тих, яких фашисти виганяли на каторжні роботи в Німеччину.

Населення радо зустрічало партизанів. Уповноважений ЦК КП(б)У І. К. Сиромолотний писав начальнику УШПР Т. А. Строкачу: «...Коли ми просуваємося по селах, то часто чуємо такі розмови — «побачила своїх — серце вилікувала», або «своїх побачила — легше дихати стало».

Той факт, що населення, не лякаючись розправ німецьких окупантів, розбирає хліб з баз противника, розбитих нашими загонами, говорить, що населення глибоко ненавидить німців, розправляє спину і готове нанести озброєний удар...»³.

Безпосереднім результатом широкої масово-політичної роботи партизанів серед населення і допомоги йому був масовий приплив добровольців у загони, створення прихованих резервів партизанського руху, організація нових місцевих партизанських загонів і груп, переростання масового народного опору у всенародну партизанську війну. Так, після зборів, організованих парторганізацією з'єднання в с. Милашевичі, в штаб було подано 30 заяв з проханням прийняти в партизани⁴.

Рейд з'єднання Сумської області мав серйозне значення і для поживлення роботи підпільних партійних організацій Ровенської, Житомирської і Київської областей. Було встановлено зв'язок багатьох підпільних більшовицьких організацій з ЦК КП(б)У, надано допомогу зброєю і пропагандистською літературою. В березні 1943 р. для встановлення зв'язків з підпільниками м. Радомишля і райцентра с. Іванкова були послані спеціальні розвідувальні групи. В цей час С. А. Ковпак і С. В. Руднев вжили заходів для встановлення зв'язку з київським партійним підпіллям⁵.

Успіхи бойової діяльності з'єднання і масово-політичної роботи партійної організації серед населення були обумовлені значним посиленням партійної і політвиховної роботи в самих партизанських загонах.

Свідченням цього було значне зростання партійної організації з'єднання не тільки за рахунок комуністів, що вийшли з підпілля і вступили до загонів, а й за рахунок прийому найкращих партизанів, що відзначились в боях з німецько-фашистськими загарбниками.

За час рейду під Київ парторганізацією з'єднання було прийнято 32 партизани у члени партії і 114 кандидатами у члени ВКП(б).

¹ АК, ф. 2, спр. 9, арк. 137.

² Там же, спр. 8, арк. 27.

³ АК, ф. 1, спр. 25-а, арк. 62-63.

⁴ АК, ф. 2, спр. 8, арк. 16.

⁵ АК, ф. 435, стенограма спогадів С. А. Ковпака, арк. 28; Л. Коробов, *Малая земля*, М., 1948, стор. 150.

Таким чином, в складі партійної організації з'єднання на 1 травня 1943 р. налічувалось 192 члени партії і 161 кандидат в члени ВКП(б), об'єднані в 20 первинних партійних організаціях. У 25 комсомольських організаціях і групах з'єднання було до 500 комсомольців.

Отже, партійно-комсомольське ядро становило близько 50% всього чисельного складу з'єднання¹.

Широке розгортання політико-виховної роботи у загонах, зростання партійної організації, поширення і зміцнення зв'язків з населенням ще більше піднесли організованість і дисципліну партизанів, зміцнили боєздатність з'єднання і забезпечили успішне проведення рейду під Київ, а також виконання інших завдань Комуністичної партії і Радянського уряду.

Рейд з'єднання партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака під Київ, як і глибокі рейди на Правобережну Україну партизанських з'єднань під командуванням М. І. Наумова, О. Ф. Федорова і Я. І. Мельника, здійснені за завданням ЦК КП(б)У на початку 1943 р., яскраво свідчили про новий етап в розвитку партизанського руху і його могутнє зростання, про посилення організованості і централізації керівництва діями партизанських загонів в тилу ворога.

Одним з показників посилення організованості партизанського руху на Україні і високої оцінки партією і урядом заслуг партизанських загонів у допомозі Радянській Армії було присвоєння командирам найбільших партизанських з'єднань України С. А. Ковпаку, С. В. Рудневу, О. М. Сабурову, М. І. Наумову, В. А. Бегмі у квітні 1943 р. військового звання генерал-майора.

Неоціниме значення глибоких партизанських рейдів полягало в тому, що вони зміцнювали віру радянських людей в тилу ворога в остаточну перемогу і піднімали їх на нещадну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників.

Д. М. СТАШЕВСЬКИЙ

ПОЛІТИКА США В «РОСІЙСЬКОМУ ПИТАННІ» НА ВАШІНГТОНСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

(1921—1922 рр.)

Вашингтонській конференції 1921—1922 рр. приділено досить уваги як в радянській, так і в буржуазній історичній літературі. Їй присвячена спеціальна (п'ята) глава в III томі «Истории дипломатии»², спеціальний розділ колективної праці «Международные отношения на Дальнем Востоке (1870—1945 гг.)»³, досить велика стаття в «Дипломатическом словаре»⁴; цього ж питання торкається в своїх монографіях М. Л. Рубінштейн⁵ та багато інших радянських істориків.

Але в названих та інших працях майже не розкрито або згадується

¹ АК, ф. 2, спр. 2, арк. 82.

² «История дипломатии», т. III, М.—Л., 1945.

³ «Международные отношения на Дальнем Востоке (1870—1945 гг.)», М., 1951.

⁴ «Дипломатический словарь», т. I, М., 1948, стор. 347—355.

⁵ Н. Рубинштейн, Советская Россия и капиталистические государства в годы перехода от войны к миру (1921—1922), М., 1948; його ж, Внешняя политика советского государства в 1921—1925 годах, М., 1953.

мимохідь про антирадянську спрямованість багатьох рішень Вашингтонської конференції.

В значній мірі прогалина у висвітленні цих питань заповнена в колективній праці під редакцією Є. М. Жукова. Тут уже більш конкретно говориться про антирадянську суть «договору чотирьох»¹. Однак автори випускають з уваги ту обставину, що не лише «договір чотирьох», а й «трактат дев'яти» мав також антирадянську направленість.

Немає потреби підкреслювати, що майже вся буржуазна історична література, ставлячи перед собою завдання обілити агресивну політику своїх урядів, намагається зобразити Вашингтонську конференцію як важливий крок на шляху до роззброєння та зміцнення миру. Агресивні, антирадянські позиції делегатів Вашингтонської конференції буржуазні фальсифікатори історії намагаються звичайно зобразити як боротьбу за демократію, як захист інтересів російського та китайського народів².

* * *

*

12 листопада 1921 р. у Вашингтоні відбулось офіційне відкриття так званої конференції по обмеженню морських озброєнь та тихоокеанських і далекосхідних питаннях, яка фактично була продовженням Паризької конференції в справі післявоєнного переділу світу та закріплення нового співвідношення сил, що створилося між великими імперіалістичними державами.

В роботі Вашингтонської конференції брало участь дев'ять держав: США, Англія, Франція, Японія, Італія, Китай, Бельгія, Голландія і Португалія. Незважаючи на те що без Радянської Росії, як однієї з найбільших тихоокеанських держав, скорочення озброєнь було неможливе, вона не одержала запрошення на конференцію.

Цілком зрозуміло, що участь делегації Радянської Росії або хоч би делегації Далекосхідної Республіки (ДСР) в роботі конференції не входила в розрахунки правлячих кіл капіталістичного світу.

Вперто не бажаючи визнавати законний уряд Радянської Росії, правлячі кола буржуазного світу прагнули показати, що російська територія є «бездоглядною», на якій необхідно навести «порядок» і яку необхідно взяти під «опіку». Американський уряд в декларації про причини незапрошення Радянської Росії на Вашингтонську конференцію прямо висловив цю думку: «Через відсутність єдиного російського уряду захист законних інтересів Росії повинен перейти до всієї конференції як морального уповноваженого російського народу»³.

Агресивні плани Сполучених Штатів, так само, як і інших держав, були повністю викриті в ноті протесту Радянського уряду від 2 листопада 1921 р. проти усунення його від участі у Вашингтонській конференції: «Трудящі маси Росії з глибоким обуренням зустріли цей новий прояв політики насильства та несправедливості щодо неї... Лише величезним обуренням народи Росії можуть відповісти на заяви, що великі держави беруть на себе самих турботу про їх інтереси. Росія за останні

¹ «Международные отношения на Дальнем Востоке, (1870—1945 гг.)», стор. 342.

² Див., наприклад, B u e l l R. L., The Washington conference, N. Y. — L., 1922; B u e l l R., International Relations, N. Y., 1925; F i s h e r L., Why Recognize Russia?, N. Y., 1934.; F i s h e r L., The Soviets in World Affairs. A story of relations, N. Y., 1929; S h u m a n F., American policy towards Russia since 1917, N. Y., 1928.

³ «Вашингтонская конференция по ограничению вооружений и тихоокеанским и дальневосточным вопросам», Изд-во НКВД, М., 1924, стор. 11.

роки досить випробувала турботи великих держав. Її інтереси беруться пильнувати ті ж уряди, які заливали її кров'ю, посилаючи проти неї царських генералів, і душили її кільцем безжалісної блокади. Трудящі маси Росії добре розуміють, що коли ці держави візьмуться вирішувати за Росію питання, що стосуються її інтересів, ці питання будуть вирішені під впливом зовсім чужих міркувань, а не інтересів Росії, і на шкоду народів Росії»¹.

Незважаючи на те, що цей протест був адресований усім великим державам, в першу чергу він направлявся американському уряду, який був головним ініціатором скликання Вашингтонської конференції і головним винуватцем усунення Радянської Росії від участі у роботі конференції. Останнє підтверджується документальними даними. Так, наприклад, польський посол в Лондоні повідомляв у грудні 1921 р. про те, що англійська делегація висунула пропозицію про запрошення на конференцію Радянської Росії та Німеччини, але представники США та Франції висловилися проти².

Дозвіл американського уряду на приїзд до Вашингтона торгової делегації ДСР нічого опільного не мав з запрошенням на конференцію. Делегація ДСР не була допущена до участі в роботі конференції. Видаючи дозвіл на в'їзд делегації ДСР (після тривалих переговорів і після того, як усі антирадянські елементи, від Мілюкова до Керенського, вже знаходилися у Вашингтоні), американський уряд керувався зовсім іншими мотивами. Перш за все, США прагнули використати присутність делегації ДСР для натюку на японську делегацію. По-друге, США намагалися зірвати переговори, які відбувалися в той час в Дайрені (тепер Дальній) між ДСР і Японією і які могли привести до одержання Японією російських концесій.

Прагнення американського імперіалізму зірвати дайренські переговори стало проявлятися ще задовго до початку роботи Вашингтонської конференції. Вже 9 вересня 1921 р. (Дайренська конференція відкрилась 26 серпня) державний секретар Юз писав американському повіреному в справах у Токіо Беллу, щоб останній відповідно проінструктував американського консула в Дайрені Кирджасова: «Кирджасов повинен вказати читинським делегатам, видаючи це за свою думку, що укладення будь-яких угод... небажане, особливо в зв'язку з наступною Вашингтонською конференцією, на якій буде вирішено сибірське питання»³. Той же Белл, повідомляючи держдепартамент про те, що дайренські переговори можуть привести до виводу японських військ і до сдержання японцями концесій в Сибіру, писав 15 вересня: «Якщо Читі дозволяють прислати представників у Вашингтон, тоді це дасть можливість зірвати цю конференцію з Японією»⁴. Те ж саме наполегливо пропонував і американський посол в Китаї Шерман: «...Є небезпека в тому, що ДСР укладе угоду з Японією до того, як відкриється Вашингтонська конференція... Цього не станеться, коли США приймуть делегацію ДСР»⁵.

Нарешті, після тривалих переговорів секретар американського посольства в Китаї передав у кінці вересня місії ДСР таке повідомлення

¹ «Внешняя политика СССР», т. II, стор. 189.

² Див. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 17.

³ «Papers relating to the Foreign Relations of the USA» (далі — «F. R.»), 1921, vol. II, стор. 703.

⁴ Там же, стор. 716.

⁵ Там же, стор. 748.

держдепартаменту: «Буде дано за особистою вимогою візи відповідальним особам доброї репутації, яких ДСР побажає послати в Сполучені Штати для комерційних цілей. Департамент подасть їм неформальну допомогу, але це не означатиме офіційного визнання»¹.

Таким чином, основні мотиви, які примусили американський уряд видати візи на в'їзд делегації ДСР у Вашингтон, ясні. Однак американський уряд помилився у своїх розрахунках, тому що делегація ДСР не збиралась служити простою зброєю в руках США. Делегація ДСР використала своє перебування у Вашингтоні, перш за все, для викриття агресивної політики імперіалістичних держав по відношенню до Радянської Росії і ДСР. Цілий ряд документів, опублікованих делегацією ДСР, викрив наявність таємного зговору імперіалістичних держав проти Радянської Росії, закулісні інтриги, в яких брали участь також і Сполучені Штати.

Усунувши Радянську Росію від участі в роботі Вашингтонської конференції, державний департамент США, так само як і делегації інших держав, доклав усіх зусиль до того, щоб перетворити конференцію в діючий антирадянський штаб, і в цьому відношенні, так само, як і в справі післявоєнного переділу світу, Вашингтонська конференція була прямим продовженням Паризької мирної конференції.

Незважаючи на те, що питання про Радянську Росію офіційно не ставилося на порядку денному Вашингтонської конференції, саме «російське питання» було одним з основних, яким займалися делегати конференції. Це стало ясно ще до офіційального відкриття конференції. Не випадково газета «Нью-Йорк геральд трібюн» 6 листопада писала: «Російське питання безсумнівно буде найбільш важливим питанням, яке обговорюватиметься у Вашингтоні президентом Гардінгом, Бріаном та іншими делегатами»². Яка б проблема не обговорювалась, яка б пропозиція не висувалась, учасники конференції розглядали їх саме під кутом зору «російського питання», під кутом зору боротьби з Радянською владою. Делегати конференції в своїх демагогічних промовах, що призначалися для обману громадської думки, говорили про прагнення до миру, в закулісних же переговорах, які не підлягали оголошенню, вони розробляли плани боротьби з Радянською Росією, плани її повного розчленування, проводили шалену роботу по створенню нової коаліції імперіалістичних держав проти соціалістичної республіки.

Створення цієї коаліції знайшло відбиття в укладенні 13 грудня 1921 р. так званої «угоди чотирьох» про розподіл острівних володінь в районі Тихого океану. Ця угода означала, перш за все, заміну англо-японського союзу, укладеного в 1902 р. проти Росії, новим четверним союзом, в який увійшли також США і Франція. В першій статті договору було записано: «Високі сторони, що домовляються, погоджуються поважати в своїх взаємовідносинах права кожної з них на свої острівні володіння і острівні території в районі Тихого океану».

Про военний характер свідчить друга стаття, в якій говорилося про те, що коли «права на острівні володіння цих держав «зазнають небезпеки» через наступальні дії будь-якої іншої держави, високі сторони, що домовляються, увійдуть у взаємний, повний та відвертий обмін думками для того, щоб досягти угоди про найбільш дійсні засоби,

¹ Архів зовнішньої політики СРСР (далі — АЗП СРСР), ф. 54, оп. 1, спр. 39, арк. 5.

² Цит. за Н. Л. Рубинштейн, *Внешняя политика Советского государства в 1921—1925 гг.*, стор. 168.

які мусять бути вжиті кожною окремою або всіма разом у зв'язку з вимогами становища, що оклалося»¹.

4 та 6 лютого 1922 р. чотирма державами були зроблені урочисті заяви про поважання острівних володінь і територій Нідерландів та Португалії². Але останні дві держави в договір включені не були.

З одного боку, це був договір чотирьох держав про переділ колоній та сфер впливу в районі Тихого океану. З другого — відкритий військовий союз імперіалістичних хижаків. Один з впливових американських сенаторів — Бора, виступаючи в конгресі США, прямо заявив, що «договір чотирьох» є «нічим іншим, як військовим союзом, за допомогою якого Тихий океан буде контролюватися чотирма великими військовими державами», що цей договір «...означає ніщо інше, як військовий союз по типу англо-японського союзу»³.

Оскільки це був відкритий військовий союз чотирьох імперіалістичних держав, то, як і будь-який інший військовий союз імперіалістичних хижаків, він повинен бути спрямованим проти будь-якої іншої держави або групи держав. З боку ж якої держави учасники договору могли «чекати» агресії? Укладаючи договір, учасники його мали на увазі Радянську Росію та Китай, розуміючи під словами «наступальні дії» прагнення як з боку Радянської Росії, так і з боку Китаю до відновлення прав на свої споконвічні території.

Офіційно ні в тексті договору, ні в публічних виступах делегатів конференції, які були широко розрекламовані, про Росію не згадувалось. Однак, як підкреслювала буржуазна преса і буржуазні історики, кардинальні і спірні питання вирішувались не на публічних засіданнях конференції, а під час закулісних переговорів між зацікавленими делегаціями.

Визнання тодішніх державних діячів Сполучених Штатів, а також обговорення американським конгресом рішень конференції переконують в тому, що імперіалістичні країни, укладаючи «договір чотирьох», мали на увазі перш за все його антирадянську спрямованість.

Так, помічник державного секретаря США Н. Девіс у своєму виступі перед комісією сенату в зовнішніх відносинах досить цинічно роз'яснював, «що одного прекрасного дня Китай та Росія стануть агресивними для того, щоб відновити свою територіальну та політичну незалежність...»⁴.

Характерним є і те, що під час обговорення та ратифікації американським конгресом рішень Вашингтонської конференції як сенат, так і палата представників розглядали «договір чотирьох» виключно під кутом зору «російського питання»⁵. Виступаючи 23 березня в сенаті, конгресмен Гласс заявив з приводу цієї угоди: «Це буде означати війну з Росією і з тими націями, які Росія збереже як союзників..., це не союз націй для миру, а груповий союз з мілітаристичними цілями». І далі: «...З допомогою цього групового союзу Сполучені Штати зобов'язані стати на бік Японії проти Росії»⁶.

Ту ж антирадянську спрямованість «договору чотирьох» підкреслив у своєму виступі і сенатор Ватсон: «З ким ми укладаємо союз і проти кого? Ми об'єднуємося з язичеською імперією, яка в сучасний момент

¹ «Вашингтонская конференция по ограничению вооружений и тихоокеанским и дальневосточным вопросам», стор. 73.

² Там же, стор. 76.

³ Газ. «The New York Times» від 13 грудня 1921 р.

⁴ «Congressional Record», vol. 62, part III, стор. 2925.

⁵ Там же, стор. 4308—4348, 4588—4621, 4767—4784.

⁶ Там же, стор. 4326.

веде війну проти поверненої в християнство Кореї і підготовляє війну проти великої греко-католицької імперії — Росії. Ми самі перетворюємося у язичників, допомагаючи буддистам грабувати християн Росії та Кореї»¹.

Навіть відомий своїми антирадянськими випадками сенатор Кінг змушений був визнати, що «є патріоти-американці, які впевнені в тому, що ця угода являє собою план об'єднання чотирьох держав проти Китаю та проти Росії»². І тут же погодився з ними: «Необхідно визнати, що у другій статті проекту договору представники чотирьох держав мали на увазі Росію. Очевидно, що єдино можливим агресивним актом по відношенню до внутрішніх володінь на Тихому океані чотирьох, що підписалися, може бути «агресія» лише з боку Росії»³.

У підписанні угоди чотирьох відбилась і американська політика нацькування Японії на країну Рад. Як відомо, цей договір встановлював статус кво в районі Тихого океану, зобов'язував держави, що його підписали, в тому числі і Японію, поважати володіння США, Англії і Франції. Практично це означало, що Японія зобов'язувалась не вдаватись до агресії ні проти острівних володінь Англії і США в Тихому океані, ні проти Китаю, що було обумовлено спеціальною угодою. Коментуючи цей договір, «Нью-Йорк таймс» писала: «...Якщо Америка обмежить Японію в Тихому океані, Японія змушена буде розширитися де-небудь в іншому місці. Японія не може бути обмежена з усіх боків. Якщо вона не може спрямовувати свої погляди на схід, то може кидати їх на захід... Обмежити Японію з боку Китаю, як це пропонує програма конференції (Вашінгтонської.— Д. С.), і їй нічого не залишиться, крім Сибіру»⁴.

Для того щоб направити японську агресію проти Радянської Росії, зіткнути Росію з Японією, деякі американські політики пропонували навіть «віддати» Японії весь Сахалін. Найбільш характерними в цьому відношенні є дебати в конгресі США з питання про Вашингтонську конференцію. В своєму виступі 27 березня 1922 р. сенатор Робінсон, виправдовуючи політику нацькування Японії на Радянську Росію, заявив: «Я анітрохи не сумніваюсь, що практичним результатом існуючих умов, доповнених до умов того договору (чотирьох.— Д. С.), буде передача Японії усього Сахаліну, хоч вона в цей момент претендує на володіння лише південною частиною»⁵. Тут же він підтвердив свою пропозицію тим аргументом, що, на його думку, «визволення» російської території почнеться з Сахаліну. В тому ж дусі, тобто в дусі нацькування Японії на Радянську Росію, виступали й інші сенатори.

Основна мета, якої хотів досягти Білий дім у проведенні подібної політики, полягала в прагненні добитися повалення Радянської влади японськими військами, а також в ослабленні свого конкурента на Далекому Сході — Японії. Щодо цього Сполучені Штати знайшли повну підтримку з боку Англії та особливо Франції⁶. Для відвернення уваги японських самураїв від Китаю Англія та Франція намагались надати Японії свободу рук на території російського Далекого Сходу, тим більше, що це повинно було сприяти справі повалення Радянської влади.

¹ «Congressional Record», vol. 62, part V, стор. 4339.

² Там же, стор. 4772.

³ Там же, стор. 4775.

⁴ Газ. «The New York Times» від 9 січня 1922 р.

⁵ «Congressional Record», vol. 62, part V, стор. 4600.

⁶ З документів, опублікованих делегацією ДСР у Вашингтоні, видно, що між Японією і Францією була таємна угода про напад на Радянську Росію і про підтримку усіх контрреволюційних банд.

Однак нацькування американським імперіалізмом японської вояччини на Радянську Росію аж ніяк не означало, що Сполучені Штати збираються «віддати» російські території японським самураям. Навпаки, американські імперіалісти самі гострили зуби на неосяжні російські території з їх невичерпними багатствами.

Для попередження можливого захоплення Японією російської території служили, перш за все, декларації американського уряду про територіальну «цілісність» та «недоторканість» Росії. Ці декларації, спрямовані на адресу Японії, повинні були показати останній, що японські війська можуть душити Радянську владу, одержуючи підтримку з боку США, але що останнє слово у розподілі російської території належатиме Сполученим Штатам. Навіть на самій конференції, відповідаючи на заяву японського представника з питання про Сибір, державний секретар Юз знову-таки повторив ноту від 31 травня: «У зв'язку з своїми переконаннями, що курс, прийнятий урядом Японії, ставить під сумнів зовсім левне поняття, досягнуте під час посилки військ у Східний Сибір, уряд США повинен широ роз'яснити свою позицію та повідомити японський уряд, що уряд США не може ні тепер, ні будь-коли згодом визнати самостійність будь-яких претензій або прав на володіння, які випливають з теперішньої окупації або контролю, і що він не може погодитися на будь-які дії Японії, які можуть завдати шкоди політичній або територіальній цілісності Росії»¹.

«Цілісність» Росії американський уряд розумів у даному випадку як цілісність від японських загарбавь.

Відкрито заявити претензії на російські території Білий дім через міжнародне становище, яке склалося, не міг. Це пояснювалося авторитетом Радянської Росії на міжнародній арені, який на той час значно зріс, а також наявністю жорстоких суперечностей серед імперіалістичних держав. Відкрита експансія американського імперіалізму, таким чином, зустріла б значні труднощі. Тому американська дипломатія і висунула пресловуту політику «відкритих дверей» та «рівних можливостей».

Політика «відкритих дверей» та «рівних можливостей» як найбільш зручна та замаскована форма експансії американського імперіалізму, лягла в основу зовнішньої політики США щодо Китаю ще в кінці XIX ст. Прийняття політики «відкритих дверей» у двадцятих роках XX ст. означало для Сполучених Штатів, завдяки їх економічній і фінансовій перевазі над іншими імперіалістичними хижаками, ніщо інше, як поступове захоплення економічного, фінансового, а згодом і політичного панування в тих районах, де проводилася б подібна політика. Ця політика в такому вигляді, як цього вимагала американська дипломатія, повинна була поширитися в першу чергу на територію Китаю та Радянського Далекого Сходу.

Одним з найголовніших рішень Вашингтонської конференції був так званий «договір дев'яти», підписаний 6 лютого 1922 р.,— договір імперіалістичних держав про проведення політики «відкритих дверей» та «рівних можливостей» відносно Китаю, тобто договір про спільне грабування китайського народу. Однак факти показують, що політика «відкритих дверей» була прийнята не лише по відношенню до Китаю, а також і по відношенню до Сибіру.

Прийняття Вашингтонською конференцією політики «відкритих дверей» по відношенню до Далекого Сходу було вирішено наперед та

¹ «F.R.», 1921, vol. II, стор. 704.

погоджено ще до початку робіт конференції — в попередньому листуванні великих держав відносно порядку денного та основних рішень конференції.

В результаті попереднього дипломатичного листування та переговорів були визначені рішення конференції щодо «обмеження» морських озброєнь, заміни англо-американського союзу «договором чотирьох». Таким же шляхом було вирішено прийняти політику «відкритих дверей» на Далекому Сході. Вашингтонська конференція була лише юридичним оформленням (це не говорить про те, що на самій конференції не точилася боротьба між делегаціями) цих актів. Вивчення попереднього листування дозволяє нам з'ясувати той факт, що політика «відкритих дверей» стосувалась і Радянського Далекого Сходу. Ініціатором цієї політики були Сполучені Штати Америки.

Ще 13 липня 1921 р. державний секретар США Юз в телеграмі на ім'я американського посла в Лондоні Гарвея писав щодо програми майбутньої конференції: «На наш погляд, додатково до обмеження озброєнь, конференція повинна охоплювати всі тихоокеанські та далекосхідні проблеми, що мають міжнародне значення. Наприклад, вона повинна охопити відкриті двері, рівні можливості, незалежність Китаю, незалежність Росії...»¹.

У відповідь на запропонований Юзом порядок денний конференції міністр закордонних справ Англії Керзон повідомив, що англійський уряд згоден з прийняттям таких пунктів: 1. Політика відкритих дверей в Китаї та його територіальна недоторканість. 2. Шандунське питання. 3. Питання про колишні німецькі володіння. Однак Керзон запропонував відкласти питання про торгівлю опіумом, питання про імміграцію і питання про «недоторканість» Росії².

Телеграма Юза від 20 липня ясно показує, що Сполучені Штати були не лише ініціатором, а й головним винуватцем включення в порядок денний Вашингтонської конференції питання про політику «відкритих дверей» в Сибіру. «Проте, я вважаю,—писав Юз,—погоджуючись на випущення усіх інших питань, вказаних Керзоном, що питання, яке стосується Сибіру, необхідно включити в обговорення, тому що коли загальна декларація про політику буде включена, це, природно, охопить і Росію і Китай і ми зможемо успішно обговорювати одночасно основні принципи, що застосовуються до обох»³.

В результаті дипломатичного листування офіціальний порядок денний, запропонований американським урядом 10 вересня та прийнятий конференцією, відносно Росії та Китаю був такий:

«Тихоокеанські та далекосхідні питання.

1. Питання, які стосуються Китаю. Перше: Загальні принципи. Друге: Додаток. Зміст: а) Територіальна незалежність, б) Адміністративна незалежність, в) Відкриті двері — рівність торгових та промислових можливостей, г) Концесії, монополії або перевага економічних привілеїв, д) Розвиток залізниць, включаючи плани, що стосуються КСЗ, е) Залізничні мита, ж) Положення про існуючі обов'язки.

2. Сибір (ті ж пункти)»⁴.

Цей порядок денний, запропонований США, не залишає ніякого сумніву відносно дійсних намірів американського імперіалізму: шляхом проведення політики «відкритих дверей» та «рівних можливостей» пе-

¹ «F.R.», 1921, vol. I, стор. 31.

² Там же, стор. 36—37.

³ Там же, стор. 38.

⁴ Там же.

ретворити Радянський Далекий Схід на свою колонію. Про те, що американський уряд у поняття «Далекий Схід» включав не лише Китай, а й Радянський Далекий Схід, говорить також і склад американської комісії експертів по далекосхідних питаннях на Вашингтонській конференції. В цю комісію були включені здебільшого «експерти» по Радянській Росії: начальник російського відділу державного департаменту Пуль, Аббот, Джонсон, Белл, Локкарт, Джеймсон і відкликаний з Далекого Сходу інженер Стівенс¹.

Однак обговорити «російське питання» на відкритих засіданнях конференції делегати не наважилися. Причини цього слід шукати в тій міжнародній обстановці, яка склалася на початку 1922 р. Найголовнішим було те, що в січні 1922 р. визначився різкий поворот у зовнішній політиці щодо Радянської Росії з боку таких її лютих ворогів, якими були уряди Англії та Франції, викликаний радянською нотою від 28 жовтня про визнання, при певних умовах, довоєнних боргів царизму. Саме в січні 1922 р. Ллойд-Джордж і Бріан на Канській конференції ухвалили рішення про запрошення Радянської Росії на міжнародну конференцію в Геную. І, нарешті, значний вплив мали ноти протесту Радянського уряду проти Вашингтонської конференції та рішучі дії делегації Далекосхідної Республіки у Вашингтоні.

Прибувши в грудні 1921 р. у Вашингтон, делегація ДСР зразу ж розгорнула активну діяльність, спрямовану на зрив імперіалістичних планів щодо Радянського Далекого Сходу. Делегація добилася прийому у начальника «російського відділу» державного департаменту Пуля². Крім того, делегація мала зустрічі з американськими сенаторами Лоджем, Бора, Франсом, Джонсоном, Мак-Корміком, Кінгом та ін. Делегація ДСР встановила зв'язок з китайською делегацією, мала кілька бесід з делегатами інших держав, зокрема Англії та Італії³. З бесіди з представниками Англії делегати ДСР винесли враження, що, «не бажаючи йти проти американців, англійці ставили питання в тому розумінні, що немає необхідності розглядати сибірське питання так, як розглядають китайське питання»⁴.

Делегація ДСР зразу ж опублікувала англійською мовою брошури: «Японська інтервенція на російському Далекому Сході», «Короткий нарис історії ДСР» та ін., в яких викривались агресивні плани міжнародного імперіалізму. Крім того, члени делегації виступали з лекціями та доповідями. Був установлений також тісний зв'язок з 52 іноземними журналістами, яким подавалась інформація про становище на Далекому Сході. Такі журнали, як «Нейшн», «Нью ріпаблік», «Фрімен», газети «Колл», «Манчестер гардіан» та цілий ряд інших, стали вміщувати матеріали делегації ДСР.

2 січня 1922 р. на перших сторінках великих газет США і Англії з'явилися передані делегацією ДСР секретні документи, що викривали таємну змову французьких та японських імперіалістів проти Радянської Росії, підтримку японцями семенівських та інших контрреволюційних банд. Документи справили певне враження. Навіть така реакційна газета, як «Вашінгтон пост», вмістила статтю сенатора Бора, в якій останній заявляв, що схильний вірити аутентичності документів. 5 січня делегація ДСР опублікувала нову серію секретних документів. Делегація добилася своєї мети: конференція, як відмічала преса, «була

¹ «F.R.», 1921. vol. I, стор. 309.

² АЗП СРСР, ф. 54-м, оп. 1, спр. 39, арк. 19.

³ Там же, арк. 38—41.

⁴ Там же, арк. 45.

гальванізована», а «делегація, яку ще порівняно мало знали в Вашингтоні, зразу ж стала центром уваги»¹.

В таких умовах відкрито обговорювати питання про поділ території Радянської Росії, з якою Англія та Франція збиралися встановити дипломатичні відносини, ні американська, ні японська делегації не наважились. Правда, існування дипломатичних відносин з Китаєм не завадило учасникам конференції прийняти політику «відкритих дверей» щодо цієї країни.

Враховуючи становище, яке склалося, учасники конференції не наважились включити в «трактат дев'яти» рішення про проведення політики «відкритих дверей» по відношенню до Радянської Росії. Це аж ніяк не означало, що «російське питання» було зняте з порядку денного Вашингтонської конференції. Не виключена можливість, що в закулісних переговорах між делегаціями, де «російське питання» займало значне місце, була укладена спеціальна угода про політику «відкритих дверей» і по відношенню до Радянської Росії. Ще до початку обміну думками між Юзом та Сідехара газета «Нью-Йорк таймс», яка була дуже добре поінформована в міжнародних питаннях, писала: «Однак є всі підстави вірити в те, що державний секретар попередньо веде особисті переговори з главами делегацій відносно тихоокеанських питань. Найбільш важкими є Манчжурія та Сибір»². Це тим більш правдоподібно, що навіть деякі засідання сенату США, присвячені питанню ратифікації рішення Вашингтонської конференції, відбувалися при закритих дверях і протоколи їх не були опубліковані³.

Якщо по відношенню до Китаю було складено особливий трактат—так званий «договір дев'яти», то по відношенню до Радянської Росії США та Японія обмежились лише обміном думок. Але цей обмін думками з головою викриває політику і американського і японського урядів.

Першим по «російському питанню» виступив 24 січня 1922 р. японський делегат Сідехара, який заявив, «що поважання територіальної недоторканості Росії, дотримання принципу невтручання у внутрішні справи цієї держави і принципу рівних можливостей для торгівлі і промисловості усіх націй в усіх частинах російських володінь є твердо встановленими принципами політики Японії»⁴.

Щоб не залишилось ніякого сумніву відносно того, чи вірно зрозуміли японську декларацію, Юз у відповідь на виступ японського представника 25 січня майже повністю повторив висновки Сідехара: «Американська делегація прийняла також до уваги зроблені Японією через авторитетного її представника запевнення, що поважання територіальної недоторканості Росії, додержання принципу невтручання у внутрішні справи цієї країни, так само як принципу рівних можливостей для торгівлі та промисловості усіх націй в усіх частинах російських володінь є встановленим принципом її політики»⁵.

Цей єдиний на Вашингтонській конференції відкритий обмін думками і свідчив про справжні наміри американських правлячих кіл щодо політики «відкритих дверей» і «рівних можливостей» по відношенню до Радянської Росії. Саме так це і зрозуміла уся американська реакція. Вже на другий день після виступу Юза газета «Нью-Йорк таймс» в

¹ АЗП СРСР, ф. 54-м, оп. 1, спр. 39, арк. 45.

² Газ. «The New York Times» від 15 січня 1922 р.

³ «Congressional Record», vol. 62, part V, стор. 4337.

⁴ «Вашингтонская конференция...», стор. 113.

⁵ Там же, стор. 116.

редакційній статті писала: «Не треба документів, щоб показати, що майбутній договір дев'яти держав по відношенню до Китаю та Сибіру містить дуже позитивні передумови відносно долі та торгівлі цих країн»¹.

Виступ колишнього помічника державного секретаря США Н. Девіса перед комісією по зовнішнім зносинам про Вашингтонську конференцію не залишив ніякого сумніву відносно того, що «договір дев'яти» поширювався так само і на Радянську Росію. «Ми можемо зараз,— заявив Девіс,— розглянути далекосхідні питання, що включені в порядок денний конференції. Більшість з них відноситься до так званої політики «відкритих дверей», спочатку проголошеної Сполученими Штатами... Уряд Сполучених Штатів зайняв позицію, за якою прийомили, включені в цю політику, повинні стосуватися також і Сибіру»². Це не випадкова заява Девіса — весь його виступ був проіннятий думкою, що як «договір чотирьох», так і «договір дев'яти» мають перш за все антирадянську спрямованість. Заявивши, що «в Сибіру Сполучені Штати мають істотні матеріальні інтереси», Девіс ще раз підтвердив, що «...договір дев'яти... буде застосовуватися до Сибіру так само, як і до Китаю»³.

Усі ці факти свідчать про те, що американські імперіалісти намагались використати Вашингтонську конференцію для прийняття політики «відкритих дверей» і по відношенню до Радянської Росії з метою перетворення її в американську колонію.

Американська дипломатія спробувала використати Вашингтонську конференцію і для того, щоб остаточно прибрати до рук Східно-Китайську залізницю, яка належала Росії. Американські імперіалісти розглядали КСЗ як ключ до всього Далекосхідного краю.

Володіння цією надзвичайно важливою для Далеккого Сходу залізницею означало панування над усім краєм. Показовою у цьому відношенні є доповідь технічного комітету, в якому головну роль відігравали американці, в комісії Вашингтонської конференції по далекосхідних питаннях: «З огляду на те, що Східно-Китайська залізниця є незамінним фактором в економічному розвитку Сибіру, а рівно і Північної Манчжурії і становить істотну ланку в трансконтинентальній залізничній магістралі міжнародного значення, нації, які представлені на конференції, зацікавлені в її збереженні, правильності її експлуатації і в збереженні її, як вільного шляху для торгівлі, відкритого для громадян усіх країн...»⁴.

Американських імперіалістів не задовольняло таке становище, коли поряд з міжсоюзницьким та технічним комітетами великі права на експлуатацію КСЗ висловлював Російсько-Азіатський банк, де переважали французькі фінансисти. Тому на Вашингтонській конференції американська делегація виступила з ідеєю інтернаціоналізації КСЗ. Американська делегація запропонувала замість існуючих органів управління залізницею створити в Харбіні так званий «фінансовий комітет», який би розпоряджався усією КСЗ. Навіть охорона дороги повинна була набиратися, оплачуватися та підлягати лише «фінансовому комітету»⁵. Немає необхідності підкреслювати, що за планами державного департаменту панівне становище в цьому комітеті повинні були зайняти американські імперіалісти.

¹ Газ. «The New York Times» від 26 січня 1922 р.

² «Congressional Record», vol. 62, part III, стор. 2923.

³ Там же, стор. 2924.

⁴ «Вашингтонская конференция...», стор. 99.

⁵ Там же, стор. 99—100.

Однак ця спроба Сполучених Штатів прибрати до своїх рук КСЗ на Вашингтонській конференції потерпіла крах. В грудні 1921 р. Радянський уряд направив усім учасникам конференції (в тому числі й Китаю) різку ноту протесту проти обговорення на Вашингтонській конференції питання про КСЗ, «що стосувалося виключно Китаю та Росії»¹.

В цій ноті Радянський уряд твердо і ясно заявив, що «він не визнає ніякого порушення прав російських трудящих мас, якщо воно буде ухвалено без згоди уряду, який би висловлював їх волю, та залишає за собою повну свободу дій, щоб примусити поважати ці права і щоб відстоювати вимоги, які випливають з них в той момент і тими засобами, які він вважає зручними та доцільними».

Ця заява Радянського уряду відіграла вирішальну роль. Китайська делегація відмовилась обговорювати на Вашингтонській конференції питання про інтернаціоналізацію КСЗ, підтвердивши заяву Радянського уряду, що це питання входить тільки в компетенцію переговорів між Росією та Китаєм. Плани американського уряду, незважаючи на великий натиск, який Юз намагався зробити на китайську делегацію і на делегацію ДСР, провалились².

Така була постановка «російського питання» на Вашингтонській конференції. Демагогічні декларації американського уряду про «опіку» над Росією, про «справедливе та доцільне» вирішення «російського питання» зводились до створення збройного союзу, до спроб розчленувати територію Росії, прийняти по відношенню до неї політику «відкритих дверей» і «рівних можливостей» та перетворити її в колонію.

Грабіжницький, антирадянський характер Вашингтонської конференції не залишився поза увагою Комуністичної партії та Радянського уряду. Ще в грудні 1921 р. Й. В. Сталін попереджав, що «так звана» мирна «конференція у Вашингтоні не обіцяє нам нічого дійсно мирного»³.

«Вашингтонська конференція по роззброєнню,— вказувалось у тезах розширеного пленуму Виконавчого Комітету Комінтерну,— є останнім прикладом того, що капіталістичний світ не має ні спроможності, ні бажання забезпечити людству мир. Незважаючи на існування четвертого (або п'ятірного) союзу для капіталістичної експлуатації Китаю та Західного Сибіру, «західноазіатські проблеми» аж ніяк не розв'язані і можуть в найближчий час привести союзників до кривавих воєн один проти одного і проти усіх народів, які вони хочуть ошчасливити благодаттю капіталістичної культури»⁴.

Грубе порушення суверенних прав російського народу викликало глибокий гнів серед трудящих мас Радянської Росії. Від імені народних мас Радянський уряд направив урядам США, Англії, Франції, Японії та Китаю різкий протест проти усунення його від участі у Вашингтонській конференції. «Російський уряд,— говорилося в ноті,— урочисто заявляє, що він не визнає ніякого рішення, прийнятого згаданою конференцією, оскільки ця нарада відбудеться без його участі. Якими б не були рішення цієї конференції, Російський уряд, не прийнявши в ній участі, зберігає, таким чином, повну свободу дій у всіх питаннях, що будуть розглядатися на ній, і він буде здійснювати цю свободу дій за

¹ «Внешняя политика СССР», т. II, стор. 208—209.

² «F. R.», 1921, vol. I, стор. 83.

³ Й. В. Сталін, Твори, т. 5, стор. 118—119.

⁴ «Послевоенный капитализм в освещении Коминтерна. Сборник документов и резолюций конгрессов и исполкомов Коминтерна», Партиздат, 1932, стор. 43.

всіх обставин і всіма засобами, які він вважатиме зручними. Він зможе, таким чином, розладнати усі плани, здійснення яких буде підготовлено цією конференцією та які були б ворожі по відношенню до нього або не відповідали б його погляду»¹.

І справді, Радянський уряд зміг зірвати злочинні плани американських імперіалістів. Радянська Росія була запрошена на міжнародну конференцію в Геную, на якій ставилось питання про визнання де-юре Радянського уряду.

В результаті дій героїчної Червоної Армії та партизанських загонів Японія в жовтні 1922 р. змушена була вивести свої війська з території Радянського Далекого Сходу. А в кінці 1922 р. було утворено Радянський Союз, до складу якого невід'ємною частиною увійшов Радянський Далекий Схід. Радянська дипломатія зуміла розладнати також і плани американських імперіалістів по втягненню Японії у війну проти Радянської Росії. Політика «відкритих дверей» по відношенню до Радянської Росії залишилась лише на папері.

А. П. ГРИЦЕНКО

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У ДОНЕЦЬКОМУ ПРОМИСЛОВОМУ РАЙОНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ

(ЛИПЕНЬ 1914 р. — СІЧЕНЬ 1917 р.)

Питання про розгортання селянського руху в країні, в тому числі і в Донецькому промисловому районі, в роки першої світової імперіалістичної війни, що передували другій російській буржуазно-демократичній революції, має важливе значення. Саме в цей період під впливом революційної боротьби пролетаріату розвинувся й набув більш широкого розмаху селянський рух. Велике значення для його зростання мала революційна діяльність більшовицької партії в час війни в масах робітничого класу і в армії. Діяльність більшовиків була спрямована на зміцнення союзу робітничого класу і селянства, основи якого було закладено ще в роки першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр.

Комуністична партія боролася за тісний союз робітників і селян, вбачаючи в ньому вирішальну силу, спроможну повалити самодержавство, знищити залишки кріпосництва, довести до переможного кінця буржуазно-демократичну революцію в Росії і відкрити шлях до соціалістичної революції. В. І. Ленін вказував, що «відсталість Росії своєрідно злила пролетарську революцію проти буржуазії з селянською революцією проти поміщиків»².

Посилення селянського руху в роки першої світової війни логічно випливало з надзвичайно тяжких умов життя на селі ще напередодні війни.

В результаті проведення реформи 1861 р. селянство було позбавлене значної кількості своїх земель. В Донбасі, згідно з даними перепису 1905 р., в середньому на селянський двір припадало 8,4 дес. (не

¹ «Внешняя политика СССР», т. II, стор. 145—146.

² В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 273.

враховуючи землеволодіння козаків.— А. Г.), а взагалі надільні землі становили 44,4% селянського землеволодіння¹.

Але про розподіл земельної власності не можна судити лише по надільних землях. У 1905 р. значну роль, навіть серед селянства, відігравали землі, куплені у приватну власність. Основна частина купованих земель належала заможним селянам — сільській буржуазії. Це видно хоча б з того, що середній розмір приватного володіння на селянський двір дорівнював у Донбасі 108,83 дес., а в Словоносербському повіті, Катеринославській губернії, і Старобільському повіті, Харківської губернії, навіть 164—168 дес. Цілком зрозуміло, що такою кількістю землі могла володіти лише куркульська верхівка².

За станами земельна власність у Донецькому промислового району розподілялася так: з 5 997 285 дес. землі 834 402 (13,91%) належало дворянам, 12 888 дес. (0,22%) — духовенству, 220 621 дес. (3,68%) — купцям і почесним громадянам, 84 494 дес. (1,41%) — міщанам, 3 934 115 дес. (65,59%) — селянам, іншим землевласникам належало 100 515 дес. (1,68%), землі держави, церкви, установ становили 290 424 дес. (4,84%), іноземних підданих — 2255 дес. (0,04%) і, нарешті, землі товариств — 517 571 дес. (8,63%)³.

Значно погіршилося становище селянства внаслідок проведення столипінської реформи, яка була причиною дальшої класової диференціації на селі. Селянські господарства опинилися в катастрофічному стані, значно зросла кількість безземельних, безпосівних, безінвентарних господарств, а також господарств, які були позбавлені тяглової сили і корів. Так, згідно з даними вибіркового сільськогосподарського перепису 1917 р. у Бахмутському повіті з 1281 селянського господарства майже половина (621) або зовсім не мала землі, або володіла невеликими ділянками від 1 до 6 дес., ніякої худоби не мали 154 господарства, робочої худоби — 460 господарств, корів — 359 тощо⁴. Приблизно таке становище було і в інших повітах.

В значній мірі погіршила і без того тяжке становище селянських мас війна. Біднота продавала за безцінок худобу, реманент і тому значна кількість селян не мала змоги засіяти навіть свої мізерні клаптики землі. Незасіяні землі вони продавали або здавали в оренду куркулям, які в роки війни прибрали до своїх рук значні земельні площі і ще більш зміцнили свої позиції на селі.

Селянські маси не могли довго терпіти таке становище і все частіше виявляли своє обурення проти існуючого ладу, висували вимоги припинення війни, ліквідації поміщицького землеволодіння, передачі землі селянам.

Внаслідок воєнної кризи посилювались економічні і політичні фактори, які штовхали дрібну буржуазію, в тому числі і селянство, вліво. В Росії складалася революційна ситуація. В. І. Ленін, оцінюючи тогочасну обстановку в країні, писав: «Тепер ми знову йдемо до революції. Це всі бачать. Сам Хвостов говорить про настрої селян, що нагадає 1905—1906 роки»⁵.

¹ «Статистика землевладення 1905 г.», вып. 14, Екатеринославская губ., СПб., 1906, стор. 10, 30; вып. 33, Харьковская губ., стор. 10, 30; вып. 46, Область Войска Донского, стор. 9, 32 (підрахунки автора.— А. Г.).

² «Статистика землевладення 1905 г.», вып. 14, стор. 16, 20; вып. 33, стор. 20, 22; вып. 46, стор. 12.

³ Там же, вып. 14, стор. 10—12; вып. 33, стор. 10—12; вып. 46, стор. 9—11.

⁴ «Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р.», вид-во «Господарство України», 1931, стор. 103.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 368.

У Донецькому промисловому районі всі численні роздрібнені селянські рухи років війни можна поділити на дві групи: перша — виступи проти війни, мобілізацій і пов'язаного з ними погіршення матеріального становища трудящих мас села і друга — виступи проти поміщиків і куркулів, за насильствене відібрання їх земель і поділення ними безземельного і малоземельного селянства, проти дальшого проведення в життя століпінської аграрної реформи.

Особливо важливим є той факт, що виступи селян мали місце в ряді районів уже на початку війни, незважаючи на намагання уряду встановити в країні громадянський мир і розпалити шовіністичний чад. У межах Донецького промислового району найбільш серйозними і численними були виступи запасних під час перших масових мобілізацій. Вони досягли значних розмірів і часто закінчувалися кривавими сутичками з представниками влади.

У виступах мобілізованих виявилися класова спрямованість, революційні настрої мас, їх небажання воювати в інтересах своїх гнобителів — поміщиків і буржуазії. Під час цих заворушень і мали місце не тільки розгроми винних крамниць, магазинів, а й криваві сутички з поліцією, напади на поліцейські участки, на залізничні станції, з яких відправляли запасних на фронт.

Особливою гостроти набрав виступ запасних у робітничому селищі Макіївці. 19 липня 1914 р. близько 5 год. дня запасні, об'єднавшись з робітниками макіївських заводів, попрямували до поліцейського управління. Місцевий пристав викликав на допомогу козаків, які розігнали натовп. Під час сутички з поліцією був тяжко поранений наглядяч Лозін, а також вбитий унтер-офіцер. Після арешту козаками дев'яти організаторів виступ припинився. Але наступного дня запасні знову зібралися і попрямували до поліцейського управління, щоб звільнити своїх товаришів. Поліція спочатку умовляла їх розійтись, а потім почала стріляти, на місці сутички залишилося троє забитих і двоє поранених. Після цього запасні пішли на ст. Бузанівка, зняли машиніста з паровоза, який повинен був везти їх на фронт, випустили пар тощо. На ст. Бузанівка поліцією було вбито 10 і поранено 15 запасних. Такий широкий виступ став можливий у результаті зростання антивоєнних настроїв серед трудящих, хоча поліція і жандарми твердили, що ці події не мали політичного характеру¹.

Окремо треба спинитися на подіях, які відбулися у Хрустальському гірничому районі 20 липня 1914 р., коли в час виступу об'єдналися робітники і селяни навколишніх сіл. У перший день виступу поліцією був вбитий робітник, похорон якого перетворився у масову демонстрацію. Процесія йшла селищем, вигукуючи: «Поліція нас вбиває». Забитого робітника привезли до канцелярії пристава. Останньому вдалося врятуватися, але канцелярію було розгромлено.

Щоб попередити дальші виступи, поліція негайно поховала забитого робітника, а пристав в свою чергу прискорив відправку запасних на фронт з ст. Криндачівка, а не з Штерівки, як передбачалося. В ході відправки запасних сутички не припинялися. Під час однієї з них поліцією був вбитий ще один робітник і п'ять поранено. В дійсності поранених було значно більше, але вони сховалися від поліції, щоб уникнути репресій. Після придушення виступу поліція заарештувала 27 активних учасників.

Те, що в цьому заворушенні виступали об'єднані сили робітників і

¹ Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. Департаменту поліції, спр. 138, ч. 45, 1914, арк. 9—11.

селян, викликало серйозну тривогу у місцевої влади, яка боялася, щоб боротьба не набула масового характеру. По рудниках району їздив помічник Таганрозького окружного начальника Пронін, який мав на меті заспокоїти робітників, і вимагав припинення «безчинств» і відновлення роботи. Для більшої безпеки він радив управляючим посилити охорону динамітних погребів¹.

В Луганську 23 липня 1914 р. запасні розгромили два магазини, поранили жандармського ротмістра, кількох поліцейських і унтер-офіцера. Поліція неспроможна була припинити виступ і викликала на допомогу військовий загін. Внаслідок збройного придушення виступу троє його учасників було забито і близько 20 поранено².

До пасивних методів боротьби селян проти війни слід віднести ухиляння від призову, відмовлення від присяги, дезертирство з армії та ін.

Йосип Лесняк, селянин слободи Муратової, Старобільського повіту, Харківської губернії, ще в 1908 р. відмовився від присяги, а з початком першої світової імперіалістичної війни закликав односельчан наслідувати його приклад. «Ось вас тепер переб'ють, а я буду на свободі і ніхто мене не налякає; я не присягав і залишусь живим»³,— говорив він селянам.

Зростанню революційних антивоєнних настроїв серед селянства в значній мірі сприяло перебування їх разом з робітниками в армії, причому слід урахувати, що уряд, борючись проти робітничого руху, відправляв на фронт найбільш активних його учасників, чим сприяв революціонуванню армії. «Армія під час імперіалістичної війни,— відзначав В. І. Ленін,— увібрала в себе весь цвіт народних сил...»⁴.

Поширення революційної пропаганди у військах сприяло тому, що солдати-селяни у своїх листах додому часто викладали революційні погляди на події, пересилали більшовицькі прокламації. Таким чином була розповсюджена серед селянства Харківщини прокламація Харківського комітету РСДРП «К товаришам солдатам»⁵.

В своїх листах солдати писали, що вони бажають якнайшвидшого закінчення війни, засуджували систему постачання і озброєння російських військ, прагнули скоріше повернутися додому. Але найбільш бажаним для солдатів був мир. Так, коли в газеті «Армейский вестник», що видавалася при штабі Південно-Західного фронту, в номері від 14 листопада 1916 р. було надруковано заклик допомогти державі грошима для ведення війни, в редакцію надійшов лист від одного солдата, в якому він писав: «...Хай буде проклятий той, хто понесе державі свою трудову копійку, тому що цим він сприятиме продовженню війни, цим він сприятиме дальшому поголовному знищенню народів Росії...». Далі автор писав про гнилість існуючого ладу, правдиво змальовував становище російської армії, говорячи, що «війни можуть ще бажати лише такі, яким не загрожує небезпека життя, і які жруть, як тварини, в той час, коли солдат голодує, не маючи права навіть сказати, покаржиться на це»⁶.

Викликало обурення народних мас і розпорядження уряду про

¹ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, д-во 4, спр. 138, ч. 45, 1914, арк. 12—13.

² Там же, ч. 18, 1914, арк. 5.

³ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Канцелярія харківського губернатора, спр. 5064, 1915, арк. 2.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 233.

⁵ «Памятники агитационной литературы РСДРП, 1914—1917 гг.», т. VI, М.—Л., 1923, стор. 242.

⁶ Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА. СРСР), М., ф. 2067, оп. I, спр. 2936, 1916, арк. 234 а, б, в.

звільнення від призову стражників і поліцаїв, які повинні були підтримувати «порядок» в країні шляхом розправ над учасниками революційних виступів. У Старобільському повіті, в слободі Пісках, селянин Соболев прямо заявив стражникові: «Ми будемо бунтувати, чому стражників не забрали на війну»¹. Солдати на фронті загрожували, що здаватимуться у полон, якщо слуг царизму не призиватимуть в армію².

Але ці вимоги народних мас не були задоволені, навпаки, у зв'язку із зростанням революційного руху уряд збільшив кількість поліцейських, поліпшив їх озброєння і видав наказ нещадно ліквідувати «безпорядки».

До виступів, пов'язаних з військовою обстановкою в країні, слід віднести боротьбу селянства проти дорожнечі, реквізицій, податкового тягара, за збільшення розміру і своєчасну видачу допомоги.

Після антивоєнних виступів на початку війни селянський рух дещо зменшився, що пояснювалося призовом в армію чоловіків, розгромом робітничих організацій, військовим режимом і жорстокими розправами, посиленням переслідування пригноблених народностей. Війною, головним чином, пояснювався і той факт, що основну масу учасників селянських виступів становили жінки, старі й підлітки. У роки війни були особливо поширені виступи солдаток, які влада презирливо називала «баб'ячими бунтами». Але в 1916 р. ці виступи настільки поширилися, що уряд змушений був серйозно потурбуватися про їх припинення. Приводом до виступів солдаток найчастіше були дорожнеча і спекуляція. В першій половині 1916 р. такі виступи мали місце у с. Катеринівці³, слободі Весело-Вознесенській⁴ та ін. Найбільш гострі сутички, викликані встановленням низьких цін на сільськогосподарські продукти і високих на промислові товари, були у м. Старобільську⁵.

Ці події почалися 30 травня 1916 р. Кількість їх учасників за одними даними становила близько 1000 чоловік, за іншими—близько 200 чоловік. Першу цифру назвав повітовий справник у донесенні харківському губернатору, а другу—помічник начальника харківського губернського жандармського управління у тому ж повіті. Жандармські свідчення, як правило, зменшували кількість учасників.

Під час виступу селяни і міська біднота розбили камінням вікна поліцейського управління, квартири справника, кидали каміння у стражників. На допомогу поліції прибув військовий начальник Козлов з конвоюною командою, яка розігнала натовп⁶.

Подібні виступи мали місце і в інших повітах, тому що «такса (на продовольчі товари.— А. Г.) взагалі викликає крайнє озлоблення серед селян по всіх повітах...»⁷.

На початку липня у слободі Сватовій Лучці почався виступ селян, викликаний нестачею цукру і спекуляцією ним⁸.

Продовольча криза в країні посилювала вороже ставлення селянських мас до уряду. В 1916 р. начальник харківського губернського жандармського управління змушений був визнати поширення серед селян

¹ ДАХО, ф. Канцелярії харківського губернатора, спр. 4730, 1914, арк. 1.

² ЦДІА СРСР, ф. 2067, оп. I, спр. 2936, 1916, арк. 67.

³ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, д-во 4, спр. 45, ч. 3, 1916, арк. 13.

⁴ Там же, арк. 30—30 зв.

⁵ ДАХО, ф. Канцелярії харківського губернатора, спр. 5862, 1916, арк. 11.

⁶ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, спр. 1651, 1916, арк. 59.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 75—76.

думки про те, що весь тягар війни лягає на їх плечі. На його думку, це викликало опозиційні настрої¹.

У зв'язку з війною зростали реквізиції, переважна частина яких припадала на долю найбільшого селянства. Під час реквізиції хліба на Катеринославщині в грудні 1916 р. начальник катеринославського губернського жандармського управління доносив у департамент поліції, що реквізиція хліба серед селянства викликає незадоволення, тому що норма поставок надто велика, а хліба у селян мало і добровільно вони його не віддадуть².

Частими явищами в роки першої світової війни, як про це свідчив катеринославський губернатор, були відмовляння від сплати податків, орендних платежів тощо. Саме цим він пояснював несплату воєнної 1915 р. оренди селянами, а також той факт, що значна площа земель солдаток залишалася не засіяною під озимину і не зораною під яріві³. Значну роль у цьому відігравали листи фронтників, які писали додому, щоб не платили грошей, бо нібито солдатки звільнені не тільки від окладних зборів, а й від приватних боргових зобов'язань⁴.

Під час збирання податкових недоїмок мали місце криваві сутички з стражниками, причому селяни озброювалися чим доведеться, тільки б відстояти кров'ю і потом придбане добро.

Сутички такого ж характеру мали місце у слободі Ново-Боровій, Старобільського повіту. Так, селянин Пантелеймон Міхареv, озброївшись залізною лопатою, загрожував убити того, хто підійде до стайні, щоб забрати коня за не виплату орендної плати за землю. Міхареv підтримали брати й сусіди, і урядник змушений був обмежитися складанням протоколу⁵.

Відмовився сплатити окладні гроші і селянин Співаківського сільського товариства, Старобільського повіту, Калашников, який заявив сільському старості: «Який біс буде їх платити і — той дурень»⁶. Калашников був інвалідом війни, він користувався авторитетом серед земляків, і тому селяни за його прикладом відмовились платити податки.

Загальна напруженість на селі посилювалася у зв'язку з тим, що місцева влада свавільно встановлювала розміри і порядок видачі допомоги сім'ям селян, призваних в армію. Ця допомога була незначною за розмірами і не перевищувала 5 крб. на місяць на родину, а іноді становила 3 крб.; видавалися гроші нерегулярно, що викликало у солдаток незадоволення. Так, 1 вересня 1914 р. з цього приводу виступили солдатки Ново-Росоманської волості; для придушення виступу приїжджав земський начальник⁷. Друга сутичка з місцевою владою була 30 грудня 1915 р. під час видачі допомоги у слободі Кабичині, Старобільського повіту. Гроші солдаткам видавав волосний старшина, який сам встановлював розміри допомоги. Коли ж одна з селянок хотіла з'ясувати, чому її сусідка, в якій стільки ж дітей, як і в неї, одержала більше грошей, старшина наказав стражникам посадити її в «холодну»⁸. Звільнили цю жінку лише тоді, коли з'ясувалося, що в неї є немовля. Газета «Утро» писала, що «після такого виразного «роз'яснен-

¹ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, Особий відділ, спр. 167, ч. 88, 1915, арк. 62—62 зв.

² Там же, д-во 4, спр. 18, ч. 9, 1916, арк. 2.

³ Там же, Особий відділ, спр. 167, ч. 23, 1915, арк. 1.

⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 2, спр. 788, 1915—1917, арк. 20.

⁵ ДАХО, ф. Капцелярії харківського губернатора, спр. 4904, 1914—1915, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 5371, 1915—1916, арк. 4.

⁷ Там же, спр. 4802, 1914—1916, арк. 1.

⁸ Газ. «Утро» від 30 січня 1916 р.

ня» інша солдатка, яка мала дев'ятеро дітей а пайок одержала лише на чотирирох, вже не наважилася турбувати старшину своїм проханням...»¹.

Виступаючи проти гнобителів — поміщиків і куркулів, селяни і мобілізовані підпалювали і руйнували поміщицькі садиби, знищували панський хліб і ліс, травили посіви, пасовиська і т. д. Питання про випаси було одним з найбільш пекучих у житті селянства. Селяни, позбавлені угідь, необхідних для випасів худоби, випускали худобу на поміщицькі луки.

28 вересня 1914 р. близько 600 голів селянської худоби паслося на луках купця Білоусова в Ново-Білянській волості, Старобільського повіту. Коли ж урядник і службовці економії почали заганяти у панський двір селянську худобу, прийшли пастухи, озброєні кілками, і відбили худобу².

Селяни слободи Надеждівки, Барвенківської волості, пасли коней на луках поміщиці фон-Ціглер. Об'їзника економії, який намагався загнати худобу, селяни побили³.

У роки війни серед селян все більше поширювалися виступи проти поміщицької експлуатації. Режим кривавого терору утруднював цю боротьбу, але, незважаючи на це, вона виникала в різних районах країни і ставала серйозною загрозою для існуючого ладу. Особливо небезпечною була боротьба проти поміщицького землеволодіння.

Вже в листопаді 1914 р. катеринославський губернатор повідомляв міністерство внутрішніх справ про те, що серед селян губернії поширювалася агітація за насильствене відбирання «земель, які належать удільному відомству, монастирям, церквам та іноземним підданам, а також російським підданам німецького походження, для безплатного наділення цією землею селян і особливо після закінчення війни солдатів та їх сімей, у розмірі 12 десятин на кожного»⁴. Становище, очевидно, настільки ускладнилося, що губернатор змушений був віддати розпорядження встановити негласний нагляд за агітаторами і до винних вживати найсуворіших заходів.

Не менш серйозним було становище і в повітах Харківської губернії, які входили до складу Донбасу. Основна маса селян вважала свої наділи недостатніми і в роки війни ставила вимоги про ліквідацію на користь селян земель поміщиків-німців, які володіли значними площами. Крім цього, селяни особливо часто говорили, як пише в донесенні у міністерство внутрішніх справ начальник харківського губерніського жандармського управління, про своє право не тільки на так звані німецькі землі, а й на землі поміщиків⁵.

Враховуючи обстановку, яка склалася в країні, коли в народі досить часто висловлювалися не тільки «надії на відбирання з допомогою армій, що повернулись додому», земель у російських поміщиків, а також і «надії на зміну в Росії суспільного ладу»⁶, уряд прийняв рішення відвести народний гнів від російських землевласників — на німців.

Але в зв'язку з тим, що уряд завжди захищав інтереси великих земельних магнатів, незалежно від їх національності, він і на цей раз мав намір відвернути ненависть селянських мас від великого німецького землеволодіння і спрямувати її проти німців-колоністів. Шляхом

¹ Газ. «Утро» від 30 січня 1916 р.

² ДАХО, ф. Канцелярії харківського губернатора, спр. 4825, 1914, арк. 1.

³ Там же, спр. 5184, 1915, арк. 1.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, д-во 9, спр. 95, ч. 23, 1914, арк. 3.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, спр. 1621, 1915, арк. 56.

⁶ Там же, спр. 1662, 1916, арк. 74.

ліквідації землеволодіння німців-колоністів, що жили в Росії близько 150 років і були такими ж селянами, як і українці, царський уряд думав заспокоїти селян. Саме у них у 1915 р. було відібрано 3 256 033 дес. землі. Крім того, колоністи стали жертвами цілого ряду німецьких погромів. На початку червня 1915 р. в ряді повітів обстановка настільки загострилася, що кожної хвилини можна було чекати відкритих виступів¹.

Такими заходами проти німецьких колоністів уряд намагався врятувати російських поміщиків. Показовим у цьому відношенні був виступ селян у маєтку німецького підданого Цая у Краснопавлівській волості, Павлоградського повіту, Катеринославської губернії. Власник маєтку, великий поміщик, на початку війни нібито був висланий до однієї з внутрішніх губерній Росії. Частина земель він віддав в оренду під садиби селянам Краснопавлівської волості. Коли ж сільська громада підняла питання про купівлю землі, виявилось, що маєток купив зміївський повітовий предводитель дворянства С. П. Суковкін, який вимагав скасування договору селян з Цаем. Але селяни вирішили стояти на своєму і добиватися, щоб їм дозволили купити цю землю².

В роки війни дуже загострилася боротьба сільськогосподарського пролетаріату і бідноти проти куркульства. Ця боротьба, насамперед, проявлялася у виступах проти здійснення столипінської аграрної реформи і за припинення до закінчення війни виділів на відруби. Селянські виступи, пов'язані з проведенням столипінського землевпорядкування, особливо поширилися в 1914 і на початку 1915 р.

Посилення з початком війни виступів проти виділів на відруби пояснювалося тим, що, по-перше, серед селянства поширювалися чутки про перехід після війни всієї землі народові, по-друге, солдати, які були основною силою в цих рухах, вимагали відкласти переділи і виділи земель до повернення з фронту чоловіків. У тих випадках, коли землевпорядкувальні комісії все ж продовжували роботу, селяни чинили їм опір.

Так, на хуторі Стативкіному, Павлівської волості, Старобільського повіту, 22 липня 1914 р. до квартири землеміра зайшли місцеві солдати з вимогою припинити виділи на відруби. Землеміру вдалося втекти, а квартиру його було розгромлено. Під час слідства селянки одностайно ваявили, що прогнали землеміра тому, що боялися, щоб їм не виділили поганої землі³.

З того ж приводу 27 липня 1914 р. солдати на хуторі Рудовому, Павлівської волості, поранили землеміра і розгромили його квартиру⁴.

19 липня 1914 р. на хуторі Шапарському солдати, загрожуючи землемірові вбивством, вимагали від нього припинення виділів. Потім солдати пішли до сусіднього хутора Єрьоміна, щоб знищити межові знаки, і мало не побили селянина, який відвозив на місце землевпорядкувальних робіт віхи⁵.

15 вересня аналогічний випадок був у слободі Вірьовкинній, Петровської волості, Ізюмського повіту⁶.

Слід зазначити, що хоч основну масу учасників цих виступів становили жінки-солдатки, але в них брали участь і селяни, а також сол-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, спр. 1565, 1915, арк. 182.

² Там же, арк. 182—183.

³ ДАХО, ф. Канцелярії харківського губернатора, спр. 4707, 1914, арк. 1.

⁴ Там же, спр. 4710, 1914, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 4709, 1914, арк. 1—2.

⁶ Там же, спр. 4798, 1914, арк. 1—2.

дати, що повернулися з фронту. Так, на хуторі Стативкіному виступом керували Прокофій Молчанов, Роман Винник та Овсій Пугач, на хуторі Рудовому інтереси громади захищав староста Єгор Боровенський, на хуторі Шапарському виступ солдаток очолив Дмитро Ігнатенко.

У тих випадках, коли землеміри під охороною стражників все-таки проводили розмежування, селяни знищували межові знаки. На хуторі Цілуйкові, Олексіївської волості, Старобільського повіту, 29 липня 1914 р. Михайло Роззувайло знищив два межові знаки і заявив, що селяни знищать всі знаки і відповідати не будуть¹. Селяни хутора Токарівки, Ольшанської волості, у листопаді 1914 р. також говорили, що по-викопують межові стовпи².

Особливо тривалою і гострою була боротьба селян проти виділів відрубних земель у Ново-Астраханській сільській громаді, Олексіївської волості, Старобільського повіту. Тут ще в 1913 р. виник проект про виділ землі на відрубні ділянки 67 господарствам, які вийшли з общини. 16 січня 1914 р. цей проект затвердила губернська землевпорядкувальна комісія, але він викликав незадоволення селян, тому що під відруби відходило 620 дес. землі (з 8900 дес.), які були розташовані навколо Ново-Астрахані. Селяни послали скаргу до повітової, а потім губернської землевпорядкувальної комісії і, нарешті, в сенат. Згадані скарги задоволені не були, і 22 серпня 1914 р. про це сповістили селян. Але общинники, бажаючи добитися свого ще до оголошення рішення сенату, 19 серпня скликали сільський схід, на якому вирішили не робити переділу на 1915 р., а користуватися старими ділянками. Згідно з цим рішенням у селян було зорано і засіяно під озимину близько 1000 дес. землі. Проти виділів на відруби головним чином виступали солдатики, які й примусили землеміра 28 вересня 1914 р. покинути село.

30 вересня повторилося те ж саме. Землевпорядкувальні роботи були проведені лише з допомогою поліції. Але общинники продовжували добиватися свого, маючи намір протидіяти відмежуванню відрубів і в майбутньому році користуватись старими ділянками³. Не заспокоїв селян і приїзд земського начальника.

Серед селян ходили чутки, що посіяний на відрубах хліб піде на користь тих, чий наділи відійшли під відрубні ділянки. Общинники забороняли відрубщикам, які мали і громадські наділи, користуватися толокою для випасу худоби.

Після появи в газеті «Южный край» від 8 травня 1915 р. статті «Приостановка выдела на отруба» класова боротьба у Ново-Астраханській сільській громаді ще більше загострилася. Статтю прочитали 17 травня на сільському сході і вирішили, що закон про виділи втратив силу. Деякі общинники відверто заявили, що підуть косити хліб на своїх старих наділах⁴.

Спроби урядової влади закликати селян до порядку ні до чого не привели. У ряді місць останні категорично відмовилися сіяти на нових ділянках⁵.

У Катеринославській губернії боротьба проти виділів була не менш запеклою, хоч губернатор у своїй доповіді в міністерство внутрішніх справ намагався довести наявність серед селян патріотичних настроїв. Він повідомляв: «Тепер (жовтень 1915 р.— А. Г.) як і раніше більшість

¹ ДАХО, ф. Канцелярії харківського губернатора, спр. 4704, 1914, арк. 1.

² Там же, спр. 4900, 1914, арк. 4.

³ Там же, спр. 4833, 1914—1915, арк. 1—2.

⁴ Там же, спр. 5212, 1915, арк. 1.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, спр. 1621, 1915, арк. 11—12.

селян на боці нової земельної реформи (господарства на відрубках), і цим пояснюється відсутність виступів на аграрному ґрунті»¹.

Але тут же він пише про те, що 26 квітня 1915 р. в с. Городищі, Слов'яносербського повіту, солдатки примусили землемірів припинити земельні роботи до повернення з фронту їх чоловіків, тобто до закінчення війни, і виїхати з села².

Таким чином, найбільш поширеною формою селянських виступів у 1914 — першій половині 1915 р. були виступи проти столипінського землевпорядкування, що переслідувалися владою. Солдаток, які в них брали участь, позбавляли пайків, заарештовували і т. д. Але селяни продовжували виганяти з сіл землемірів, били стражників, що охороняли останніх. На початку 1915 р. уряд видав циркуляр начальникам губернських землевпорядкувальних комісій з пропозицією не поспішати з виїздами і проводити їх лише в разі добровільної згоди населення, у зв'язку з чим зменшилася кількість селянських виступів.

Селянство, змучене нелюдськими умовами життя, голодуванням, злиднями, експлуатацією поміщиків і куркулів, почало виступати і проти більш значних осіб, ніж землеміри чи стражники. Так, 30 серпня 1915 р. у с. Верхнянському, Бахмутському повіту, селянин Семен Лопата, обурений тим, що земський начальник підтримав куркулів, вдарив його по голові³.

Все частіше народні маси виявляли своє незадоволення діяльністю уряду. Помічник начальника харківського губернського жандармського управління 17 жовтня 1916 р. так характеризував ставлення до уряду з боку трудящих мас в Ізюмському, Старобільському і Куп'янському повітах: «...Народ загубив всяку пошану і всяку віру в уряд і з злою іронією говорить про газетні відомості, про постійні зміни міністрів і про їх діяльність... У ставленні населення до місцевих представників урядової влади — головним чином до чинів поліції — спостерігається недобре почуття і презирство...»⁴.

Вивчаючи документальні джерела про настрої народних мас на селі і селянські рухи в роки першої світової війни, слід відзначити роль революційної роботи більшовиків у масах. Під впливом їх революційної агітації і пропаганди аграрні виступи в країні набували все більшого розмаху і глибини.

Боротьба уряду проти революціонування народних мас утруднювалася тим, що населення, як правило, не тільки не допомагало поліції розшукувати агітаторів, а, навпаки, переховувало останніх⁵.

На основі викладеного вище матеріалу можна зробити висновок, що в Донецькому промисловому районі, де селянство становило меншість населення, найбільш широкі розміри селянські виступи набули в трьох повітах Харківської губернії і двох повітах Катеринославської губернії. Населення Облaсті Війська Донського було менш активним тому, що там основну масу жителів становили козаки. Але й тут серед козацтва, яке було найбільш консервативною частиною населення, не все було спокійно. Начальник донського жандармського управління доповідав департаменту поліції у жовтні 1916 р., що козацьке населення області спокійно несе тягар воєнного часу, але майже відкрито всюди

¹ ЦДІА СРСР, ф. Департамента поліції, Особий відділ, спр. 167, ч. 23, 1915, арк. 1.

² Там же.

³ Там же, д-во 4, спр. 18, ч. 1, 1915, арк. 5.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, спр. 1662, 1916, арк. 82.

⁵ Там же, арк. 83.

висловлюється: «..Після укладення миру ми з усіма і за все розрахуємося»¹.

Таким чином, незважаючи на те, що в Донецькому промисловому районі селянство не становило більшості населення і відіграло другорядну роль, у роки першої світової війни його боротьба досягла значних розмірів. Особливо запеклими були виступи проти століпінського землевпорядкування, які увінчалися успіхом: проведення виділів на відруб було припинено до закінчення війни.

Але найбільш важливим наслідком боротьби селянства в роки першої світової війни було зміцнення союзу робітничого класу і багатомільйонних мас селянства, який надалі став однією з основних передумов перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії.

К. І. СТЕЦЮК

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1666 р.

В історії Лівобережної України другої половини XVII ст. визначне місце займає Переяславське повстання 1666 р., спрямоване проти феодального гніту козацької старшини і наступу царизму. Проте воно не знайшло належного висвітлення як в дореволюційній, так і в радянській історичній літературі.

* *
*

Після возз'єднання України з Росією шляхетська Польща не відмовилася від зазіхань на Україну. В своїх агресивних діях вона спиралася на підтримку частини української шляхетсько-старшинської верхівки.

Польським панам і зрадницькій групі української феодальної знаті, хоч і з великими зусиллями, але все ж вдалося в 1660 р. відірвати Правобережну Україну від Лівобережної, яка залишилася в складі Росії.

Угода з шляхетською Польщею викликала обурення не тільки серед широких мас українського населення, а й серед значної частини козацької старшини; внаслідок цього Юрій Хмельницький змушений був відмовитись від гетьманства. Гетьманом Правобережної України при підтримці правлячих кіл шляхетської Польщі був проголошений Павло Тетеря — ставленик і слухняний агент польських панів. У 1665 р. його замінив Петро Дорошенко.

Для обрання гетьмана Лівобережжя в червні 1663 р. в Ніжині зібралася рада, відома під назвою «Чорної ради», бо в ній брали участь не тільки козаки, а й селяни та міське населення («чернь», як презирливо називала їх пануюча верхівка). Під час виборів знову яскраво виявилися класові суперечності на Україні. Частина козацької старшини висунула кандидатом у гетьмани Якими Сомка, який був у той час наказним гетьманом. На протигагу цьому запорозькі козаки висунули кандидатом кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. Обдурені демагогічними обіцянками Брюховецького зменшити побори і обмежити захоплення «маєтностей» старшиною, народні маси підтримали на «Чорній раді» його кандидатуру. Брюховецький використав також підтримку з боку царського уряду, який сподівався з його допомогою

¹ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, Особий відділ, спр. 167, ч. 20, 1916, арк. 73.

зміцнити свої позиції на Україні. В результаті «Чорна рада» обрала Брюховецького гетьманом.

Народним масам дуже швидко довелося переконатися в тому, що гетьман Брюховецький і його старшинська група продовжують політику своїх попередників, захоплюючи землі і посилюючи експлуатацію селян, рядових козаків і міської бідноти.

Війна з шляхетською Польщею 1663 — 1664 рр., загострення класової боротьби в країні змушували уряд гетьмана Лівобережної України Брюховецького і далі шукати підтримки у царського уряду, що знайшло свій конкретний вияв у «Московських статтях» 1665 р., складених під час перебування гетьмана в Москві¹.

За «Московськими статтями», збір податків з населення у казну переходив до рук царських воевод, які з цього часу мали бути не тільки у Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, а і в Новгороді-Сіверському, Каневі, Полтаві, Кременчуці, Острії та інших містах². Передбачалася також більша підлеглість українського духовенства московському патріарху.

Для з'ясування контингенту населення, яке повинне було сплачувати податки і збори, передбачалось провести перепис селян і міщан. «Московські статті» були дальшим звуженням політичної автономії України. Вони були однією з ланок у загальному ланцюгу заходів, запроваджуваних царським урядом для посилення своїх позицій на Лівобережній Україні.

Верхівка козацької старшини під впливом загрози з боку шляхетської Польщі, а також щоб забезпечити себе від «частые в малороссийских городах шатости», пішла на посилення адміністративної і фінансової залежності України від царського уряду. В допомозі царського уряду в тих умовах козацька старшина бачила єдину можливість зміцнити свої класові позиції. Необмежена влада російських поміщиків над своїми підданими була для українських феодалів соціальним зразком, до якого вони прагнули.

Уже під час перебування Брюховецького в Москві козацька старшина в своїх чолобитних просила закріпити за нею у вічну власність села з їх населенням, тобто фактично перетворити селян на кріпаків.

Так, генеральний суддя Петро Забіла просив закріпити за ним села Обтов, Ревутиці, Лучники, Погорілівку, Кавонки; київський полковник Василь Дворецький — Серединку, Надівку, Бурки; генеральний писар Захар Шийкевич — Покурницю, Ковчин; ніжинський полковник Григорій Гамалія — Нехаївку, полковник Лубенський — Хоружівку і Хици. Великі надання одержав переяславський полковник Ермоленко: за ним закріплювалось м. Домонтів з млином і всіма угіддями. Крім того, йому надавалося звання дворянина³.

Після підписання «Московських статей» царський уряд щедро обдарував Брюховецького, козацьку старшину і вище духовенство⁴. Гетьман дістав звання боярина⁵ і підтвердження на рангове володіння Гадячем з усіма околицями, в особисте спадкове володіння за ним була

¹ «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — «Акты ЮЗР»», т. VI, СПб, 1869, стор. 17—18.

² «Полное собрание законов», т. I, СПб, 1830, стор. 620; «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 18.

³ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 23.

⁴ «Полное собрание законов», т. I, стор. 633 — 635; «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 1 — 24.

⁵ «Собрание государственных грамот и договоров», т. IV, ч. IV, М., 1928, стор. 147.

закріплена Шептаківська сотня в Стародубському полку «со всеми мельницами и с принадлежностями в помяненной сотне обретающимися..., чтоб ему ж, гетьману, и жене его, когда бог даст детям особое прибежище и прокормление кроме Гадяча было»¹. Це означало, що у володіння Брюховецького переходила Шептаківська сотня з усіма селами, а селяни повинні були виконувати на його користь різні повинності². Брюховецький одержав також млин на р. Ворсклі, двір у Переяславі і двір у Москві³.

Спираючись на царський уряд, козацька старшина різко посилила соціальний гніт на Україні, викликавши цим гостре невдоволення народних мас. Старшина примушувала селян виконувати в своїх маєтностях і в маєтностях монастирів та духовенства послушенство у вигляді гатіння гребель, возіння сіна, а також польові роботи. В універсалі Максаківському монастирю від липня 1663 р. підкреслювалося, що «поменених сел обиватели, абы предреченному монастиреве Максаковскому належное послушенство отдавали»⁴. Трохи пізніше в універсалі Мгарському і Лубенському монастирям лубенські козаки попереджалися, що за найменшу «кривду» монастиреві гетьманський уряд буде карати кожного «войсковим каранням»⁵, а селяням наказувалося виконувати «вшелякое послушенство»⁶.

Полтавський полковник Вітязенко примушував селян возити на будівництво свого двору ліс і будувати греблю⁷, переяславський полковник Ермоленко брав для себе і полкової старшини великі податки з рибних промислів — десяту рибу, а з ратуші — мед, пиво, вино⁸. Це бралось зверх тих поборів, які переяславські селяни були зобов'язані давати на гетьмана, а міщани — в царську казну. З боку старшинської адміністрації зазнавали утиску також рядові козаки.

Велике обурення козаків викликали боярський сан гетьмана і дворянське звання полковників: «...У нас де в предках бояр не бывало,— говорили козаки,— а он де заводит новый образец и волности наши от нас все отходят, да и приход де к нему стал тяжек»⁹. Пригноблені маси українського народу зазнавали подвійного гніту: з боку українських феодалів і царизму.

Весною 1666 р. з Росії на Україну прибули переписувачі для перепису додаткового населення (міщан і селян)¹⁰. Переписувач Степан Наумов заявив, що йому наказано бути «в малороссийских городах для переписки мещан и всех жителей тяглых людей, и он де Миргородського и Полтавского полку города и местечки и тех городов в уезде села и деревни и что в них угодей переписал»¹¹.

Млинарську міру почала збирати царська казна¹². В міста Прилуки, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурин та інші з'явилися російські

¹ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 16—17; «Чтения в Московском обществе истории и древностей за 1858 г.», ч. I, стор. 165—178.

² «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 14.

³ Там же, стор. 15.

⁴ «Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка (1729—1730)», Чернигов, 1908, стор. 600.

⁵ «Генеральное следствие про маєтности Лубенского полку», «Український Архів», К., 1931, стор. 81.

⁶ Там же, стор. 83—84.

⁷ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 196.

⁸ Там же, стор. 102.

⁹ Там же, стор. 101.

¹⁰ Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 621—622.

¹¹ Там же.

¹² Там же, арк. 627—628.

воеводи¹. Вони зневажали місцеві традиції, нехтували правами українського народу, захоплювали маєтності².

Брюховецький скаржився, що в його відсутність гадяцький воевода Федір Протасєв та його помічники не тільки самі завдавали всякої кривди населенню, а й дозволяли це робити і своїм ратним людям; вони «допускали неправды, обиды, утеснения и насильства и неизносные беды»³.

На Україні, в містечках Котельні і Куземині наймані царські війська чинили всякі утиски хазяям, гвалтували їх жінок⁴. «Уже не мало людей из Котелви разбрелось, не могуще терпеть тех обид нестерпимых»,— писав генеральний підскарбій Ракушка-Романовський до Москви Івану Брюховецькому⁵. Справа доходила до того, що начальники найманих військ вимагали від населення стації «говяжими» язиками⁶. Подібні факти наводив у своїх листах і Мефодій Філімонович, застерігаючи, що треба вжити серйозних заходів, щоб «сохрани боже зло от того не учинилось»⁷.

Самоуправство воевод та їх найманих військ мало місце і в інших містах— в Переяславі і Ніжині. Коли селяни і міщани чинили опір, їх залякували бійками і стратою. «Всякому свое здоровье мило, а как станут угрожать здоровью, трудно жить»⁸,— так характеризував сучасник тодішнє становище низів українського населення.

Іван Брюховецький в листі до царя, навівши приклади свавільних дій гадяцького воеводи І. Мещерінова і його ратних людей, просив вжити заходів, «ибо от того насильства и из иных многих починенных людем обид всякое б дурно уростати могло б; яко ж от того самого и Запорожские казаки, послышав о таковых насильствах, у мысли были и иную для того скорее взяли себе думу»⁹.

Утиски з боку козацької старшини і царських воевод були причиною масових втеч пригноблених мас на Запорожжя: «И видя то, сторонних городов жители покинув дома, а иные жены и дети, уходили в Запороги и там наносами своими смятение и разрушение меж войском Запорожским чинили...»¹⁰.

В країні було настільки тривожно, що Брюховецький застерігав царський уряд діяти так, щоб «своевольных и непостоянных людей большими поборами не ожесточить». Він рекомендував «имать с них по невелику», поки звикнуть до нової системи збору податків, бо інакше «один какой плевосеятель возмутит многими тысячами»¹¹.

Наведені факти свідчать, що в 60-х роках XVII ст. в зв'язку з посиленням феодального гніту і наступом царизму загострились класові суперечності. Невдоволення народних мас Лівобережної України переростає у 1666 р. в активну збройну боротьбу проти козацької старшини і наступу царизму. Центром цієї боротьби стала Переяславщина і особливо м. Переяслав.

¹ «Летопись Самовидца», К., 1878, стор. 90; «Летопись Григория Грабянки», К., 1854, стор. 180.

² «Акты ЮЗР», т. VIII, СПб, 1875, стор. 44; т. V, СПб, 1853, стор. 298; журн. «Киевская старина», 1891, листопад, стор. 246—258.

³ В. Е й н г о р н, Очерки из истории Малороссии в XVII ст., М., 1899, стор. 417.

⁴ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 33, 38, 45.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 61.

⁷ Там же, стор. 45, 61.

⁸ Там же, стор. 61.

⁹ Там же, стор. 108.

¹⁰ Там же, стор. 149.

¹¹ Там же, стор. 102.

Ще зимою 1665 р. в Переяславі почалися заворушення. Була розкрита змова, яку очолив росіянин Скок Челюсткін, який довгий час прожив у Переяславі. Змовники ставили перед собою завдання вигнати з міста воеводу і ратних людей.

Наказний гетьман Єрмоленко схопив Челюсткіна і відправив до Москви. Але й після цього селяни, козаки і міська біднота відмовлялися виконувати накази полковників і сотників.

Гетьман Брюховецький скаржився, що в Переяславі «от каких-то своевольных людей, которые до бунту и до шерпании охочи, работают и хлеба пахатъ и собою жить ленивы, вырастает злой замысл... и о том де ведомо и воеводе Вердеревскому»¹.

У подіях 1665 р., очевидно, брала участь частина російського гарнізону. В цей час ратні люди відмовлялися нести військову службу і великими групами — по 20,30 і більше чоловік — тікали з міста. Воевода називає імена призвідників «непослушних», тавруючи їх «бунтовщиками и всякому воровству заводчиками». Це — Кондратій Данилов, Ісак Максимов, Павло Полганя² та ін. Коли ратні люди дізналися, що воевода збирається повідомити царя про заворушення («воровство», «бунтовство», «побег»), вони зібралися на площі міста і «учинили меж себя неведомо какой воровский совет». Ратними людьми керував стрілець Нестор Кисіль. Коли воеводська адміністрація наказала їм розійтись, вони «учинились сильны и проходили к съезжему двору гилем и с невежеством болшим и говорили, что хотят бежать все без остатку»³.

Неспокійно було в цей час і в інших частинах Лівобережної України. Гетьманський уряд з тривогою писав до Москви: «Своевольных собрания, которые начала своего не смотря и не повинующеся, покинув дома свои, в разных городах и деревнях купами тулятыся и досады людем чинят»⁴.

Весною 1665 р. переяславські козаки похвалялись: «...Пойдем де в Запороги и не одним де мы, переяславцы, и из иных местечек соберемся в Запорогах и пойдем на гетмана». З великою тривогою про нові симптоми заворушення говорили дяку Євстрату Фролову єпископ Мефодій Філімонович і гетьман Брюховецький. Гетьмана хвилював настрій переяславців, у яких «...вырастает злой замысел на смуту и на нелюбие про него боярина и гетмана по замыслом от запорожцов»⁵.

Єпископ Мефодій радив воеводам і ратним людям жити у містах, в спеціальних укріпленнях, щоб уберегти себе під час повстань від усяких несподіванок. Особливу увагу він звертав на настрої полтавців, які, на його думку, «... пуше всех шатки и к запорожцам близки и с запорожцами в мыслях бывають согласны»⁶.

В цей час гетьман Правобережної України Петро Дорошенко пильно стежив за подіями на Лівобережжі і ставив собі за мету скористатись незадоволенням мас козацькою старшиною, гетьманом Брюховецьким і царськими воеводами, щоб з допомогою Туреччини стати гетьманом обох частин України.

В цій справі йому активно допомагали частина козацької старшини, група вищого духовенства на чолі з митрополитом Йосифом Тукаль-

¹ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 101.

² Там же, т. V, стор. 291.

³ Там же.

⁴ Там же, т. VI, стор. 87.

⁵ Там же, стор. 101.

⁶ Там же, стор. 104.

ським. Ще восени 1665 р. Дорошенко надсилав до Полтави зазивні листи, закликаючи полтавського полковника відступитися від Брюховецького і Москви¹. На протязі травня і червня 1666 р. військо Дорошенка разом з поляками і татарами чинило напади на Лівобережну Україну— на міста Іркліїв, Буромлю, Кропивну, Миргород, Жовнин, Хорол, Лубни, Кременчук², а окремі загони добирались навіть до Василькова і Києва³.

Становище уряду Брюховецького ставало критичним. Зміцнюючи старшинське землевладіння і поновлюючи послушення, він викликав обурення селян, рядового козацтва. Аналізуючи становище на Україні, київський полковник Василь Дворецький говорив, що Івана Брюховецького підтримують тільки полковники, «а козаки де его не сама (не особливо. — К. С.) любяť»⁴.

Духовенство і міщанство виявляло своє незадоволення тим, що гетьман монастирські маєтності і міщанські млини забирає і «со всех малороссийских городов, которыми великому государю челом ударил, с мещан емлет хлеб и стацею большую грабежем, а с иных за правежем»⁵.

Ворожнеча між феодалними групами Брюховецького і єпископа Мефодія ставала все гострішою⁶. Мефодій і вище духовенство демагогічно обвинувачували Брюховецького в збиранні великих поборів з населення, в надзвичайному властолюбстві і жорстокості⁷.

Гетьман Брюховецький і його прихильники не бачили на Україні сили, на яку б вони могли спертись, щоб зберегти свою владу. В стані розгубленості Брюховецький буквально засипав царя листами з проханням прислати на допомогу якнайбільше ратних людей⁸.

З весни 1666 р. було неспокоїно в Переяславі, зростало обурення утисками козацької старшини і воеводським управлінням⁹.

18 липня 1666 р. в Переяславському полку вибухає повстання. Почали його козацькі частини — 400 переяславських козаків і 100 бориспільських, які стояли в слобідці Богушківці¹⁰. Спочатку вони хотіли діджатися, поки Іван Брюховецький з військами вийде з Гадяча в похід, щоб «ево боярина и гетмана и всех старшин и государевых ратных людей в городех побить и городы засесть»¹¹. Але гетьман у похід не пішов і залишився в своїй резиденції. Тоді обурення козаків спрямувалося проти полковника Ермоленка, який дався козакам взнаки своїми утисками і жадобою у збиранні різних поборів. Про богушківські події київський воевода П. Шереметьєв писав царю: «Июля де в 19 день переяславские

¹ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 51.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 803; «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 34, 87, 110, 114, 125—126.

³ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 127; ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 843.

⁴ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 16.

⁵ Там же, стор. 82.

⁶ Про ворожнечу між гетьманом і єпископом Мефодієм див. «Акты ЮЗР», т. VII, стор. 81—96.

⁷ Там же, стор. 103.

⁸ Так, у Полтавського воеводи Волковського Брюховецький просив через свою довірену особу прислати в Опішню 200, а коли можна, то й більш ратних людей «для береженья от всякой шатости». З цього приводу з Москви був даний наказ білгородському воеводі не гаючись послати в Опішню «и в иные малороссийские города ратных людей» (ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 580, арк. 29, 32).

⁹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 606.

¹⁰ Там же, арк. 561, 558.

¹¹ Там же, арк. 696.

жителі и иных местечек Переяславского полковника Данила Єрмоленка убили»¹.

Керівниками повстання були сотник Максим Хоменко із Харківців, який шаблею заковів Єрмоленка², полковий обозний Іван Пригара, переяславські козаки Іван Мамотів, або Мамон, Ярема Загарук, Захар Лободин, Панас Косик, Степан Білик, Богдан Словик, Панас Захарашенко, Григорій Кульбачка³.

За деякими даними, у повстанні брали участь козак Семен Опришко і міщанин Іван Кисіль — черкаські жителі, білоцерківські козаки Тимофій Деркач і Проць Дорошенко. Викликає інтерес учасник повстання донський козак Максим Логінов, за прізвиськом Шербак. За своїм походженням він білорус з містечка Орші. Під час повстання він був людиною уже немолодою. Відомо, що за тридцять років перед цими подіями Логінов утік на Запорожжя, де перебував не менше семи років, а потім перейшов на Дон. В 1665 р. він прибув на Запорожжя як представник донського козацтва з листом на ім'я кошового Івана Сірка, який направив його до гетьмана Брюховецького. В Переяславі він, очевидно, зв'язався з повстанцями і взяв участь у Переяславському повстанні. Серед осіб, причетних до повстання, був навіть шляхтич Самійло Жигановський⁴.

Активних учасників повстання було досить багато. «А в заводе де их переяславских казаков, — говорив очевидець цих подій Василь Волочаєв, — было человек со сто»⁵.

Дізнавшись про повстання в Богушківці, переяславський воєвода Вердеревський замкнувся з ратними людьми у верхньому місті, тобто в Переяславському замку⁶.

Розправившись з полковником Єрмоленком, козаки-повстанці на другий день, тобто 19 липня, на раді обрали з свого середовища нову старшину⁷. Полковником обрали сотника Хоменка, осавулами — переяславських козаків Івана Мамонтова та Івана Пригару⁸, обозним — Павла Косика, сотником — Захара Лободина⁹.

Того ж дня послали до Дорошенка листа, в якому просили його йти не гаючись на допомогу, щоб вибити з Переяслава воєводу Вердеревського з усім його гарнізоном¹⁰. За кілька годин повстанці вирішили, що допомога від Дорошенка може затриматись і вони втратять слухну годину, тому домовились негайно йти до Переяслава самим¹¹.

Щоб полегшити свою справу, керівники повстання написали ніби від імені полковника Єрмоленка листа, в якому говорилося, що в зв'язку з появою противника від гетьмана Брюховецького дано наказ розставити козаків Переяславського полку над Дніпром по переправах проти Ржищева, Жердева, Стайок і Терехтемирова¹².

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 566, 808. Дата початку повстання подана у Шереметьєва неправильно; насправді початком повстання було не 19, а 18 липня; див. про це розповіді учасників повстання (ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 696; «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 137, 140).

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 561.

³ Там же, арк. 699.

⁴ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 85.

⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 561.

⁶ Там же, арк. 605—606, 697; «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 127, 129, 137, 141.

⁷ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 696.

⁸ За іншими даними, Івана Пригару обрали полковим суддею, див. ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 699.

⁹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 699.

¹⁰ Там же, арк. 696—697.

¹¹ Там же, арк. 697—813.

¹² Там же, арк. 556.

Очевидець цих подій бориспільський козак Василь Волочаєв розповідав, що в листі керівники повстання писали, «будто гетман Дорошенко идет к Переяславлю, и чтоб он воевода... на помощь прислал государевых людей, а то де у них было вымышлено, как государевых ратных людей воевода к ним пришлет, и им было тех ратных людей всех побить, в Переяславль засесть»¹.

19 липня кілька козаків привезли листа і подали його переяславському воеводі. Майже одночасно у Переяслав з'явилося багато козаків, які говорили, що прибули вони за різними військовими припасами.

Зрозумівши для себе небезпеку, воевода наказав замкнути Прецистенські ворота, що вели до замка. Відкритими залишилися тільки Спаські ворота.

З приходом козаків у Переяславі почалося повстання, в якому взяла участь, крім козаків, і міщани².

Повстанці напали на двори начальних людей воеводського гарнізону, козацької старшини і купецтва. На торгу відбулися сутички між повстанцями і ратними людьми, де, за свідченням воеводи Вердеревського, чимало ратних людей було побито до смерті і поранено. Згодом повстанці почали штурм Спаських воріт, захопили їх і увійшли в «малый город»³, але під тиском переважаючої сили воеводського гарнізону відступили. Відійшовши, повстанці «учели из большого города стрелять в верхний город нарядными стрелами с огнем... и на другой день и с пушек из большого города к ним в верхний город стреляли»⁴.

У повідомленні київського воеводи П. Шереметьєва говориться, що «казаки тот малый городок зажгли и твоя де в. г. денежная казна, что послана была на хлебную покупку и соболи и атласы и камки и сукна, что прислано на жалованье начальным людям, згорело»⁵.

Під час пожежі згоріли воеводський і двори іншого начальницького складу воеводського гарнізону. Згоріло також багато різних військових припасів⁶. Про розмір боїв у Переяславі свідчить значна кількість загиблих людей. За офіціальним повідомленням, із 500 чоловік гарнізону 200 чоловік загинуло⁷.

Захопивши коней воеводського гарнізону, повстанці відступили від Переяслава і зупинилися в містечку Гельм'язові, у 25 верстах від Переяслава⁸.

Один з керівників повстання, Максим Хоменко, послав до Дорошенка терехтемирівського козака з листом, в якому просив негайної допомоги. На другий день, не чекаючи повернення свого посланця, Хоменко, взявши козаків Богдана Славика і Панаса Харченка, сам поїхав до Дорошенка. По дорозі в Богушківці Хоменко зустрів першого посланця — Данила, який привіз від Дорошенка лист. На словах він передав, що Дорошенко з військом і гарматами незабаром прибуде на допомогу повстанцям⁹. З цим листом Дорошенка Хоменко послав Богдана Славика у всі містечки Переяславського полку.

З листом Дорошенка Славик їздив у Золотоношу, Березань, Бари-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 562, 697.

² Там же, арк. 605, 606.

³ Там же, арк. 556—557, 662, 697.

⁴ Там же, арк. 606.

⁵ Там же, арк. 556—557.

⁶ Там же, арк. 606—622.

⁷ Там же, арк. 557, 606.

⁸ Там же, арк. 563, 697, 699.

⁹ Там же, арк. 563, 697.

шівку, Гельм'язів і ін. Жителі більшості містечок висловили свою готовність включитись у боротьбу, а березанці і баришівці, захопивши Славіка, направили його до Києва у розпорядження воеводи.

В цей час повстанням була охоплена чимала кількість сіл, містечок і міст Переяславщини, в тому числі Бубнов, Піщане, Гельм'язів¹, Домонтів, Золотоноша, Кропивна, Іркліїв².

Неспокійно було і в сусідніх полках, особливо у Миргородському. «И послыша (про події в Богушківці. — К. С.) де малоросійських городов козаки и мешчане в. г. указу чинятца непослушны»³,—повідомляв С. Наумов. Тривожні листи писав полковник Василь Дворецький з Канева, де були зібрані полки Київський, Канівський та Лубенський, усього близько трьох тисяч козаків. Дворецький підкреслював, що полковники і вся козацька старшина служать царю вірою і правдою, але на козаків він покластись не може і «опасаетца» від них «всякой штатости»⁴.

Козацька старшина боялася приходу під Канів війська правобережного гетьмана і просила негайно прислати ратних людей⁵. За деякими відомостями, на допомогу повстанцям під Переяслав Дорошенко надіслав 1 тис. правобережних козаків⁶.

Неспокійно було навіть на Глухівщині. Глухівський воевода попереджав царський і гетьманський уряди, що він від глухівських жителів «чае штатости». В зв'язку з цим гетьман Брюховецький радив йому діяти з «великим оберегательством, чая от них того, чтоб они не учинили так же, как и Переяславского полку казаки»⁷, і просив київського воеводу Шереметьєва послати туди військові частини, зокрема драгунів⁸.

Воеводська адміністрація на Україні боялася, щоб переяславське повстання не переросло в повстання всієї Лівобережної України. Це побоювання сформулював київський воевода Шереметьєв: «Апасаемся, государь, того, чтоб всех малоросійских городов казаки тебе в. г. не изменили»⁹. В зв'язку з цим Шереметьєв надіслав воеводам у різні українські міста розпорядження з вимогою бути обережними і готовими до всяких несподіванок¹⁰.

У повстанні на Переяславщині досить значну роль відіграла правобережна козацька старшина на чолі з гетьманом Дорошенком, який прагнув скористатися незадоволенням народних мас на Лівобережжі, щоб стати гетьманом обох частин України. В містах і селах Лівобережжя поширювалися відозви за підписом Дорошенка, які закликали до повстання¹¹.

Воеводи, що перебували на Україні, повстання на Переяславщині ставили в прямий зв'язок з діяльністю П. Дорошенка. «А якоже и тех нынешних Переяславских бунтовников, — писали вони, — не кто иной к тому привел, толко он клятовопреступник Дорошенко»¹². Але вони явно перебільшували роль Дорошенка в цьому повстанні, бо, як видно

¹ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 137, 146—147.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 674.

³ Там же, арк. 622.

⁴ Там же, арк. 673, 680, 691.

⁵ Там же, арк. 691, 672—673.

⁶ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 139.

⁷ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 681, 689, 819.

⁸ Там же, арк. 689, 690.

⁹ Там же, арк. 683, 819.

¹⁰ Там же, арк. 819—820.

¹¹ Там же, арк. 673, 691—692; «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 128, 138, 134; Про зв'язки повстанців з Дорошенком див. «Летопись Самовидца», стор. 92.

¹² «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 138.

з викладеного матеріалу, події на Переяславщині були викликані в першу чергу внутрішнім становищем Лівобережної України, хоч певну роль у розгортанні повстання відіграла і діяльність правобережної козацької старшини на чолі з гетьманом Дорошенком.

З Правобережжя доносили, що на допомогу повстанцям гетьман Дорошенко надсилає 4 тис. татар і козацьке військо в складі полків Уманського, Кальницького і Черкаського¹.

За повідомленням прилуцького полковника Лазаря Горленка, в кінці липня на правому березі Дніпра зібралося п'ять хоругвів «серденят» (найманого війська) і велика кількість татар, які незабаром мали переправитися на лівий берег Дніпра².

У всі містечки, розташовані біля Дніпра на Лівобережжі, Дорошенко надсилав листи, в яких закликав, «чтоб казаки и мещане были ...ему послушны»³. З листами Дорошенка були спіймані учасники повстання Богдан Славик, Панас Захаряшенко і бориспільський козак Матвій Малютченко⁴.

Скориставшись складною обстановкою на Лівобережжі, Дорошенко зумів повести за собою частину незадоволених, про що повідомляв царський посланець Іона Леонтьєв, який приїздив на Україну в зв'язку з повстанням: «Ведомо учинилось великому государю, что в малороссийских городах на сей стороне Днепра от изменников черкас и от ляхов с тое стороны Днепра учела быть в людех шатость, и тех городов жиleshкие люди изменников черкас и ляхов в города к себе пустили и с ними сложились заодно и в городех заперлись»⁵.

Захоплені в полон повстанці теж говорили, що їм на допомогу з-за Дніпра прибували військові загоны, які склалися з українських козаків, татар і поляків⁶.

На придушення Переяславського повстання гетьманський уряд кинув значні сили козаків на чолі з полковниками: гадяцьким — Семеном Остренком, ніжинським — Матвієм Гвинтівкою, лубенським — Богданом Щербаком, прилуцьким — Лазарем Горленком, полтавським — Грицьком Витязенком та іншими⁷. Щоб швидше покінчити з заворушенням, Брюховецький радив припинити на деякий час перепис населення, «покамест их казачья шатость утишится».

Сам гетьман не наважувався іти на розправу з переяславцями і залишався в Гадячі. Він, боячись змови, не довіряв навіть полковникам, «... потому что и самого б его, взбунтовав, ныне не убили». Стряпчий Свіязєв у листі до царя повідомляв, що гетьман з козацькими і російськими військами, які є при ньому в Гадячі, піде в похід проти повстанців особисто тільки тоді, коли переконається, що інші полковники з казаками залишаються вірними царю і готові до боротьби з переяславськими повстанцями⁸.

Царський уряд послав на допомогу козацькій старшині Лівобережної України загін кінноти на чолі з Костянтином Щербатовим, а також загоны калмиків⁹.

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 688.

² Там же, арк. 831.

³ Там же, арк. 691.

⁴ Там же, арк. 694.

⁵ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 145.

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 683.

⁷ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 129.

⁸ Там же.

⁹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 559—560, 564—565, 693, 743—744; «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 131—132, 147—148.

Щербатову наказувалося взяти у воеводи Вердеревського матеріали про повстання на Переяславщині «и разыскать накрепко, от кого тот бунт учинился и кто город зажог и сколоко твоих в. г. ратных людей побито»¹.

Давалася також настанова, щоб містечки, жителі яких брали участь у повстанні, «все висечь, выжечь и всячески разорить, чтобы впредь никому никакого пристанища не было»².

В липні 1666 р. загін Щербатова вступив у Переяслав, примусивши повстанців відступити на його околиці. Переяслав цього часу став основною базою для урядових військ в боротьбі з повстанням³.

Перший удар намічалось завдати по містечку Березані, яке знаходилось в 20 верстах від Переяслава і де діяли повстанці під проводом Максима Хоменка. Але Хоменко від бою під Березанню ухилився і відійшов до містечка Сосновки⁴ і далі до Піщаного, де об'єднався з серденяцькими військами дорошенкового наказного гетьмана Головченка⁵.

Великі бої між повстанцями і урядовими військами відбулися під містечками Гельм'язевим і Піщаним⁶. Разом з царськими військами Щербатова діяли гетьманські війська, зокрема полки Ніжинський на чолі з Матвієм Гвинтівкою, Чернігівський — з полковником Дем'яном Многогрішним, Переяславський — на чолі з новим полковником Аврамом Райчи⁷.

Про силу опору, який чинили повстанці каральним загонам, можна судити з реляції київського воеводи П. Шереметьєва, надісланої до Москви. «И он де, князь Костянтин, — писав Шереметьєв, — с твоими в. г. ратными людьми и с обозом за неприятельскими людьми шол до местечка Пещаного, и с того де местечка Пещаного выходили на вылазку многие люди и чинили с твоими в. г. ратными людьми бой. Да к тому ж де местечку пришли с степи на выручку и черкасы, и татары, многие ж люди и с твоими де в. г. ратными людьми бились с третього до девятого часу дни». З-під Піщаного Щербатов відступив до Переяслава⁸, куди прибув 2 серпня. Тут він вирішив зібрати сили, бо йому доносили, що Дорошенко, одержавши велику допомогу від кримського хана, з великим військом збирається виступити на Київ «и на иные малороссийские города войною»⁹.

В цей же час більша частина повстанців зібралася в Золотоноші і Піщаному. Бої з ними тут вели полки Полтавський, Гадяцький і Прилуцький на чолі з генеральним осавулом Антоном Мартиненком¹⁰. Він звернувся до полковників ніжинського, чернігівського і переяславського з проханням, «чтоб де они под Золотоношу с полками своими шли к нему, ясаулу, на помощь без мотчанья, а он де под Золотоношею стоит, в ближних местах окопался, а из Золотоноши де и из Пещаной неприятельские люди выходят и с ним бьютца безпрестанно»¹¹.

Згодом на допомогу Мартиненку прибули нові гетьманські і царські війська на чолі з Щербатовим.

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 693—694.

² «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 145.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 744.

⁴ Там же, арк. 745.

⁵ Містечко Піщани знаходилось на відстані 30 верст від Переяслава.

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 704, 746.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 571—672, 746—747.

⁹ Там же, арк. 674—675, 683, 704.

¹⁰ Там же, арк. 704—705.

¹¹ Там же, арк. 707.

Дві тисячі повстанців¹ мужньо захищались, замкнувшись у фортеці. Готуючись до боїв, вони добре укріпили місто, загатили річку, а на греблі побудували шанці². За наказом Щербатова місто почали обстрілювати з гармат. Від гарматних пострілів почалися пожежі.

Між повстанцями і урядовими військами точилася уперта боротьба за оволодіння греблею. З обох сторін було багато вбитих і поранених, чимало повстанців було захоплено в полон³.

До повстанців у Золотоношу і Піщане Дорошенко надіслав кілька татарських загонів⁴. Але допомоги від них було дуже мало, бо вони більше дбали про власну здобич. Ці мародерські настрої татар і дали змогу гетьманському і царському військам порівнюючи легко їх розгромити. Щербатов писав, що 7 серпня «государевы ратные люди гоняли за ними (татарами. — К. С.) и многих де их, татар, побили, а иные де в Днепре потопились. А Дорошенко де в то число стоял на берегу, на той стороне Днепра против того места, где они топились»⁵. Після поразки татар Дорошенко відступив з містечка Сокирної, де він в той час стояв, униз по Дніпру до м. Черкас⁶.

8 серпня частина військ за наказом Щербатова направилась в містечко Богушківку. Рятуючись від каральних загонів, жителі, кинувши свої домівки, втекли за Дніпро, ті ж, що залишились, загинули від рук ратних людей. «А которых де, государь, небольших людей застали, — повідомляв царя Щербатов, — и тех твои, государевы, ратные люди побили»⁷. Гетьман Брюховецький дав наказ генеральному осавулу Мартиненку зруйнувати Богушківку⁸.

9 серпня Костянтин Щербатов надіслав з-під Золотоноші Брацлавський та Переяславський полки під містечко Домонтів, де знаходився наказний гетьман Головченко. Того ж дня після невеликого бою, захопивши кілька полонених, урядові війська відійшли на вихідні рубежі.

Під Золотоношею Щербатов зібрав військову раду, на якій було вирішено відступити до Переяслава і надати перепочинок військам. 4 серпня урядові війська знову з'явилися в Переяславі⁹.

За дорученням гетьмана Брюховецького і київського воєводи Шереметьєва надзвичайно жорстоко розправлявся з повстанцями полковник Костянтин Мигалевський, який «посек» і спалив містечки¹⁰, населення яких діяло заодно з повстанцями.

Об'єднавши свої сили, гетьманський і царський уряди придушили повстання на Переяславщині. Учасників повстання, взятих в полон царськими військами, за наказом царя було передано в Гадяч гетьманській адміністрації. Київський воєвода Шереметьєв залишив у себе лише двох¹¹. З метою морального впливу на населення Лівобережної України цих двох повстанців мали стратити в Києві одночасно з тими, кого присудить до смерті гетьманська адміністрація в Гадячі¹². Про це гетьманський уряд і київський воєвода заздалегідь домовилися між собою.

Серед захоплених були керівники повстання — Богдан Славик, Па-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 588, арк. 713.

² Там же, арк. 708.

³ Там же, арк. 707—708.

⁴ Там же, арк. 674, 713.

⁵ Там же, арк. 713.

⁶ Там же, арк. 707, 814.

⁷ Там же, арк. 708.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 146.

¹¹ Прізвища їх невідомі.

¹² «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 141—144.

нас Захаряшенко, Матвій Малютченко, Григорій Іванов¹, Сидір Іванов і Богдан Радченко², а також вісім рядових повстанців.

Переяславське повстання зазнало поразки. Селянсько-козацькі маси не могли перемогти об'єднані, добре озброєні сили царського і гетьманського урядів. Втручання Дорошенка не тільки не допомогло повстанню, але, навпаки, заважало його розвитку. Орієнтація Дорошенка на татар не була популярною і відштовхувала від нього народні маси.

Для попередження на Україні заворушення в майбутньому царський уряд запропонував заборонити козакам жити в Переяславі: «Чтоб для всякого умыслу и заводу казакам в Переяславе впредь не жить, а жить бы им за городом в слободках и в город не пропускать... а жить в городе мещанам, а в меньшем городе государевым ратным людям»³.

Але гетьманська адміністрація не дала на це своєї згоди, вважаючи, що «иные вскоре того учинить нельзя, потому что еле не во вся укротился бунт, чтобы еле иные города на то смотря не взбудоражились»⁴.

Царський уряд рекомендував гетьманській адміністрації звернути увагу на запорожців, тримати їх завжди в полі зору і різними заходами домагатись, щоб вони «к дурну ни к какому не приставали, а промысл бы чинили над неприятелем»⁵.

Царському послу Іоні Леонтьєву доручалося детально розвідати, як старшинська адміністрація обкладає українське населення податками і чи немає в цій справі відступу від стародавніх прав і вольностей. В розмові з Леонтьєвим Брюховецький підкреслював, що «запорожским де казакм за малороссийские подати крамолитца не за что; а се де еще с малороссийских городов на великого государя податей никаких по се время не збирано и вновь никаких податей не наложено»⁶.

Враховуючи, що повстання відбулося в умовах наступу на Лівобережну Україну дорошенкових і татарських військ, царський уряд пообіцяв збільшити кількість російських військ для оборони України від зовнішніх ворогів⁷. Брюховецький просив, щоб були прислані війська в міста Кремснчук, Миргород, Лубни, Переяслав і Канів⁸, які найбільше зазнавали нападів військ Дорошенка і його спільників — татар.

Тоді ж було дано наказ воеводі Юрію Борятинському зібрати кінне і піше військо і йти до Києва, а з Путивля і Севська направити війська до Глухова⁹. Воевода Шереметьєв для зміцнення Переяславського гарнізону мав надіслати 700 чоловік кінного і пішого війська¹⁰.

Незважаючи на те, що повстання на Переяславщині зазнало поразки, значення його було дуже велике. Боротьба народних мас, спрямована проти феодального гніту козацької старшини і наступу царизму, затримувала юридичне оформлення кріпацтва і звуження політичної автономії України.

Крім цього, Переяславське повстання треба розглядати як одне кільце в цілому ланцюгу повстань, які вибухали на Україні і в Росії в період 1666 — 1671 рр. і були спрямовані проти феодально-кріпосницького гніту і всієї системи феодальної Російської держави.

¹ Його взяли в полон в Гельм'язові.

² Їх схопили в Піщаному, див. ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 558, арк. 627.

³ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 141.

⁴ Там же, стор. 144.

⁵ Там же, стор. 141, 144.

⁶ Там же, стор. 145.

⁷ Там же, стор. 141.

⁸ Там же, стор. 134.

⁹ Там же, стор. 145.

¹⁰ Там же.

СТОРИНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО¹

Життя та наукова діяльність Олександра Матвійовича Лазаревського привертала увагу істориків як раніше, так і в наші часи.

Праці Лазаревського широко використовуються радянськими істориками. Але в питанні про загальну оцінку місця й ролі цього вченого серед дослідників ще існують розходження. Ось чому виникла необхідність хоч би коротко спинитись на історичних поглядах Лазаревського.

Олександр Матвійович Лазаревський походив з родини дрібнопомісних дворян Лівобережжя. Його предки — козаки Лазаренки у XVIII ст. добились запису до дворянського стану, а потім, під час численних перевірок прав дворянства, тремтіли за своє сумнівне «благородне походження». О. Лазаревський з іронією розповідав про те, як його предки, рядові козаки Лазаренки, «шукали дворянства» і відповідно змінили прізвище на Лазаревські². Правда, доводиться відзначити, що для козаків Лазаренків дворянське звання було не тільки питанням гонору, а й засобом зберегти волю і не бути закріпаченими.

Головним джерелом існування родини Лазаревських була служба батька — дрібного чиновника в повітових та губернських установах. У дітей виховували свідомість необхідності стати службовцями, щоб таким чином мати засоби до життя. П'ять братів О. Лазаревського з більшими чи меншими успіхами все своє життя перебували на державних і приватних посадах як службовці³. Скрутне матеріальне становище родини Лазаревських зумовило те, що майбутній історик закінчив Петербурзьку гімназію, коли йому йшов 21 рік⁴.

Після закінчення Петербурзького університету Лазаревський хоч і мріяв про педагогічну діяльність історика, але влаштуватися на цій роботі так і не зміг. Навіть будучи вже відомим істориком-дослідником, Лазаревський змушений був працювати чиновником в судових установах, головним чином в акцизному управлінні. «Важко уявити собі іншу людину, — писав один сучасник, — яка б змінила за своє життя стільки

¹ Від. ред. Не раз відзначалося відставання в справі вивчення історіографії України. За останнє десятиріччя не з'явилось жодної монографії, присвяченої певним етапам розвитку історичної думки на Україні або окремим її представникам. Друкуючи повідомлення Л. А. Коваленка, редакція враховує, що є також інші думки щодо оцінки світогляду О. М. Лазаревського. Редакція сподівається, що за цією статтею надійдуть інші, які сприятимуть вивченню історіографії України.

² А. Лазаревский, Сведения о старейших членах рода Лазаревских, «Український археографічний збірник», т. II, К., 1927.

³ «Український археографічний збірник», т. II, стор. 67—73.

⁴ Журн. «Киевская старина», 1902, травень, стор. VIII.

місць служби, як покійний О. М. Лазаревський. Пояснити це можна лише тим, що жодна служба не відповідала його природним нахилам»¹. Про це сам Лазаревський з боєм писав у листі до Милорадовича: «Просьбу Вашу я виконав би охоче, але справа в тому, що з переселенням у Глухів я ще не розбирав своїх паперів... А коли пивоварні заводи працюють — ажизному чиновникові не до літератури»². Історичними дослідженнями Лазаревський займався у вільний від служби час, за рахунок відпочинку і здоров'я, часто витрачаючи на видання праць кошти з власного заробітку.

Українські буржуазні націоналісти в своїх некрологах на смерть Лазаревського в 1902 р. особливо підкреслювали його належність до дворянства, говорили про нього як про любителя-колекціонера, радикала-дивака, власника хутора Підлипного³. У 1927 р. Археографічна комісія АН УРСР, очолювана буржуазним націоналістом М. Грушевським, в «Українському археографічному збірнику» також характеризувала Лазаревського як нащадка козацької старшини «на ниві інтелектуальної творчості». Робилося це з певною метою — щоб показати, що його погляди, розуміння історичного процесу виступають, як щось випадкове, що йшло врозріз з походженням та майновим станом О. М. Лазаревського. Цим самим робилася спроба кинути тінь на його діяльність, викликати сумнів щодо його висновків.

Буде спрощенням вважати, що ідейні позиції Лазаревського також визначались тим, що він займав високі службові посади в царському апараті і був власником хутора. Такої думки, наприклад, дотримується В. Г. Сарбей. Навіть те, що погляди Лазаревського ставали більш правими, він пояснює успіхами «його поміщицько-господарської діяльності»⁴. Справа була складнішою, ніж це декому здається. Відомо, наприклад, що Рудченко (Панас Мирний) був секретарем полтавської губернської казенної палати (досить високий чин), але його революційний демократизм загальноновизнаний. Мало можна було б зрозуміти з світогляду і творчості Л. Толстого, коли б почати з підрахунку кількості десятин землі в його маєтках. Таких прикладів можна було б навести багато.

Не вдаючись до деталей, відзначимо найбільш важливі віхи та риси у формуванні світогляду О. Лазаревського. Підлітком і юнаком він зафіксував на все життя спогади про останні роки кріпацтва на Чернігівщині. В його «Воспоминаниях о колотопцах» змальована різюча картина соціального і морального падіння кріпосників напередодні реформи 1861 р., жорстокість і свавілля поміщиків щодо кріпаків⁵. Це дає підстави зробити висновок, що протест проти феодално-кріпосницької системи назрівав у молодого Лазаревського вже під впливом цих перших сутічок з соціальною дійсністю.

Вирішальними щодо формування світогляду в цілому і спрямування О. Лазаревського-історика були роки навчання у Петербурзькому університеті (1855—1861). Це якраз був час визрівання і складання в країні революційної ситуації 1859—1861 рр., що, як відомо, позначилося на житті університету. Природно, що допитливий студент О. Лазаревський зазнав впливу передової російської революційно-демократичної

¹ Журн. «Киевская старина», 1902, травень, стор. XIII.

² «Український археографічний збірник», т. II, стор. 280.

³ Журн. «Киевская старина», 1902, № 5, некролог; № 6, стор. 471—494.

⁴ В. Г. Сарбей, Історичні погляди О. М. Лазаревського, журн. «Вісник Академії наук УРСР», 1957, № 3, стор. 63.

⁵ А. Лазаревський, Воспоминания о колотопцах, «Український археографічний збірник», т. II, стор. 55—56.

думки того часу. Про те, що цей вплив мав місце і знайшов певне відображення в думках Лазаревського, свідчить той факт, що в 1857 р. ним була написана одна з перших праць — «Матеріали для біографії Н. И. Новикова». Лазаревський не випадково обрав темою свого дослідження біографію одного з визначних російських просвітителів кінця XVIII ст. Про це говориться і в статті В. Г. Сарбея: «Оцінка Лазаревським громадських заслуг М. І. Новикова збігається у багатьох відношеннях з оцінками останнього російськими революційними просвітителами XIX ст., зокрема В. Г. Белінським»¹, тобто Лазаревський зазнав ідейних впливів революційних демократів.

Цим не вичерпується вплив революційно-демократичної думки на Лазаревського. Відомі зв'язки братів Лазаревських з славним сином українського народу, революційним демократом Т. Шевченком. Деякий час Шевченко після повернення з заслання жив на квартирі у М. М. Лазаревського² і пізніше майже щодня бачився з братами Лазаревськими. Це були не просто зустрічі земляків,— Шевченко бачив у братах Лазаревських людей, близьких до нього, людей, які співчували всім селянам-кріпакам. Особисте знайомство з революціонером-демократом, безумовно, було визначною подією в житті О. Лазаревського, важливою віхою у формуванні його світогляду. Отже, факти свідчать, що О. Лазаревський під час перебування в Петербурзі зазнав впливів передового, прогресивного світогляду, виховувався на багатій спадщині російської революційної думки.

Восени 1861 р. Лазаревський прибув до Чернігова на службу, де брав участь у здійсненні селянської реформи. Він вірив у позитивні наслідки реформи, тому що наївно вважав, немов реформи принесуть поліпшення селянству. Про все це з юнацьким захопленням записує він у своїх спогадах³. У ставленні до реформи у Лазаревського проявились хитання в бік лібералізму. Слід згадати, що такі хитання були властиві в той час і більш досвідченим громадським діячам.

У Чернігові Лазаревський опинився в оточенні прогресивної демократичної інтелігенції: учасника революційного підпілля Андрушенка, прогресивного письменника Л. Глібова, фольклориста Ніса та ін. На службі ж він зустрічався з реакційними прагненнями поміщиків-кріпосників.

В обстановці гострої класової боротьби перших пореформених років Лазаревський не стояв осторонь подій. Про свою ненависть до кріпосництва та його залишків він красномовно розповів у згадуваних «Воспоминаниях о конотопцах».

До оцінки діяльності і поглядів О. М. Лазаревського треба підходити історично. Необхідно відзначити, що нового вніс він у розвиток історичної науки порівняно з своїми попередниками. Слід пам'ятати і керуватися положенням В. І. Леніна про те, що «історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»⁴.

Щоб визначити світогляд Лазаревського і його місце в українській історіографії, розглянемо його історичні праці.

¹ Журн. «Вісник Академії наук УРСР», 1957, № 3, стор. 63.

² Т. Г. Шевченко, Повна збірка творів у трьох томах, т. III, К., 1949, стор. 255.

³ Журн. «Киевская старина», 1901, № 3, стор. 352—367.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 160.

* *
*

Основною проблемою історичних досліджень О. Лазаревського було вивчення соціальних відносин на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. Слід розглянути шляхи, якими молодий історик прийшов до вибору і постановки цієї проблеми в українській історіографії. О. Лазаревський почав з докладного вивчення історичної літератури. У 1859 р., ще будучи студентом університету, він закінчив свою першу працю з української історії «Указатель источников для изучения Малороссийского края», що становила стислий огляд літописів, діаріюшів книг і статей з історії України за 1622—1857 рр. Молодому дослідникові насамперед кинулося у вічі, що всі історичні праці українських дворянських істориків XVIII і початку XIX ст. присвячені обґрунтуванню прав козацької старшини на дворянство. Лазаревський приходив до цілком вірного висновку, що за всіма пишними розмовами про «права і вільності шляхетства малоросійського» «стояло питання про кріпосництво на Україні». Справді, питання про дворянство, з якими було тісно зв'язане питання про кріпосне право, було гострим питанням. «Не дивно тому, що вся малоросійська інтелігенція... захвилювалась і підняла на ноги знавців місцевої історії, шукаючи у них захисту. Захист мав полягати в роз'ясненні перед вищим урядом історичного значення малоросійських чинів, які ніяк не нижчі від чинів табельних і тому мають однакове з останніми право на дворянство». Отже, Лазаревський вірно визначив класові мотиви української дворянської історіографії як прагнення до компромісу з російським самодержавством за рахунок прав селянства. «Ближче знайомство з усією цією літературою,— писав Лазаревський,— викликає у читача не якусь пошану до патріотизму істориків-публіцистів, а відтворює у пам'яті таку ж гарячку, викликану у свій час наказним гетьманом Полуботком внаслідок утисків малоросійської старшини Вельяміновим... Надто явно в цих «записках» виступають одні вузькі станові інтереси іншого, більш численного стану»¹.

Критикуючи дворянську історіографію, Лазаревський приділяв увагу працям прогресивного історика О. Марковича, який у своїх рукописах «Описание Малороссии» и «Записка о дворянском словении Черниговской губернии» прийшов до висновку, що закріпачення посполитих на Лівобережжі було справою козацької старшини². Власне, О. Маркович став відомий науці завдяки Лазаревському, який розшукав згадані рукописи.

Таким чином, О. Лазаревський всебічно вивчив попередню українську історіографічну літературу, зосереджуючи увагу на процесах, що відбувалися в суспільстві.

О. М. Лазаревський не належав до тих істориків, які «добро і зло байдуже сприймають», він не поділяв поглядів тих дворянсько-буржуазних, навіть ліберальних, істориків, які, наприклад, твердили, що кріпосництво було принесене на Україну царизмом, а не було результатом того історичного процесу, який відбувався в ній.

Не буде перебільшенням, коли скажемо, що на висвітленні цієї основної проблеми позначився ідейний вплив Т. Г. Шевченка. В багатьох своїх поетичних творах революціонер-демократ затаврував ко-

¹ А. М. Лазаревский, Замечания на исторические монографии. Д. П. Миллера, Харьков, 1898, стор. 26.

² А. Лазаревский, Прегние изыскатели. Малороссийской старины. А. М. Маркович, журн. «Киевская старина», 1897, т. VI, стор. 92—111, 275—310.

зацьку старшину, підкресливши її ганебну роль у закріпаченні селянства:

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві...¹.

Ці глибокі думки революціонера-демократа стали ніби дороговказом в дослідній роботі О. М. Лазаревського.

У 1866 р. з'явилась відома праця О. Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне 1648—1783 гг.». Невелика за обсягом, вона була результатом багаторічного вивчення архівного матеріалу. Ця праця визначила напрям досліджень, що ними займався історик до кінця свого життя: історія соціально-економічних відносин на Лівобережжі в період так званої гетьманщини.

О. Лазаревський прийшов до таких висновків про походження кріпацтва на Лівобережжі. Визвольна війна 1648—1654 рр. завдала удару магнатському землеволодінню й системі кріпацтва. «З вигнанням поляків у Малоросії не стало великих земельних власників — польських панів, а разом з ними не стало і привілейованого стану, залишилось одне поспільство, народ. Земля, що до того належала польським панам, тепер, — певний момент, — залишилась у фактичному володінні тих, хто її обробляв»². «З того часу у Малоросії з'являється два стани: 1) товариство, козаки, що взяли на себе обов'язок — постійно бути озброєними для захисту батьківщини і одержали (точніше — привласнили) за те право на вічне володіння землею... і 2) посполиті селяни-хлібороби і міщани-торговці, на обов'язку яких була вся земська служба»³. «Отже, з вигнанням польських панів право останніх на земельну власність перейшло до «війська», гетьман, будучи представником останнього, міг роздавати військову землю старшині... Посполиті... мусіли за користування землею віддавати державцю, її власникові, певну частину праці... Хмельницький роздачу земель розпочав з підтвердження попередніх земельних прав — монастирям... Потім Хмельницький підтвердив земельні права тих колишніх великих землевласників, що допомагали йому у війні за визволення... Далі ми зустрічаємо вже безперервний ряд гетьманських і старшинських універсалів... на маєтності за військові заслуги»⁴.

Крок за кроком досліджує Лазаревський весь процес закріпачення «державцями» селян, відзначає різні категорії перехідних груп селян, аналізує економічне становище всіх цих тяглих, городників, підсусідків, розглядає форми класової боротьби селян проти своїх гнобителів. Не дивно, відзначає історик, що у народних мас гетьманщина асоціювалась з панщиною: «Ой горе нам не гетьманщина — надокучила вража панщина»⁵, — співається в одній з народних пісень.

Царський уряд, ідучи назустріч бажанням козацької старшини, видав відомі укази від 10 грудня 1763 р. і від 3 травня 1783 р. «Посполиті селяни, — писав Лазаревський, — були позбавлені права переходу і тим самим мусіли цілком підкорятися тим державцям-поміщикам, на зем-

¹ Т. Шевченко, Повна збірка творів у трьох томах, т. I, стор. 426.

² А. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне 1648—1783 гг. Историко-юридический очерк по архивным материалам, вид. II, К., 1903, стор. 3.

³ Там же, стор. 4.

⁴ Там же, стор. 10, 11.

⁵ А. Лазаревский, Гетманщина, Большая энциклопедия товарищества «Просвещение», т. VI, стор. 629.

лях яких їх застав указ від 3 травня. Таким способом було встановлено у Малоросії кріпосне право»¹.

Лазаревський підкреслив, що указ 1783 р. був виданий царизмом саме у зв'язку з могутньою хвилею селянських виступів, коли всі попередні заходи урядових органів та й самих поміщиків щодо селян «вже стали неспроможними і з'явилась негайна потреба в нових урядових розпорядженнях для обмеження селянських рухів»².

Всі ці положення Лазаревський у дальшому розвинув на багатому фактичному матеріалі у тритомній праці «Описание старой Малороссии»³. Цю важливу і цікаву за змістом працю несправедливо вважають сирою, в якій фактичний матеріал не опрацьований, не систематизований. Про це говорить Д. І. Багалій в рецензії «Новый историк Малороссии»⁴.

Уважний аналіз всіх обставин, зв'язаних з появою праць Лазаревського, показує, що була потреба саме в такого типу роботах. Після виходу «Малороссийских посполитых крестьян» на адресу Лазаревського було зроблено багато вороже критичних зауважень і гострих нападок, в яких підкреслювалась нетиповість фактів, що ними оперував автор. Лазаревський почав кропітке дослідження фактів, буквально простежуючи долю хутора за хутором, села за селом, і переконливо показав, що ніякої випадковості чи тенденційності в доборі фактів не було. З цього погляду система викладу матеріалу в «Описании старой Малороссии» була конче потрібною та історично зумовленою.

Звичайно, не можна не відзначити, що «Описание старой Малороссии» має серйозну методологічну прогалину. Тут немає достатніх узагальнень, безпосередньої характеристики дії, бойового політичного формулювання, як у «Малороссийских посполитых крестьянах». Якщо остання праця, як це ми бачимо нижче, була вороже зустрінута українськими буржуазними націоналістами, то «Описание старой Малороссии» в одних випадках рецензенти кваліфікували як сирий матеріал, а в інших — зображали як суто академічне дослідження. Буржуазні націоналісти, щоб зменшити враження від книги Лазаревського, який правильно висвітлив процес закріпачення посполитих, використовували недоліки «Описания».

У згаданих вище працях і в наступних численних статтях-нотатках та спеціальних дослідженнях Лазаревський на багатому фактичному матеріалі доводив, що закріпачення селян Лівобережжя було справою козацької старшини, а укази 1763 і 1783 рр. юридично оформили фактичні взаємовідносини селян і поміщиків. Лазаревський окремо підкреслює роль народних мас в історії. «Підсумовуючи, — писав він, — скажемо, що ми, як і раніше, турбувалися, щоб в «Описании старой Малороссии» подати живих людей і що відносно народу відомості ще лишаються бідними».

Необхідно вказати на ще один важливий момент. У своїх працях Лазаревський показав братерську співдружність російських та українських селян у XVIII ст. і в процесі мирної праці, і в боротьбі проти своїх гнобителів — українських і російських поміщиків. Він показав, як з кінця XVII ст. на Лівобережжя почали прибувати переселенці з Росії.

¹ А. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне 1648—1783 гг., стор. 86.

² Там же.

³ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I. Полк Стародубский, К., 1888; т. II. Полк Нежинский, К., 1893; т. III. Полк Прилуцкий, К., 1901.

⁴ Д. И. Багалей, Новый историк Малороссии, СПб, 1891.

Вони становили тут масу «лезних», тобто бездомних і безземельних селян, що приходили на Україну шукати хліба й щастя¹. Різниця між прибулими і місцевими селянами швидко зникала — всі вони ставали кріпаками; їх об'єднувала спільна боротьба проти кріпосництва і його носіїв — старшин-поміщиків. Відбувалася також еміграція з України в Росію: в саратовські та оренбурзькі степи, де українські селяни разом з російськими не тільки жили по сусідству, а й боролися спільно проти гнобителів².

Звичайно, всієї важливості цих фактів Лазаревський до кінця не усвідомлював і виклав ці питання побіжно, у зв'язку з аналізом інших проблем. Проте цих питань він торкався не випадково. Вплив прогресивної російської і української думки на визначення ролі братерського союзу трудових мас українського і російського народів досить виразно проявляється в цих розділах праць Лазаревського.

Не заперечуємо, що у Лазаревського є неправильні твердження в трактуванні історичних процесів. Він не завжди правильно висвітлює становище після визвольної війни, характеризуючи його як повну ліквідацію феодальних відносин. Процес закріпачення селян козацькою старшиною він подає як систему перманентних зловживань — «епоха права дужого». В деяких працях Лазаревський суперечить своїй правильній концепції про закріпачення посполитих як внутрішній процес і говорить про привнесення кріпацтва ззовні.

Якщо проаналізувати все, що зробив Лазаревський у галузі соціальної історії Лівобережної України другої половини XVII і XVIII ст., то заслуги його переважають окремі недоліки. До Лазаревського ніхто в українській історіографії не зробив так багато по дослідженню цих проблем.

У зв'язку з аналізом соціально-економічних відносин на Лівобережжі Лазаревський спинився на ролі і місці в суспільному житті козацької старшини. Уже в «Малороссийских посполитых» і «Описании старой Малороссии» він порушив принципиальні питання цієї теми, що стало другою проблемою його досліджень. Відбиваючи нападки буржуазних націоналістів і, зокрема, закиди щодо невірної показу ролі старшини, Лазаревський у 1875—1880 рр. на сторінках «Русского архива», «Исторического вестника» надрукував серію статей «Очерки малороссийских фамилий» (Апостоли, Безбородьки та ін.), а в 1882—1888 рр. на сторінках «Киевской старины» — серію «Люди старой Малороссии». Ці статті були вороже зустрінуті як буржуазно-націоналістичними істориками, так і українськими дворянами-поміщиками. Досить сказати, що «Очерки малороссийских фамилий» Лазаревському не вдалося надрукувати на Україні. Його обвинувачували в тому, що він неправильно показав роль козацької старшини у закріпаченні посполитих. У цьому відношенні цікавий лист Лазаревського до чернігівського поміщика Милорадовича; в листі говориться, що автор написав «суворий нарис» про предків цього поміщика³.

Ось який висновок робить Лазаревський, аналізуючи роль козацької старшини: «Під час війни (1648—1654 рр.— Л. К.) і продовження військового управління чимало реєстрових козаків, одержавши звання старшин, зробились власниками маєтків»⁴. Потім представники

¹ А. Л а з а р е в с к и й, Малороссийские посполитые крестьяне, 1648—1783 гг. стор. 53.

² Там же, стор. 79.

³ «Український археографічний збірник», т. II, стор. 311.

⁴ А. Л а з а р е в с к и й, Замечания на исторические монографии Д. П. Милорада, стор. 3.

старшини захоплюють маєтності, стають державцями. Кожен гетьман, незалежно від особистих якостей і політичних переконань, служив інтересам старшини. «Посиленню старшини дуже допоміг Самойлович. Для збільшення свого багатства Самойлович почав роздавати старшинські посади за гроші, чим остаточно підірвав... виборну серед козацтва засаду... За Самойловича було покладено початок гетьманському непотизму, що виявилось у тому, що всі три його сини і два родичі були призначені полковниками... розвивали старшинську сваволю. Остання особливо поширюється за Мазепи... Відновлення гетьманства в особі Апостола злигоднями відбилось в народному житті роздачею рангових маєтностей старшині, яка, знаючи, що цими маєтностями володіє тимчасово, посилено експлуатувала народну працю»¹. «Суспільне становище останньої, яке вона посіла не лише в силу своєї влади, а й в силу своєї освіти... підносило старшину над демосом і виділяло її з маси»². В результаті «старшина перетворилась у дворянство».

На трактування Лазаревським питання про козацьку старшину мали вплив погляди Т. Г. Шевченка, який вважав, що царська влада на Україні «дворянства страшну силу у мундирах, як тих вошей, розплодила». Правильно уявляючи основні обставини економічної консолідації старшини до зрівняння її в правах з російським дворянством, Лазаревський всупереч дійсності наголошує на «освіті козацької старшини» як факторі, що, мовляв, сприяв закріпленню соціально-економічних і політичних позицій старшини. Та в основному в своїх дослідженнях Лазаревський правильно висвітлює процес перетворення старшини в дворянство. В особистому житті всі ці маклашевські, лизогуби, базилевські були брутальними і потворними егоїстами. Про їх ставлення до селян і говорити не доводиться. Але й у їх ставленні до своїх родичів виявляються ті ж самі риси зажерливості. У громадському житті ці апостоли, самоейловичі, скоропадські були людьми до краю обмеженими. Вузькі станові інтереси козацької старшини — ось єдиний критерій державної діяльності, ні одного розуму, здатного мислити великими державними масштабами, усвідомити інтереси країни і народу.

Це був величезної сили обвинувальний акт на адресу не лише козацької старшини XVIII ст., а й головним чином на адресу української буржуазно-націоналістичної історіографії середини XIX ст. в особі Костомарова, Куліша, Антоновича. Лазаревський об'єктивно виступив проти буржуазно-націоналістичної тези про безкласовість і вигаданий «загальний демократизм українського народу». Багатючими фактами переконливо спростував Лазаревський фальсифікацію Костомарова й Антоновича і незаперечно довів, що історія українського народу не була винятком з історії людства, що поділ на класи і боротьба експлуатованих селян проти українських феодалів була невід'ємною частиною історії України епохи феодалізму. Лазаревський об'єктивно викривав цим також і тези буржуазно-націоналістичної історіографії про гетьманат, як ідеал української державності.

Оцінюючи історичні праці Лазаревського, слід враховувати не лише їх наукову цінність взагалі, а й суспільно-політичне звучання їх в конкретній обстановці тогочасного суспільного життя. Вони відразу ж набули актуального характеру. Справа в тому, що українська дворянська і буржуазна націоналістична історіографія висунули в свій час твер-

¹ А. Лазаревский, Гетманщина, Большая энциклопедия товарищества «Просвещение» стор. 628.

² А. Лазаревский, Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера, стор. 13.

дження, ніби кріпацтво на Україну принесли польські магнати і російське самодержавство. При цьому вони всіляко вихваляли гетьманщину, намагалися посягти ворожнечу між російським і українським народами, нагякаючи, що росіяни в цілому винуваті у запровадженні кріпацтва на Лівобережній Україні. Природно, що праці Лазаревського викликали ненависть у буржуазних націоналістів.

З критикою на Лазаревського виступив М. Костомаров, який на той час вважався авторитетом у галузі історії України. У праці «Мазепа і мазепинці» він захищав козацьку старшину і повторював тезу про насадження кріпацтва на Лівобережній Україні. Проти основних положень Лазаревського виступили буржуазно-ліберальні історики — І. Теличенко, А. Шлікевич¹, І. Луцицький. Останній твердив, що Лазаревський лише повторив положення професора О. Кістяківського.

Буржуазний націоналіст М. Грушевський виступив у 1902 р. з спеціальною статтею про О. М. Лазаревського. Він обвинувачував його в «однобічному» і «несправедливому підході» до козацької старшини. Грушевський вважав, що «в своїй гострій критиці козацької старшини Лазаревський і його школа... були й дещо односторонні і несправедливі до цієї старшини, складаючи на неї всю вину, яка мусить бути добре поділена між нею і тодішнім російським правительством і його політикою на Україні, а з другого боку — переочуючи за економічною експлуатацією й більше ідеальні чинники в діяльності козацьких патріотів»².

* *
*
*

Огляд життєвого шляху, історичних досліджень Лазаревського дає підстави зробити висновок, що за своїми загальнополітичними поглядами він належав до прогресивних діячів, яких В. І. Ленін характеризував як російських просвітителів 60-х років XIX ст. У Лазаревського чітко виступає «палка ворожість до кріпосного права і до всіх його породжень в економічній, соціальній і юридичній сфері»³. Про погляди О. М. Лазаревського свідчить напрям його досліджень починаючи з «Малороссийских посполитых крестьян». Слід підкреслити, що історичні дослідження про кріпацтво, викриття соціальної політики козацької старшини у XVII—XVIII ст. мали велике політичне звучання. І в постановці цього питання безперечно заслуга Лазаревського.

Досить чітко в світогляді Лазаревського виступають і інші риси просвітителя, зокрема «щира віра в те, що скасування кріпосного права та його залишків принесе з собою загальний добробут і щире бажання сприяти цьому»⁴.

О. М. Лазаревський не належав до революціонерів-демократів у тому розумінні, що він не був людиною революційної дії, а належав до тих прогресивних діячів, яких називають демократами. Серед українських письменників другої половини XIX ст. наше літературознавство називає немало таких осіб, що належали до демократичного напрямку, — І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького та ін. Щоб віднести діяча до цієї групи, писав В. І. Ленін, треба знати, чи він «зберіг традиції 60-х

¹ И. В. Теличенко, Словесные нужды и желания Малороссии в эпоху Екатерининской комиссии, журн. «Киевская старина», 1901, февраль; А. П. Шликевич, Лучше ли жилось в Малороссии за 100 лет назад, «Земский сборник Черниговской губернии», 1890, № 11—12.

² «Записки наукового товариства ім. Шевченка», т. 47, Львів, 1902, стор. 4.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 453.

⁴ Там же, стор. 454.

років»¹, тобто згадані вище риси просвітителя. З цього погляду О. М. Лазаревський безумовно належить до названої генерації діячів.

Але просвітителеві була властива обмеженість, він «вирить у даний суопільний розвиток, бо не помічає властивих йому суперечностей»², просвітителі «зовсім не ставили питань про характер пореформеного розвитку»³ Росії. І Лазаревський, навіть коли життя пішло значно вперед і виявились суперечності пореформеного розвитку, жив уявленнями і ідеалами 60-х років. Він скептично поставився до народників та їх політичних теорій, не став ліберальним буржуа, хоч хитання в бік лібералізму, безумовно, мали місце; далекий був Лазаревський від розуміння ідей марксизму, значення робітничого руху.

Лазаревський як історик не залишив до кінця життя ні проблематики своїх досліджень—соціальні відносини Лівобережної України в XVII—XVIII ст., ні тих викривальних методологічних засад, якими керувався ще в перших своїх працях. Обмеженість Лазаревського як буржуазного просвітителя і недоліки його історичних праць компенсуються багатим і цінним фактичним матеріалом. Вивчення і критичне використання наукової спадщини Лазаревського становить одне з завдань української радянської історичної науки. Першим конкретним кроком у цьому було б видання збірки його творів.

Л. А. КОВАЛЕНКО

М. В. ЗАКРЕВСЬКИЙ — ІСТОРИК КИЄВА

Видатною роботою Миколи Васильовича Закревського є «Описание Киева» в двох томах на 950 сторінках з атласом на 13 аркушах. З автобіографії М. Закревського довідуємося, що він народився 9 червня 1805 р. в Києві на Подолі, на вулиці Чорна грязь, що знаходилась тоді поблизу Фроловського монастиря.

За походженням він був з міщан. Таким чином, М. В. Закревського-різничинця не можна стотожнювати з Миколою Васильовичем Закревським—дворянином з Полтавщини, а також не можна приписувати останньому авторство «Описания Киева». Якраз така помилка зроблена В. Л. Модзалевським⁴. Після нього ця помилка поширилася в інших працях довідкового характеру⁵.

Суворе життя випало на долю автора «Описания Киева». Як оповідав він, «Великий пожар, истребивший в 1811 году лучшую часть города, поверг отца моего Василия Закревского в бедность; скорь сокрушила надежды и жизнь сего деятельного человека в его лучшем возрасте; вдова и сын остались беспомощны. С этих пор предстояло мне долгое и трудное испытание. Не люди, но единственным моим Ментором было время. Посещая с 1 апреля 1820 года бывшую Высшую Киевскую гимназию, принужден я был искать помощи в самом себе. На 16 году возраста начал я давать в некоторых предметах уроки, заниматься ре-

¹ В. І. Ленин, Твори, т. 2, стор. 454.

² Там же, стор. 472.

³ Там же, стор. 473.

⁴ В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, т. II, К., 1910, стор. 118.

⁵ «Критико-биографический словарь русских писателей и ученых», 1915; «Русско-биографический словарь», 1916, та ін.

петицією с товарищами и тем доставлять себе и матери своей пропитание»¹.

Ще гімназистом старших класів, у 1828—1829 рр., М. Закревський робив зарисовки міста та його околиць. Це, можна сказати, були перші кроки до описування Києва. «С молодых лет еще, — згадує він, — пленяла меня идея истории Киева»².

Після закінчення в 1829 р. гімназії М. Закревський вступив на юридичний факультет Дерптського університету. В зв'язку з скрутним матеріальним становищем М. В. Закревському довелося залишити університет і у 1831 р. він займає посаду викладача гімназії у Прибалтійському краї. У вільні від роботи години він почав писати історію Києва. Уже в 1836 р. М. Закревський опублікував у Ревелі «Очерк истории города Киева». У 1858 р. у Москві вийшла з друку його «Летопись и описание Киева». І хоч М. Закревський був не першим дослідником історії Києва, він зробив значний вклад в справу вивчення багатомістової історії міста. Понад 40 років працював він над нею.

Великою подією в історіографії Києва було видання «Описания Киева» М. Закревського. Ця цінна, капітальна праця вийшла у 1868 р. у Москві на кошти Московського археологічного товариства. За неї М. Закревському, члену Московського археологічного товариства, було присуджено Уваровську премію. За словами М. Максимовича, то був дорогий подарунок Москви для Києва³.

У цій величезній праці зібрано багатий фактичний матеріал з історії Києва, починаючи з найдавніших часів. У ній є відомості не тільки історичні, археологічні, а й топографічні та статистичні. Використовуючи першоджерела, М. Закревський зібрав науковий матеріал для своєї великої роботи не тільки у самому Києві, а й в інших містах, коли був у Дерпті, Москві, Петербурзі. В «Описании Киева» 1868 р. ми маємо свого роду кодифікацію документального матеріалу по історичному описуванню древнього міста Києва.

Поява роботи М. Закревського викликала великий інтерес у дослідників. Академік І. І. Срезневський високо оцінив твір М. Закревського і визнав за ним «полное право на Уваровскую награду, как труда большому, потребовавшему много забот и самоотвержения, труда любопытному и полезному и для археолога, и для образованного читателя вообще», що в ньому є «огромное количество сведений, замечаний, соображений, критических и полемических объяснений касательно разных урочищ Киева и памятников древности и старины, а равно и новых учреждений, находящихся в Киеве»⁴.

На роботу М. Закревського звернули увагу М. І. Костомаров, В. С. Іконніков, М. О. Максимович та ін. Вони, відмічаючи її позитивні та слабкі сторони, ставили проблеми, які необхідно було розробляти, вивчаючи історію міста. Крім того, слід відзначити, що М. В. Закревський працював у галузі української етнографії, як складач збірки під назвою «Старосветский бандуриста»⁵, куди увійшло 190 дум і пісень, 3878 прислів'їв та приказок, 194 загадки і словник з 11 127 українськими словами-ідіомами. Етнографи вважають цю роботу 60-х років ХІХ ст.

¹ Николай Закревский, Описание Киева, т. II, Послесловие, М., 1868, стор. 926.

² Там же.

³ Михаил Максимович, Письма о Киеве, СПб, 1871, стор. 3.¹

⁴ «Отчет об одиннадцатом присуждении наград графа Уварова 1868 г.», СПб, 1869, стор. 22—28.

⁵ «З неопублікованих матеріалів М. Закревського», див. «Етнографічний вісник», кн. IV, УАН Етнографічна комісія, К., 1927.

надбанням для науки. Після виходу з друку «Старосветского бандуристы» М. Закревський продовжував роботу в галузі української етнографії і доповнив свій збірник новим матеріалом.

У 1845 р. М. Закревський передав на збереження у бібліотеку (тепер ім. Салтикова-Щедрина) 100 малюнків пам'яток старовини у Києві. Більшість з яких була виконана ним власноручно. Крім того, за свідомством В. С. Іконнікова, при Московському археологічному товаристві у відділі рукописів зберігалося «218 картин и рисунков к описанию Киева Н. В. Закревского»¹.

Продовжуючи свою працю над історією Києва, М. В. Закревський використав зауваження, зроблені рецензентами.

У бібліотеці історичного музею у Києві під № 295 до Великої Вітчизняної війни зберігався авторський примірник «Описания Киева» 1868 р. Автор у своєму примірнику власною рукою зробив численні правки й доповнення, підготувавши свою працю до третього видання.

У передмові до третього видання «Описания Киева», яку знаходимо в авторському примірнику, поставлена дата 15 грудня 1869 р.

Трете видання книги, як це зазначалося на заглавному листі, мало бути «вновь переделанное, исправленное и против второго издания значительно умноженное с атласом рисунков и чертежей».

У 1871 р. Закревський помер у Москві², не встигнувши здійснити широко задуманого ним нового видання, яке було б завершенням його роботи по історії Києва. Він не встиг опублікувати відповіді своїм критикам, з якими по деяких питаннях вів полеміку. Під час Вітчизняної війни авторський примірник Закревського зник. У автора цих рядків збереглися виписки зроблені ним ще до війни з авторського примірника «Описания Киева». Серед доповнень знаходяться його цінні замітки, відомості, різні міркування.

Хоча розглянута робота Закревського з історії Києва написана давно, вона не втратила свого значення й на сьогодні, оскільки у ній є зведення документального матеріалу. Роботою Закревського покладена основа для дальшого дослідження різних питань складної і ще так мало вивченої історії Києва.

Після «Описания Киева» М. Закревського з'явилися нові праці з історії міста. Досить пригадати праці М. О. Максимовича, академіка М. І. Петрова, П. А. Лашкарьова, В. Щербини та інших істориків, які в своїх дослідженнях використовували також дані, зібрані М. Закревським. Зараз «Описание Киева» М. Закревського є бібліографічною рідкістю.

Кияни люблять своє місто. Красною Києва, його славним минулим і сучасним станом цікавляться народи нашої неосяжної країни і далеко за її межами. І хотілось би, щоб більш широкі кола, а не одні спеціалісти, знали і про тих, хто вивчав історію Києва, а серед них про одного з перших дослідників—Миколу Васильовича Закревського.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

В. П. БУЗЕСКУЛ

Сто років тому народився відомий історик, академік АН СРСР і АН УРСР В. П. Бузескул.

Все життя і діяльність Владислава Петровича Бузескула пройшли на Україні. Тут він народився (на колишній Катеринославщині), здо-

¹ В. С. Иконников, Опыт русской истернографии, т. 1, кн. 2, К., 1892, стор. 1014.

² Некролог є у газ. «Киевлянин» 1871 р., № 96.

був середню й вищу освіту (в Харкові), а потім протягом майже 40 років читав у Харківському університеті курс всесвітньої історії.

Академік Бузескул був вченим з надзвичайно широкими інтересами й величезною ерудицією. Його праці й читані ним курси стосувались усіх розділів всесвітньої історії — стародавнього Сходу, Греції, середньовіччя, нової історії, а також минулого окремих країн, зокрема слов'янських — Росії та України (статті про князя Мстислава Удалого), Чехії, Польщі та ін. Але найбільше працював він у двох галузях — історії Греції та історіографії.

Як історик Греції Бузескул, на думку багатьох спеціалістів, не мав собі рівних у нашій країні. Цієї галузі стосуються обидві його дисертації — магістерська «Перикл» (1888 р.) і докторська — «Афинская Политика Аристотеля как источник для истории государственного строя Афин до конца V в.» (1895 р.), великі праці — «Введение в историю Греции» й «История афинской демократии» (1909 р.); а також 2-й випуск роботи «Открытия XIX и начала XX в. в области истории древнего мира» і книга «Античность и современность» (три видання) та багато десятків статей і рецензій. Особливу популярність здобуло «Введение в историю Греции» — єдиний у своєму роді огляд джерел для історії стародавньої Греції та розвитку її вивчення з стародавніх часів до 10-х років XIX ст., який і досі нічим не замінений у світовій літературі. «Введение» викликало багато схвальних рецензій у Росії й за рубежом, було премійоване Академією наук і перекладене на чеську мову. Вже через рік після появи (в 1903 р.) першого видання цієї книги, яке відразу ж розійшлося, вона вийшла другим виданням, а в 1915 р. — третім (592 стор.). Крім того, автор підготував ще скорочений варіант її — «Краткое введение в историю Греции», надруковане в 1910 р.

У «Введении» — першій ґрунтовній спробі грецької історіографії — висвітлено не тільки найважливіші, а й другорядні моменти в розвитку вивчення історії Греції. Проте при вичерпній на той час бібліографічній повноті своєї праці автор зумів зробити її цікавою не тільки для спеціалістів, а й для широких кіл читачів. Дуже важливо те, що в книзі докладно простежено розробку історії Греції в Росії, причому значення робіт російських вчених тут (на відміну від багатьох інших тодішніх оглядів історії науки) охарактеризовано цілком об'єктивно, без намагань применшити його. «Введение» й досі згадується в радянських курсах стародавньої історії для вузів як важливий посібник. Воно було й лишається цінним довідниковим виданням по історії не тільки Греції, а й взагалі стародавнього світу для археологів, а також істориків науки, літератури, мистецтва, філософії, релігії.

Перед імперіалістичною війною академік Бузескул задумав створити фундаментальний огляд історії Греції в кількох томах — найбільш капітальний у російській літературі — під назвою «Лекції з історії Греції». «Введение» в останньому виданні мало бути першим томом цих «Лекцій». Однак війна і зв'язана з нею неможливість бути в курсі історичної літератури інших країн спонукали Бузескула відкласти здійснення свого задуму, який так і лишився невиконаним.

Однією з найбільш вдалих своїх книг В. П. Бузескул вважав «Историю афинской демократии». Важливе значення мали обидві його дисертації. Особливо широкий резонанс, зокрема за рубежом, знайшла «Афинская Политика Аристотеля». Присвячена відкритій незадовго до того пам'ятці під такою назвою, ця книга вдало підводила підсумки бурхливій полеміці, викликаній твором Аристотеля, і містила багато тверезих, надійних тверджень. Російський вчений зумів розібратися у ве-

личесній літературі, присвяченій «Політії», і зайняти найбільш правильну на той час позицію в оцінці згаданої пам'ятки. В російській критиці працю Бузескула було названо «найважливішою серед неосяжної кількості робіт, породжених Політією»; німецькі рецензенти відзначили об'єктивність, проникливість і «гідну подиву старанність» харківського історика¹.

Не маючи змоги докладно спинятися на інших працях В. П. Бузескула з історії Греції, переходимо до другої з основних галузей його інтересів — історіографії.

Ця галузь представлена у Бузескула, крім «Введения», цілим рядом робіт, з яких також назвемо лише найважливіші. Це, по-перше, видана вже в післяжовтневі роки побіжно згадувана вище праця «Открытия XIX и начала XX в. в области истории древнего мира» у двох книгах, з яких перша присвячена стародавньому Сходу, а друга — Греції. Якщо друга книга після «Введения» вже не була цілковитою новиною в нашій історіографічній літературі, то перша являє собою цілком нову спробу і в російській і в значній мірі й зарубіжній науці, теж нічим поки що не замінену. Цю книгу такий авторитетний радянський дослідник стародавнього Сходу, як академік В. В. Струве, назвав прекрасною².

Ще більше виділялась новизною теми остання велика праця академіка Бузескула — «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в.» в трьох томах, з яких перший (1929 р.) і другий (1931 р.) вийшли у виданні АН СРСР, а третій лишився в рукопису. Перші два томи присвячені розробці західноєвропейської історії в Росії, третій — розвиткові в нашій країні візантології та дослідженню історії слов'янства. Про цю працю відомий радянський історик академік Жебелев писав: тут «В. П. зібрав колосальний матеріал, яким, як і його «Введением в историю Греции» та його «Открытиями», багато хто ще довго буде користуватися»³. Той же вчений вказує, що у Бузескула були підготовчі роботи й до аналогічної праці з західноєвропейської історіографії⁴. Частина цих робіт було вже надруковано; більшість їх стосується вивчення історії Франції, особливо французької революції. Про свій задум дати «Нарис розвитку історичної науки від французької революції до початку світової війни» повідомляв і сам Бузескул у листі до Жебелева.

Крім перелічених робіт, Бузескулу належать ще книга «Исторические этюды» (1911 р.), літографовані курси, понад сто статей, а також популярні книжки — про афінську демократію, про критсько-мікенську цивілізацію, шкільну справу у стародавніх греків, про Перікла.

Після історії Греції та історіографії найбільшу увагу В. П. Бузескула привертала нова історія. Спочатку він навіть хотів з цієї галузі вибрати тему для дисертації. В останній період життя вченого нова історія знову взяла у нього гору над іншими інтересами. Взагалі важко назвати таку ділянку історичної науки, де б він не виявляв рідкісну обізнаність. Одним з яскравих прикладів цього може бути розгляд ним книги професора Вязигіна «Очерки из истории папства в XI веке». Для Бузескула це була випадкова тема. Рецензована ж ним книга викликала

¹ С. А. Венгеро в, Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т. VI, стор. 159.

² Див. його примітки в книгах акад. Тураева «История древнего Востока», т. 1, ОГИЗ, М., 1936, стор. 51 і «Классический Восток», вид-во Брокгауз і Ефрон, Л., 1924, стор. 102.

³ «Известия Академии наук СССР», 1931, № 10, стор. 1081.

⁴ Там же, стор. 1080, 1082.

в свій час схвальні, навіть панегіричні відзиви як у Росії, так і за кордоном; здавалося б, до сказаного в ній і в рецензіях на неї не можна вже було зробити істотних зауважень. Проте Бузескул зробив до неї стільки доповнень і висловив стільки критичних думок, що лишив позаду всі відгуки спеціалістів.

Багато робіт В. П. Бузескула і досі зберігають значну цінність завдяки колосальній срудиті автора і прагненню, як писав Жебелев, «при розробці всякої теми... вичерпати її, по змозі, до кінця»¹. Сам Бузескул писав: «Треба дорожити кожною крупцею матеріалу, але тільки такого, який після старанної перевірки виявиться доброякісним... Краще прямо признатися в неможливості прийти до точного висновку, ніж будувати його на даних хибних»². До цього треба додати, що, працюючи над вивченням далекої давнини, Бузескул намагався й тут відгукуватися на сучасні йому події й актуальні для тодішньої Росії питання. Його цікавили такі, наприклад, теми, як «Жіноче питання в стародавній Греції», «Дебати про страту 2300 з лишком років тому». Одна з основних його праць — про афінську демократію — теж була, за його словами, навіяна в чималій мірі «злободенними проблемами політичного життя ХХ сторіччя».

В університеті В. П. Бузескул належав до числа передових на той час професорів. Коли в 1905 р. харківські студенти брали участь у революційному русі і їм за це загрожували репресії, Бузескул вживав діяльних заходів, щоб відвернути ці репресії. Він здобув великі симпатії студентів.

Академік Бузескул був прекрасним стилістом, талановитим популяризатором, блискучим лектором і педагогом. Він брав активну участь у громадській діяльності. Після Жовтневої революції він був почесним головою науково-дослідної кафедри історії європейської культури в Харкові.

Вмер В. П. Бузескул після тяжкої хвороби (рак шлунку) 1 червня 1931 р.

Цілком зрозуміло, що далеко не все з написаного Бузескулом ми можемо тепер приймати без серйозної критики. Бузескул не був марксистом. Виступаючи проти модного за його часів захоплення модернізацією давнини, він, проте, сам не вберігся від більше ніж сумнівних зіставлень стародавніх часів з сучасністю. Але кращі з його основних праць і тепер безперечно можуть бути корисні завдяки багатству зібраного в них матеріалу, а також і ряду серйозно обґрунтованих висновків у конкретних питаннях.

Г. П. СИНЯГОВСЬКИЙ

ТАУФІК ГАВРИЛОВИЧ КЕЗМА

9 квітня 1958 р. у Києві помер видатний український радянський учений-арабіст, викладач арабської мови, Тауфік Гаврилович Кезма. За походженням сірійський араб, Товфік Жубраїль (за сірійською вимовою) народився 20 червня 1882 р. в Дамаску в християнській (православній) сім'ї. У той час в Сирії та Палестині було чимало російських шкіл, відкритих Російським палестинським товариством. Викладання провадилось арабською мовою, але учнів навчали також російської мови та знайомили з російською літературою. У Палестині існували також дві російські учительські семінарії, що готували учителів цих

¹ «Известия Академии наук СССР», 1931, № 10, стор. 1082.

² Проф. В. Бузескул, Исторические этюды, стор. 95—96.

шкіл з місцевого арабського населення. Коли Т. Г. Кезма був ще малим хлопчиком, його брат Олександр став керівником згаданих шкіл і переїхав разом з ним до Назарета, де була одна з учительських семінарій.

Т. Г. Кезма одержав початкову освіту в російсько-арабській школі в Назареті; у 1896 р., коли йому було 14 років, Російське палестинське товариство направило його для дальшого навчання до духовної семінарії в Київ. У той час це було звичайним явищем. Чимало учнів згаданих шкіл продовжували свою освіту в Росії. Так, відомий ліванський письменник Михайл Нуайме вчився у Полтаві. Деякі з них назавжди залишились на своїй новій батьківщині, провадили значну педагогічну роботу. Наприклад, М. О. Агтая (1852—1924 рр.) протягом багатьох років був викладачем арабської мови в Москві, автором великого арабсько-російського словника; П. К. Жузе (1871—1942 рр.), що працював у Казані та Баку, був автором багатьох наукових праць та російсько-арабського словника; К. В. Оде-Васильєва (пародилась у 1892 р.) — викладачка арабської мови і літератури в Ленінграді та Москві, автор ряду наукових праць та трьох хрестоматій новоарабської літератури. До цієї славної групи належав і покійний Тауфік Кезма.

У 1906 р. Т. Кезма закінчив Київську духовну академію із ступенем кандидата наук. У цій вищій школі він добре вивчив старослав'янську, грецьку, латинську та староеврейську мови. З 1913 р. Т. Кезма починає свою довголітню педагогічну діяльність у вузах Києва, спочатку у Київському комерційному інституті, а з 1918 р.—в Інституті Близького Сходу, де продовжував роботу й після перетворення його в Інститут зовнішніх зносин. У цих вузах він читав курси арабської та турецької мов. Незадовго до початку першої світової війни Т. Кезма був відряджений до Ірану для удосконалення в перській мові. Воєнні події примусили Т. Кезму повернутися на Україну.

З 1939 р. Т. Кезма починає працювати в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, де викладав арабську мову в гуртку студентів історичного і філологічного факультетів, а згодом—факультету міжнародних відносин. Його учні працювали й працюють в Українському товаристві культурних зв'язків із закордоном, лекторами з міжнародних питань, в Інституті археології АН УРСР, у Київському державному університеті, у видавництвах тощо. Учнями Т. Кезми були історик математики, зокрема арабської, академік Д. О. Граве, відомий український поет та перекладач М. П. Бажан, арабіст В. Е. Бейліс, що працює над арабськими джерелами з історії народів СРСР.

Вчена рада Київського державного університету 9 січня 1948 р. одностайно присудила Т. Кезмі вчене звання професора. У 1952 р. він вийшов на пенсію, пропрацювавши у київських вузах 40 років.

Крім педагогічної роботи, Т. Кезма працював у Відділі арабо-іранської філології Академії наук УРСР з самого початку його заснування, брав активну участь у діяльності Української асоціації сходознавства, був заступником голови її київського філіалу.

Переходячи до огляду наукової роботи Т. Кезми, треба зауважити, що в питаннях сходознавства не завжди можна чітко відокремити філологічну працю від історичної. Історикові країн Сходу, особливо древньої історії, часто доводиться мати справу з філологічними питаннями, особливо при використанні писаних джерел. З другого боку, праця перекладача із східних мов по суті є науково-дослідною роботою, особливо якщо це стосується історичного документа або літературного твору. Чисто філологічною працею Т. Кезми можна вважати його підруч-

ник арабської мови¹, який дістав чимало позитивних оцінок відомих арабістів — академіка І. Ю. Крачковського, академіка А. Ю. Кримського, Н. В. Юшманова, Д. В. Семенова та ін. Особливо треба відзначити рецензію єгипетського письменника й перекладача з російської мови на арабську Селіма Кобейна в журналі «Аль-Іха» («Братерство») ². В ній рецензент, між іншим, пише: «Ми високо оцінюємо цю велику працю, де кожний рядок свідчить про великі труднощі та шукання, що мали місце при складанні цього твору». Ця рецензія є свідченням тісних зв'язків Т. Кезми з арабськими країнами.

В Арабо-іранському кабінеті АН УРСР Т. Кезма упорядкував рукописи на мовах народів Близького Сходу, які там зберігались. Він переклав один з варіантів відомого опису подорожі середини XVII ст. антиохійського патріарха Макаря через Молдавію, Україну до Москви й назад до Дамаска, зроблений його сином Павлом Алеппським³. Цей переклад Т. Кезми зберігається в архіві АН УРСР⁴. Він матиме значення для майбутнього критичного перекладу твору Алеппського з урахуванням усіх його варіантів⁵.

Важливою працею Т. Кезми, що стосується історії України, є його переклад «Оповідання арабського історика Абу-Шоджі Рудраверського XI ст. про те, як хрестилась Русь»⁶. Згаданий тут історик Абу-Шоджа (1045—1095 рр.), який народився у містечку Рудравері недалеко від Гамадану, був везіром у багдадського халіфа ал-Муктафі, він написав продовження великого історичного твору ат-Табарі. Переклад Т. Кезми зроблений за текстом, виданим у 1921 р. в Оксфорді, й містить широкий опис подій у Візантійській імперії, які привели до того, що, за розповіддю автора, візантійські імператори покликали собі на допомогу князя Володимира, в зв'язку з чим і відбулось хрещення Русі. Оповідання про це хрещення Т. Кезма порівнює з аналогічним повідомленням йаха Антиохійського (переклад В. Р. Розена). Самий переклад Т. Кезми зроблений дуже вдумливо. Він, зокрема, звертає особливу увагу на вирази, важливі для історика.

У 1937 р. в Радянському Союзі відзначався 900-річний ювілей з дня смерті великого таджицького лікаря й філософа Абу-Алі ібн-Сіни. Т. Кезма їздив до Ленінграда на ювілейну сесію Інституту сходознавства АН СРСР, куди й привіз повний переклад біографії ібн-Сіни, написаної його учнем Абу-Убейдом Джуджані. Цей переклад має значення як історичне джерело для історії Бухари, Хорезма та Ірану кінця X—початку XI ст.

Більш філологічне, ніж історичне, значення має робота Т. Кезми над текстом поеми арабського поета часів Гаруна ар-Решіда (786—809 рр.) Абана Лахикі. Він зробив переклад цієї поеми, склав комен-

¹ Тауфик Кезма, Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении. Из лекций, читанных членом Киевского отделения Всеукраинской ассоциации востоковедения, К., 1928.

² «Аль-Іха», кн. III, червень 1928 р.

³ А. Е. Крымский, Патриарх антиохийский Макарий XVII века и старейший список его путешествия на Русь, М., 1913 (відбиток з IV тому видання «Древности восточные»).

✓ ⁴ И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. I, М.—Л., 1955, стор. 269; т. IV, М.—Л., 1957, стор. 700.

⁵ А. П. Ковалевский, Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией, Сборник научных работ Харьковского госуниверситета, посвященных 300-летию воссоединения Украины с Россией, 1954, стор. 290—291.

⁶ Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія, Українська Академія наук, 1927, стор. 383—395.

тарії до неї та провів спеціальне дослідження її. Треба зазначити, що ця поема є однією з найскладніших в арабській літературі. Робота Т. Кезми була високо оцінена академіком А. Ю. Кримським.

Тауфік Гаврилович Кезма не тільки займався історичними питаннями, а й відіграв значну роль у зближенні народів арабських країн та Радянського Союзу. Так, він мало не сорок років був співробітником єгипетського журналу «Ал-Іха», а також інших арабських журналів, де друкував також статті про діяльність радянських сходознавців — академіків А. Ю. Кримського, І. Ю. Крачковського, В. В. Бартольда та ін.

Цій самій меті служили і його переклади творів сучасних арабських письменників. Так, він зробив переклад повісті іракського прогресивного письменника Джелала Халіда про національно-визвольний рух в Іраку. Нещодавно вийшли з друку окремими книгами його переклади оповідань рано померлого єгипетського письменника й драматурга Мухаммеда Теймура (1892—1921 рр.) під назвою «Що бачать очі» (К., 1957)¹ та сучасного ліванського письменника Михайла Нуайме (народився 1889 р.) під назвою «Знатні» (К., 1958)².

У цих збірниках подані короткі відомості про обох письменників та їхню творчість. М. Нуайме так само, як і Т. Кезма, вчився довгий час на Україні, в Полтаві, добре володіє російською мовою, обізнаний з російською літературою. У збірнику його оповідань, виданих Т. Кезмою, вміщений переклад одного російського вірша, позначеного: «село Герасимівка 21 січня 1910 року». У 1956 р. М. Нуайме відвідав Радянський Союз і заїхав на Україну, яку він називає своєю другою батьківщиною. Саме в той час він передав для друку свій не відомий ще тоді російський вірш³. Повернувшись до Лівану, Михайл Нуайме видав книгу під назвою «Мій зв'язок з Росією», яку надіслав Т. Кезмі. Вона містить його враження від подорожі, а також автобіографічні дані про автора⁴. Відомо, що Т. Кезма перед смертю встигнув зробити переклад цієї книги⁵. На жаль, побачитись з М. Нуайме Т. Кезмі так і не пощастило.

Протягом довгих років Тауфік Гаврилович Кезма не припиняв своїх зв'язків з арабськими країнами, листувався з письменниками та вченими Сирії, Лівану та Єгипту. Після його смерті залишилась значна й дуже цікава рукописна спадщина—листи, переклади, замітки, документи, що мають важливе біографічне значення. Академія наук УРСР, в першу чергу, мабуть, Інститут літератури, повинна вивчати і видавати цю спадщину вченого.

Тауфік Гаврилович Кезма був людиною високої моралі, справжнім гуманістом як у громадському, так і в особистому житті і таким він залишиться в пам'яті тих, хто знав його особисто.

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ

¹ Переклад зроблений спільно з О. Жолдаком.

² Переклад зроблений за двома збірниками, що вийшли в Бейруті в 1956 р., «Акабір» («Вельможні») та «Кан ма кан» («Було, що було», тобто «Було колись,—звичайний початок народних арабських казок та оповідань»).

³ Докладно див. О. Новицький, Друг из Ливана, журн. «Огонек», 1958, № 25, стор. 21.

⁴ М. Махаринський, Для благородної справи дружби, «Літературна газета» від 13 травня 1958 р. О. Новицький у згаданій замітці дає назву «Путешествие в Советский Союз». Вважаю, що це та ж сама книга.

⁵ М. Махаринський, Там же.

ДОКУМЕНТИ

З ІСТОРІЇ УТВОРЕННЯ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН НА УКРАЇНІ В 1920 р.

Після розгрому Денікіна пролетаріат і трудяще селянство України, керовані Комуністичною партією, озброєні написаною В. І. Леніним резолюцією ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», приступили до соціалістичної перебудови життя. Особливої уваги вимагала робота на селі. Видавши закон про землю, спрямований на остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння на Україні, Комуністична партія і Радянський уряд поставили своїм завданням провести політичне розшарування села, організувавши бідноту і середняків на боротьбу проти куркульства. Ламаючи опір антипартійної групи сапроновців, яка відбивала інтереси куркульства, IV конференція КП(б)У (березень 1920 р.) ухвалила утворити союзи безземельних і малоземельних селян, згодом з ініціативи ЦК КП(б)У названі комітетами незаможних селян.

9 травня 1920 р. Центральний Виконавчий Комітет, Рада Народних Комісарів УРСР видали «Закон про комітети незаможних селян». В червні у розвиток закону Наркомат внутрішніх справ видав інструкцію, за якою комітетам незаможних селян дозволялося приймати до своїх лав також і середняків¹.

Комнезами були утворені не як прямі органи влади (такими були ревкоми як тимчасові, надзвичайні органи, що в більшості призначалися, а також сільські Ради та волвиконкоми як постійні органи влади, що їх обирало все трудяще населення), а як діючі під керівництвом Комуністичної партії громадсько-політичні організації селянської бідноти і представників середняцтва. Комнезамам було надано право контролю над діяльністю сільрад і волвиконкомів. Завдання комітетів незаможних селян полягало в захисті інтересів бідняків і середняків — у найшвидшому наділенні землею і реманентом безземельних і малоземельних селян, у здійсненні хлібної розверстки з залишенням частини її для бідноти і в боротьбі проти куркульства.

З самого початку утворення комнезамів партія і Радянський уряд вживали енергійних заходів до збереження класової чистоти складу цих організацій. Зокрема 8 серпня 1920 р. Наркомат внутрішніх справ УРСР розіслав циркулярне розпорядження про боротьбу з проникненням куркулів до комнезамів, причому відповідальність за «неуважне ставлення місцевих органів до такого важливого організаційного процесу» покладалася персонально на голів губернських і повітових виконавчих комітетів².

Під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У партійні і радянські органи України розгорнули в червні—липні 1920 р. велику роботу по створенню комітетів незаможних селян. Організаційний період в основному тривав до жовтня, коли був скликаний перший Всеукраїнський з'їзд комнезамів. Але нові комітети утворювались і після з'їзду—зокрема у Волянській, Подільській, Олександрівській та інших губерніях, які довго були ареною боїв з білополяками, Врангелем і Махном.

V конференція КП(б)У (листопад 1920 р.) схвалила політику організації комітетів незаможних селян і підкреслила, що «коли комбіди протягом певного періоду часу були необхідні у Великоросії, то значно більш необхідні комнезами на Україні». Конференція доручила новообраному Центральному Комітету подіяти енергію в справі утворення міцних комнезамів на селі з тим, щоб «по всій Україні не було такого села, де б не зорганізувалася біднота проти куркулів»³.

Питанню про утворення і діяльність комнезамів присвячено дуже мало публікацій. В журналі «Архів Радянської України» № 6 за 1932 р. надрукована підбірка до-

¹ «Радянське будівництво на Україні. Збірник документів і матеріалів», вид. АН УРСР, К., 1957, стор. 95—97, 113—118.

² Там же, стор. 136.

³ «КП(б)У в резолюціях ее съездов и конференций», Харьков, 1924, стор. 88.

жументів «Матеріали до історії комнезамів на Україні за роки громадянської війни (1920 р.)». В журналі «Историк-марксист» № 6 за 1936 р. надруковано цінний документ з історії комнезамів на Україні—«Сводка о ходе организации комитетов незаможных селян с 1 июля по 10 сентября 1920 г.».

В даній підбірці поряд з документами загальноукраїнського характеру друкують-ся кілька документів місцевого значення—протоколи організаційних зборів сіл Київської губернії по утворенню комнезамів і ін. Ці місцеві документи є типовими і мають певне загальне значення для розуміння ходу утворення комнезамів на Україні в 1920 р.

Виявлення документів і підготовку до друку провели наукові співробітники Інституту історії АН УРСР А. З. Барабой і І. Х. Ганжа. Вступну статтю і примітки написав А. З. Барабой.

№ 1

Циркуляр ЦК КП(б)У про утворення комітетів незаможних селян

Після 9 травня 1920 р.¹

ВСЕМ НАРКОМАМ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (большевиков) УКРАИНЫ.

Дорогие товарищи!

1) Успех украинской революции в значительной степени зависит от того, сможем ли мы взять под свое влияние украинское село. Целый ряд условий экономических, национальных и политических благоприятствуют тому, что в укр[аинском] селе власть фактически находится в руках зажиточных крестьян, кулаков, которые по своей сути являются заклятыми врагами пролетарской революции. Частая смена властей на Украине способствовала тому, что куркуль организовался, вооружился до зубов, стал самонадеянным и наглым. В силу этого в огромном количестве районов сельские советы или непосредственно захвачены кулаками или находятся под их влиянием и превращаются таким образом из органов Советской власти в кулацкое орудие против бедняков и середняков. Поэтому возникает необходимость организовать сельскую бедноту и середняков вокруг их классовых органов с целью защиты их интересов, обезоруживания кулаков, уничтожения бандитизма.

2) ЦК постановил осуществить такое объединение незаселян в виде комитетов незаселян, ввиду того, что организация «спилок» дала бы возможность использовать эти организации кулацким и бывшим «спилковским» элементам. Комитеты незаселян не являются профессиональными организациями, каковыми являются, напр., с.-х. комитеты, а представляют из себя одно из средств расслойки села. Украинское понятие «незаможный» не означает «бедный». При дословном переводе на русский язык оно характеризует малосостоятельного крестьянина. Следовательно, это понятие объединяет как бедняков, так и среднее крестьянство, которое добывает лишь прожиточный минимум и нуждается в поддержке Советской власти.

3) Украинский крестьянин прежде всего практик. Поэтому в основу объединения крестьян вокруг комитетов незаселян должно быть положено практическое дело, близкое интересам незаселян. Главными и первыми задачами, которые должны быть положены в основу деятельности комнезам[ов], являются проведение в жизнь земельного закона о наделении земель безземельных и малоземельных крестьян из числа бывших помещичьих, казенных, монастырских и удельных земель, борь-

¹ Датовано за змістом документа та інших джерел.

ба с кулачеством за инвентарь, помощь Советской власти в проведении хлебной разверстки, 20—10% которой остаются в запасном фонде при волости и идут на удовлетворение нужд незамселян. Снабжение селян семенами, товарами и пр. должно происходить под непосредственным контролем и указанием комнезамов. Этими практическими задачами обеспечится жизнеспособность и активность комнезамов и будет произведена расслойка села. Выполнение этих непосредственно близких незамселянству основных задач неминусом влечет и другие положительные результаты: обезоружение кулака, борьбу со спекуляцией, ликвидацию бандитизма. При дальнейшем развитии деятельности комнезам[ов] они явятся инициаторами общественной обработки земли семьям красноармейцев, примут на себя руководящую роль по устройству в селах воскресников и пр. Будучи контрольными органами сельских и волостных Советов, они организуют рабоче-крестьянскую инспекцию в деревне. Таким образом, при правильной организации комнезам[ов] они послужат могучим средством расслойки села, окажут существенную поддержку в обезоруживании кулака, ликвидации бандитизма и расчистят почву для строительства в деревне подлинной Советской власти. Поэтому необходимо энергично приступить к подготовке и организации крестьян вокруг комнезам[ов].

4) Согласно декрету административное руководство, учет и финансирование незамселян лежат на отделах управления. Местные паркомы должны иметь руководство и способствовать скорой и правильной организации незамселян. Для этого местный парком должен произвести следующие меры: созвать совещание из заведующих отделами управления, земельного, продовольственного и военкома, где выработать общую координирующую линию поведения по этому вопросу и выбрать организационную комиссию из представителей указанных учреждений. Организационная комиссия должна находиться при отделе управления и иметь общее руководство по организации комнезам[ов]. Все партийные товарищи, направляемые в деревню, инструктируются и распределяются этой комиссией. Члены комиссии лично выезжают на места и руководят выборами в комнезам[ы]. Местный партком обязан провести общее собрание местных партийных организаций, созвать совещание уездных и волостных организаторов и подробно и точно ознакомить с ролью, функциями и правами комнезамов. На этих собраниях должны быть выработаны методы и средства организации комнезам[ов] и намечены тезисы агитации применительно к местным условиям. Закон о комнезам[ах] должен быть подробно обговорен и точно понят и усвоен. При этом необходимо обратить внимание товарищей на особую осторожность при выборах, чтобы не создать куркулевски настроенных комитетов. Нельзя выборы комнезам[ов] проводить на общих сходах или по спискам, составленным для выборов в сельсоветы. За количеством избирателей гнаться не следует, а собрать безусловно сельскую бедноту и из нее выбрать комнезам. Желательно, чтобы в комнезам вошел хотя бы один рабочий. Дальнейшее определение незаможного крестьянина будет обуславливаться тем, нуждается ли он в помощи комнезам[а] в том или ином отношении. Среди крестьянских масс должна повестись широкая агитация через местную прессу, через специальные листовки и прочее. В деревню должно быть брошено максимум партийных сил, для чего необходимо широко использовать воскресники. Все партийные товарищи, могущие выступать в деревне на время воскресника, должны разъезжаться проводить организационно-агитационную работу на тему о комнезам[ах] (порядок проведения партийных воскресников указывается в особой инструкции). При посылке товарищей на деревню необходимо

организовать особые ударные группы и направлять в те районы, где особенно сильно влияние кулаков, где недавно происходили восстания или где сильно свирепствует бандитизм. Техническая сторона организации комнезам[ов], права и обязанности их указываются в приложениях при этом инструкциях и декрете.

Секретарь ЦК КПУ Косиор
Завед. отделом по работе в деревне ЦК КПУ
Тарногородский

Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі—ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 2, од. зб. 821, арк. 5, Друкарський відбиток.

Журн. «Комуніст», Харків, 1920, № 2.

№ 2

*Звернення Донецького губернського комітету КП(б)У
до трудящих селян з закликом створювати комітети
незаможних селян*

Початок червня 1920 р.

Пролетарни всех стран, соединяйтесь!

ОРГАНИЗУЙТЕ КОМИТЕТЫ НЕЗАМОЖНЫХ СЕЛЯН!

Товарищи селяне! Октябрьская революция подняла знамя вооруженной борьбы за освобождение труда от капитала, за освобождение всех угнетенных от их поработителей.

Под красным флагом Советской Республики третий год ведется война против паразитов и туеядцев.

Советская власть отобрала фабрики и заводы у капиталистов, отняла землю у помещиков. Рабочий города, организованный в свои заводские комитеты, профессиональные союзы и Коммунистическую партию, объединившись вокруг своих Советов депутатов, уже положил конец власти буржуазии в городе.

Но то ли мы видим, товарищи, в деревнях!

Как часто бедняк-селянин, получив землю, но не имея чем ее обработать, снова попадает в лапы кулаку.

Веками стонало трудовое крестьянство под пятою царского правительства, веками по его спине ходила нагайка станового, — веками же крестьянство работало на дворянина-помещика. Но только ли перед дворянами, царями и урядниками гнул спину крестьянин-бедняк?

Оглянитесь, товарищи, вокруг себя, хорошенько присмотритесь к своим односельчанам, — не найдете ли Вы среди них кое-кого, кто хотя и ходит в сермяжном кафтане, но так и норовит вскочить на шею «мужичка»? Да что там! Разве деревенский богатей не сидит давно на Вашей спине, беднота? Разве не пьют Вашей крови те толстобрюхие «тоже мужички», которые и землицы имели (до Советской власти) больше Вас, у которых скота побольше и мощна потолок?

Уже издавна деревня наша знает своего доморощенного буржуа: ему имя кулак, куркуль.

То, что делал фабрикант с рабочими, то проделывал и кулак в деревне. Он часто подходит к своей жертве в виде благодетеля, — рабочие тоже смотрели когда-то на фабриканта, как на «благодетеля», который дескать давал им заработок, но не капиталист рабочего, а рабочий капиталиста благодетельствует — это давно поняли рабочие, этого никак не хотят понять некоторые селяне.

А подумайте, что говорит старая русская поговорка: «Трудом праведным не наживешь палат каменных». Это верно: все богатеи свои богатства грабили у трудовых крестьян и рабочих. Из пота и крови народной они создавали свои хоромы.

Все эти «благодетели» похожи на волка, который благодетельствует ягненка, сдирая с него шкуру.

Пора, пора, товарищи, перестать быть ягнятами. Надо взяться самим за ум-разум. Хорошенько запомните: никакие «благодетели» не помогут Вам выбиться из горя и нужды, — только своими собственными силами Вы сумеете освободить себя от гнета.

Рабочие города давно прогнали своих волков-благодетелей. Вы, товарищи-селяне, разделались с породистыми волками, с дворянами; это было не так уже трудно сделать, ибо кто не знал, что дворянин — враг крестьянину.

Но в своей же хате Вы вскормили и взлелеяли доморощенного волка — кулака. Это он роет могилу революции, он разрушает постройку нового светлого храма — социализма.

Товарищи — селяне, беднота и середняки, — все те, кто жил только своим трудом и не драл шкуры своего брата, — товарищи, объединяйтесь по примеру городских рабочих! Там созданы рабочие фабрично-заводские комитеты, которые в свои руки взяли фабрики и заводы. Создавайте и Вы свои комитеты незаможных селян, которые возьмут в свои руки судьбы деревни!

Силе толстой мощны противопоставьте силу объединения!

Настала пора власти бедных и небогатых над богачами, сломите силу богатеев и мироедов, организуйтесь и в ногу с рабочим в царство труда.

Создавайте комитеты незаможных селян. Организуйтесь! Боритесь за свое освобождение от гнета волков!

Донецкий губернский комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 180, арк. 114, Друкарський відбиток.

№ 3

Протокол організаційних зборів селян с. Луговики, Хабенської волості, Чорнобильського повіту, Київської губернії, по утворенню комітету незаможних селян

5 липня 1920 р.

Протокол общего собрания крестьян...¹, состоявшегося в д. Луговиках 5 июля 1920 г. под председательством головы местного ревкома Билько Ивана. Повестка дня: 1) текущий момент, 2) организация союза незаможных селян, 3) выборы президиума незаможных селян.

1. Выслушав доклад крестработника² политотдела дивизии 58 тов. Ивана Вербы о текущем моменте, общее собрание беднейшего крестьянства деревни постановило приветствовать рабоче-крестьянскую власть Украины, а также защитницу пролетарской революции непоколебимую Красную Армию, борющуюся на фронте за диктатуру пролетариата и беднейшего крестьянства как единственное средство защиты бедняков от ига капитала.

¹ Текст пошкоджений.

² Працівник політвідділу дивізії по роботі на селі.

2. Выслушав доклад тов. Вербы о необходимости для борьбы с кулачеством и скорейшего проведения в жизнь рабоче-крестьянской власти, необходимости организации беднейшего крестьянства в союзы незаможных селян, постановили: избрать комиссию из трех человек для производства записи и организации крестьян-бедняков в комитет незаможных селян, в которую (по выборам, большинством голосов) вошли: 1) Родион Германчук, 2) Петр Билько, 3) Сильвестр Якимович, которые сейчас же и приступили к записи членов союза. В результате записи оказалось, что добровольно записались 17 человек. Дальнейшая запись членов в союз поручается президиуму союза.

3. На заседании действительных членов союза незаможных селян были произведены выборы президиума съезда. Кандидатами были выставлены: Савва Дурицкий — 13, Иван Билько — 9, Каленик Билько — 6, Петр Билько — 7, Павел Билько — 8. Выбранными по большинству голосов оказались: председателем комитета незаможных селян Савва Дурицкий, казначеем Иван Билько, в чем и расписуемся.

С подлинным верно: секретарь (підпис)

(Печатка Хабенського волвиконкому).

Державний архів Київської області (далі—ДАКО), ф. 99, оп. 7, спр. 23, арк. 14. Копія.

№ 4

Протокол засідання Хабенського волостного з'їзду комітетів незаможних селян Чернобыльського повіту, Київської губернії

12 липня 1920 р.

Протокол № 1

волостного съезда представителей незаможных селян дд. Марьяновки, Тарасов, Луговиков, Хабно и Юзефина, Хабенской волости, Чернобыльского уезда, 1920 г. июля 12 дня.

Съезд собрался сего числа по распоряжению волостного ревкома в количестве 24 человек из общего числа 25 с участием крестработников политотдела 58 дивизии Сергиевского, Вербы и Юзефова под председательством Билько Павла, его заместителя Дубовича Николая [при] секретаре Мошковском.

Повестка дня:

1. Значение о необходимости организовать комитет незаможных селян.
2. Проведение земельного закона в жизнь.
3. О продовольствии.
4. Выборы волостного комитета.
5. Текущие дела.

Слушали: Доклад крестработника политотдела 58 дивизии тов. Сергиевского о необходимости для борьбы с кулачеством организовать комитет незаможных селян, так как комбеды избираются всеми, а не беднейшим населением. Кроме того комнезаможи должны следить за правильностью работы волисполкомов и бороться с бандитизмом.

Постановили: Организовать комитет незаможных селян волостной, который, согласно закону о комнезамах, должен бороться с кулачеством и бандитизмом, а также следить за правильностью работы волревкома.

Слушали: Комитет незаможных селян должен наделить землей сначала бедняков, а потом середняков, позвав для этого землемера.

Постановили: Наділити землей при допомозі землемера бедняков, а потом середняков.

Слушали: Комитет должен взятъ на учет излишки хлеба кулаков и излишками наділити бедняков, дабы они могли прокормить себя до нового урожая и обсеменить поля, а также следить за правильностью разверстки.

Постановили: Взятъ на учет хлеб кулаков и излишками его наділити бедняков, дабы они могли прокормить свою семью до нового урожая и обсеменить поля, а также следить за правильностью разверстки.

Слушали: О выборе волостного комитета незаможных селян.

Постановили: Выбрать в помощь Хабенскому президиуму комитета двух членов. Избранными оказались Билько Павел и Коршун Порфирий.

Слушали: О выборе земельной комиссии.

Постановили: Поручить обязанности волостной земельной комиссии волостному комитету незаможных селян.

Председатель собрания съезда Билько, заместитель председателя Н. Дубович, секретарь Мошковский.

На заседании членов президиума Хабенского волостного комитета для избрания из своей среды председателя, казначея и секретаря избранными оказались: председателем президиума¹ Билько Павел, казначеем Дубович Николай и секретарем Коршун Порфирий.

Председатель заседания президиума Билько
Секретарь П. Коршун.

ДАКО, ф. 99, оп. 1, спр. 23, арк. 2—3. Копія.

№ 5

*Повідомлення Народного комісаріату внутрішніх справ
УРСР про хід організації комітетів незаможних селян
з 9 травня по 7 липня 1920 р.*

Не раніше 8 липня 1920 р.

Полтавская губерния

Название уезда

Гадячский (21 волость)	Сведений не поступало
Зеньковский (16 волостей)	Организовано 35 комнезаможей
Золотоношский (20 волостей)	Организовано 43 комнезаможа
Кобелякский (21 волость)	Организовано 30 комнезаможей
Константиноградский (24 волости)	Организовано 20 комнезаможей
Кременчугский (20 волостей)	Приступлено к организации комнезаможей. Организ[ованы] в 3-х волостях
Лохвицкий (15 волостей)	Организовано 40 комнезаможей
Лубенский (13 волостей)	Организовано 33 комнезаможа
Миргородский (17 волостей)	Сведений цифровых не поступало, приступлено к организации, а в некоторых уже организованы
Переяславский (16 волостей)	Сведений не поступало
Пирятинский (15 волостей)	Организовано 133 комнезаможа
Полтавский (20 волостей)	Сведений не поступало

¹ В тексті помилково «правления».

Прилукский (13 волостей)	К 3 июня организовано 24 комитета
Роменский (22 волости)	Сведений не поступало
Хорольский (18 волостей)	Организовано 20 комнезаможей

Екатеринославская губерния

Екатеринославский (35 волостей)	Сведений не поступало
Верхнеднепровский (23 волости)	Организовано более 16 комнезаможей
Новомосковский (43 волости)	Сведений не поступало
Павлоградский (33 волости)	Цифровых данных не поступало, приступлено к организации
Александровский (38 волостей)	Сведений не поступало
Криворожский (34 волости)	Сведений не поступало
Мелитопольский (35 волостей)	Сведений не поступало
Бердянский (40 волостей)	Сведений не поступало

Харьковская губерния

Харьковский (41 волость)	Идет организация. Пока организовано 24 комнезаможа
Чугуевский (9 волостей)	Идет организация, которая встречается сочувственно. Организовано 20 комнезаможей
Змиевский (20 волостей)	Идет организация
Сумской (22 волости)	Идет организация
Купянский (21 волость)	Идет подготовительная работа по организации
Лебединский (35 волостей)	Идет организация
Изюмский	Население относится к организации комнезаможей вполне сочувственно

Донецкая губерния

Славянский (14 волостей)	Идет организация. Организовано несколько
Мариупольский (54 волости)	Организовываются комитеты. Организовано уже 38 комнезаможей
Бахмутский (8 волостей)	Организовано 28 комнезаможей
Каменский	Идет организация
Чистяковский (18 волостей)	Во всех подрайонах уже организовано
Лисичанский (13 волостей)	Идет организация
Луганский (25 волостей)	Уже организовано несколько

Херсонская губерния

Херсонский (30 волостей)	Идет организация. Уже несколько организовано
Елисаветградский (51 волость)	Организовано 21 комитет
Александровский (37 волостей)	Организовано 72 комитета
Николаевский (24 волости)	Почти всюду организованы

Черниговская губерния

Конотопский (15 волостей)	Во многих волостях уже организовано
Нежинский (13 волостей)	Во многих волостях уже организовано
Новгород-Северский (12 волостей)	В 3-х волостях организовано
Черниговский (12 волостей)	Организовано в 2-х волостях

Киевская губерния

Чернобыльский (10 волостей)	Приступлено к организации
Липовецкий (16 волостей)	Приступлено к организации
Тарашанский (13 волостей)	Во многих местах уже организовано
Сквирский (14 волостей)	Организована комиссия по орг[анизации]

Одесская губерния

Ананьевский	Организовано уже 18 комнезаможей
Одесский	Приступлено к организации
Тираспольский	Началась организация комнезаможей в связи с проведением «Проднедели»

Примечание: Составить список комитетов незаможных селян по волостям не удалось ввиду того, что сведения получают из большинства уездов с указанием преимущественного количества комитетов без указания сел и волостей, где они организованы. Наркомвнуделом принимаются меры для получения более подробных цифровых данных, которые будут регулярно опубликовываться в журнале Наркомвнудел «Советская Украина».

Заведующий информационно-инструкторским
подотделом (підпис)

Центральный державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2, оп. 1, спр. 613, арк. 11—13. Копія.

№ 6

Резолюції 1-го з'їзду комітетів незаможних селян Остерського повіту, Чернігівської губернії

26 вересня 1920 р.

По докладам с мест.

Заслушав доклады с мест, 1-й съезд комнезаможей Остерщины находит, что расслоение деревни по Остерскому уезду на бедняков и кулаков растет, что беднота начинает постепенно освобождаться от влияния кулачества и посредством комнезаможей в некоторых случаях ведет успешную с ним борьбу; с другой стороны, отмечает, что комнезаможьи находятся еще в периоде организации и слабо инструктируются соответствующими органами, считает боевой задачей в целях укрепления красного советского тыла усиление работы по организации комнезаможей, проверке и инструктированию уже организованных.

По текущему моменту.

Заслушав доклад по текущему моменту, 1-й уездный съезд комнезаможей Остерщины, отмечая, с одной стороны, сильный рост революционного движения на Западе и Востоке, с другой — мобилизацию мировой буржуазией всех сил для последней борьбы с рабочими и крестьянами Украины и России, которая разгорается на Юге и Западе, на польском и врангелевском фронтах, считает своим долгом напречь все свои силы для окончательной победы над мировым капиталом, всемерно поддерживая героическую Красную Армию.

Да здравствует мировая социальная революция!

Да здравствует Красная Армия — защитница угнетенных!

Обращая свое внимание на внутреннее строительство Рабоче-Крестьянской Республики, съезд комнезаможей Остерщины признает:

1) что трудовая деревня до сих пор в жестокой трехлетней борьбе Советской власти с контрреволюцией принимала чрезвычайно слабое участие,

2) что незаможное селянство слабо организовано и часто не в силах бороться с кулачеством, которое всеми мерами подрывает рабоче-крестьянскую власть, помогая внешней контрреволюции. Неправильное проведение земельного закона, продовольственной разверстки и трудповинности на местах и существование банд в большой степени зависят от неорганизованности незаможного селянства. Единственным путем к победе над кулаком, над хозяйственной разрухой является организация селянства в комнезаможи, поэтому 1-й уездный съезд комнезаможей обещает, разъехавшись на места, энергично приняться за организацию бедноты и призывает все незаможное селянство вступать в комнезаможи. Незаможное селянство, организуйся, записывайся в комнезаможи, дружно берись за строительство Советской республики.

Да здравствует власть Советов во всем мире!

Да здравствуют комнезаможи — опора Советской власти на Украине!

По организационному вопросу.

Сознавая те громадные задачи, которые ложатся на комнезаможи, как на защитников интересов бедноты не только своего села, но и бедноты всего света, призванных освободить бедноту от власти кулачества, для чего необходимо объединить всех бедняков, ибо только объединенные силы смогут справиться с куркулем, постановили: немедленно провести в жизнь резолюции, принятые съездом относительно продовольственного и земельного вопроса, немедленно начать борьбу с дезертирством, ибо мы сами должны следить за усилением защитницы наших интересов (интересов бедноты всего мира) — Красной Армии, вести беспощадную борьбу с бандитизмом, ибо это порождение контрреволюции, которое не дает нам наладить советский аппарат. Мы должны следить, чтобы семьи тех, кто защищает жизнью свою на фронте наши интересы, семьи красноармейцев ни в чем не нуждались, а затем принять меры к тому, чтобы не только в своем селе, но и вокруг помочь бедноте организовать. Принять все меры к тому, чтобы во всех селах были организованы комитеты незаможных селян, возможно скорее созвать волостные съезды комнезамов и организовать волостные комитеты. Зорко следить, чтобы в комнезаможи не попал кулацкий элемент. Классовая борьба началась по всему миру, никаких соглашательств ни с фабрикантами, ни с помещиками, ни [с] кулаками быть не может, а потому 1-й съезд комнезаможей Остер-

щини зовет к объединенію всех рабочих и бедняков крестьян и объявляет широкую борьбу кулаку. Смерть кулаку!

Да здравствует беднота и ее власть Советская!

По продовольственному вопросу.

Заслушав доклад Остерского предупредкома по продовольственному вопросу, 1-й уездный съезд комнезаможей Остерщины постановил: 1) Принимая во внимание, что как внутренняя, так и внешняя контрреволюция, напрягая все силы для удушения рабоче-крестьянской власти, особенно старается ухудшить наше хозяйственное положение, государственную разверстку на урожай 1920 г.—выполнить полностью, дабы дать возможность нашей доблестной Красной Армии и пролетариату города одержать полную победу над сворой всемирной контрреволюции на военном и хозяйственном фронтах и этим доказать, что наши силы неистощимы и непобедимы. 2) Для срочного выполнения разверстки, которая в большей мере должна лечь на заможное селянство, вменить в обязанность всем комнезаможам принять самое энергичное участие как в разверстке продуктов по отдельным хозяйствам, так и своевременной доставке их на ссыпные пункты упродкома, так как непосредственной работой незаможного селянства можно изжить саботаж кулаков. 3) Так как от наличия продовольствия в распоряжении продорганов и быстрого передвижения такового находятся в полной зависимости как военный, так и трудовой фронты, а равно и удовлетворение самых острых нужд беднейшего населения и вообще осуществление стремлений пролетариата—просить уисполком обратить самое серьезное внимание на продорганы Остерщины, предоставляя таковым все необходимое в первую очередь.

По земельному вопросу.

Заслушав доклад по земельному вопросу, уездный съезд комнезаможей постановил: 1) Дабы работа уземотдела в области землеустройства шла нормально и успешно, необходима правильная крепкая организация земельных органов на местах, действующих под непосредственным влиянием и наблюдением комнезаможей. 2) Необходимо при содействии незаможных произвести точный учет населения и земель всех угодий, с целью правильного отчуждения от кулаков излишков, принимая во внимание, что до сих пор кулаки ухитрялись оставлять себе земли угодий сверх нормы. 3) Произвести отчуждение излишков живого и мертвого инвентаря от кулацкого элемента в целях коллективного и единоличного использования такового беднейшим населением. 4) В целях поднятия плодородия почвы, производительности в сельском хозяйстве и материального состояния беднейшего населения, и лучшего использования с.-х. машин и орудий, а также и рабочего скота и стремясь к скорейшему переходу к социалистическому землеустройству, необходимо принять самое живое участие в организации с.-х. коллективов. 5) Помимо нетрудовых земель коллективам могут быть выделяемы участки трудовых земель населения в местах организации коллективов. 6) Принимая во внимание малоземелье уезда, съезд комнезаможей считает уездную норму высокой и поручает произвести экономическое обследование средних хозяйств в характерных местах и выработать соответствующую норму не только по районам, но по волостям и даже селам с целью удовлетворения бедноты. 7) Обследовать артели, принять меры к улучшению их состояния, а также суровые меры наказания к обидчикам артелей.

По лесному вопросу.

Принимая во внимание, что лес является единственным народным богатством, которое создавалось целыми веками, и в настоящее время беспощадно уничтожается непланово, в большинстве случаев кулацким элементом, имеющим в достаточном количестве перевозочные средства, съезд постановил: 1) Вести решительную и беспощадную борьбу с самовольными порубками, уничтожением молодняка, пастьбою скота в местах, не разрешенных лесным законом республики. 2) Строго следить за тем, чтобы лесной материал не вывозился из сел без надлежащих разрешений Советов под контролем комнезаможей. 3) Воспретить распашку в лесу без особого разрешения лесного подотдела уземотдела. 4) В связи с «Неделей крестьянина и красноармейца» изъять по селам весь награбленный лес для распределения между беднейшими семьями красноармейцев и удовлетворения государственных нужд. 5) Объявить неделю уборки остатков в лесах, привлечь для этой цели состоятельные элементы села, а распределение леса поручить комнезаможам совместно с лесным органом. Объявление «Недели» и техническое проведение ее поручить лесному подотделу.

Подлинное за надлежащими подписями.

С подлинным верно: делопроизводитель (Горная)
ДАКО, ф. 80, оп. 1, спр. 86, арк. 19—20. Друкарський текст.

№ 7

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про надання комнезамам лозунга оволодіння волвиконкомами

14 жовтня 1920 р.

Дать комнезамам лозунг овладения волисполкомами¹. Обеспечить участие комнезаможней в избирательной комиссии и проверке списков. Признать недопустимым выделение комнезаможами волостных исполкомов.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 803, арк. 32—35. «Протокол заседания Политбюро ЦК КП(б)У от 16 октября, 20 г.». Оригінал.

№ 8

Телеграма В. І. Леніна урядові УРСР і Штабові Південного фронту про основні завдання руху незаможних селян України

16 жовтня 1920 р.

У відповідь на Вашу телеграму про незаможників сповіщаю мою думку.

Якщо вони дійсно революційні, то треба б вважати програмою: 1) колективний обробіток; 2) прокатні пункти; 3) відібрати землю² у куркулів зверх трудової норми; 4) надлишки хліба зібрати повністю, винагороджуючи незаможників хлібом; 5) сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти; 6) всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під ретельним контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільше небезпечні штучні лжекомуни і виділення одиночок з маси. Крайня обережність нововведень і потрійна перевірка реальності здійснення запроваджуваного.

Голова Раднаркому
Ленін

Вперше опубліковано в 1942 р.
Друкується за машинописною копією.

В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 299.

№ 9

Циркуляр НКВС УРСР губернським і повітовим виконавчим комітетам про подання всебічної допомоги комітетам незаможних селян в справі організації господарств на колективних засадах

Листопад 1920 р.

Обращая ваше внимание на стремление некоторых комнезамов к организации своего хозяйства на артельных, товарищеских и даже коммунистических началах, НКВД предлагает оказывать таким комнезамам особое содействие как борцам против мелкой собственности, основателям высшей хозяйственной формы, сближающим город с селом и спасающим незаможных от превращения в кулаков.

Наркомвнудел Антонов

ДАКО, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 342. Копія.

№ 10

Циркуляр НКВС УРСР губернським і повітовим виконавчим комітетам про поширення практики комітетів незаможних селян по використанню куркулів на обробці землі родин червоноармійців та інших роботах

Листопад 1920 р.

На Всеукраїнском съезде комнезамов обнаружилось, что значительный процент комнезаможей обращает на труд повинность кулаков, как-то: по обработке полей семьям красноармейцев, незаможным, по подвозке дрв, леса и т. п. НКВД предлагает распространить эту практику по всем комнезамам как экономически производительную меру и как политически крайне целесообразную.

Наркомвнудел Антонов

ДАКО, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 345. Копія.

¹) На Першому Всеукраїнському з'їзді незаможних селян, що розпочав свою роботу 18 жовтня 1920 р., представники ЦК КП(б)У дали комнезамам розлугн оволодіти сільрадами і волвиконкомами, тобто забезпечити в них гегемонію бідноти.

²) В «Ленинском сборнике» і в т. 31 Творів В. І. Леніна на стор. 313 помилково надруковано слово «деньги» замість «землю».

В. І. Ленін писав слово «землю» так, що при недосить кваліфікованому читанні його можна було прийняти за слово «деньги» (див. В. І. Ленін. Соч., т. 26, стр. 383, факсиміле).

На доказ того, що в оригіналі телеграми було слово «землю» можна навести ряд фактів. Харківська газета «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У) відтворила зміст ленінської телеграми по оголошенню її на з'їзді комнезамів; відповідний пункт її був викладений так: «Отобрание кулацкой земли сверх трудовой нормы» (Газ. «Коммунист» від 21 жовтня 1920 р.). Через місяць після Всеукраїнського з'їзду комнезамів зібралася V конференція КП(б)У. Г. І. Петровський, який зачитував з'їзду комнезамів ленінську телеграму, розповів на конференції: «Коли в нас був Всеукраїнський з'їзд комнезаможей, товариш Ленін пропонував поставити першим питанням колективний обробіток... Друге — прокатні пункти. Третє — відібрання землі в куркулів» (Партархів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 41, 1920; «Бюллетень V конференції КП(б)У», арк. 83). В книзі «Незаможники і середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм», що вийшла в 1927 р., Г. І. Петровський також виклав третій пункт ленінської телеграми словами «Відібрання в куркулів землі, зайвої після норми» (Г. І. Петровський, назв. праця, стор. 17).

Як повідомив Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КППРС, при перевиданні творів В. І. Леніна цю помилку в тексті телеграми буде усунуто.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

(ПРО НОВІ ПРАЦІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ІСТОРИКІВ, ЯКІ ВИЙШЛИ В 1957 Р.)

Історики народно-демократичної Чехословаччини приділяють велику увагу вивченню питань, зв'язаних з впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного і національно-визвольного руху чеського і словацького народів та утворення в 1918 р. самостійної Чехословацької держави, а також на всю наступну історію країни. Початок цій дослідницькій роботі був покладений науковою конференцією, яка відбулася в Чехословаччині в листопаді 1949 р. і була присвячена значенню Великої Жовтневої соціалістичної революції в історії народів Чехословаччини. За кілька років, що минули з того часу, чехословацькими істориками-марксистами було створено чимало цінних наукових праць (добре відомі у нас праці З. Шолле, І. Веселого, О. Ржиги, Ю. Кржижека, В. Краля, М. Голіоровського, Я. Барти, Л. Голотіка та інших чехословацьких істориків)¹, в яких дістали правильне наукове висвітлення найважливіші питання історії Чехословаччини в 1918—1921 рр.

Цінність цих праць полягає насамперед у тому, що в них викривається антиісторична концепція чеської буржуазної історіографії в питанні утворення самостійної Чехословацької держави в 1918 р., яка твердила, що нібито національна свобода і державна незалежність чехів і словаків були завойовані зусиллями Масарика, Бенеша та інших лідерів чехословацької буржуазії при підтримці західних імперіалістичних держав. Спростовуючи цю антинаукову концепцію, яка фальсифікувала справжню історію боротьби за свободу і незалежність чеського і словацького народів, історики народно-демократичної Чехословаччини в своїх наукових працях незаперечно довели, що утворення незалежної Чехословацької держави було результатом революційного і визвольного руху чеських

і словацьких трудящих, на піднесення якого в 1917—1918 рр. вирішальний вплив зробила Велика Жовтнева соціалістична революція. «Лозунги Жовтня—мир, свобода народів, земля селянам—це була запальна іскра, з якої спалахнуло полум'я чехословацької свободи»,—говориться в тезах Відділу пропаганди ЦК КПЧ та Інституту історії КПЧ «Значення Великої Жовтневої соціалістичної революції для чехословацького народу»¹.

Ідеї ленінізму і приклад Жовтневої соціалістичної революції, а також власний досвід класової боротьби в 1918—1920 рр. допомогли авангардові робітничого класу Чехословаччини порвати з реформістськими традиціями соціал-демократизму і створити в 1921 р. Комуністичну партію Чехословаччини, яка очолила боротьбу чехословацьких трудящих проти капіталістичного панування, за соціалізм.

Вивчення історії революційного руху в Чехословаччині в 1918—1921 рр. і боротьби за створення КПЧ є одною з провідних проблем марксистської чехословацької історіографії. Треба сказати, що в розв'язанні цієї важливої наукової проблеми наші чехословацькі друзі досягли великих успіхів. Про це свідчать нові праці чехословацьких істориків, що вийшли в світ до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Серед них — нові публікації документів, збірники статей і узагальнюючі праці, які всебічно характеризують міжнародне значення Жовтневої революції та її відгуки в Чехословаччині, спеціальні монографічні дослідження ряду проблем, пов'язаних з впливом Великої Жовтня на боротьбу чеського і словацького народів за свободу.

Поява цих праць свідчить про те, що чехословацькі історики ведуть глибоке дослідження цілого ряду найважливіших питань новітньої історії Чехословаччини, зо-

¹ Огляд виданих у 1951—1956 рр. праць чехословацьких істориків, присвячених впливу Жовтневої революції на піднесення революційного руху в Чехословаччині, опублікований в журналі «Вопросы истории», 1957, № 10.

¹ «Význam Velké říjnové socialistické revoluce pro československý lid. These oddělení propagandy a agitace ÚVKŠČ a Ústavu dějin KSČ ke 40 výročí Velké říjnové socialistické revoluce», «Rudé právo» від 8 жовтня 1957 р.

середжуючи свою увагу на вивченні внутрішніх економічних і соціально-політичних процесів і вирішальної ролі народних мас у створенні і розвитку Чехословацької держави.

Важливо відзначити і те, що до цього дослідження залучається все ширше коло джерел.

Велике значення має розпочата робота по підготовці багатотомної публікації історичних документів про відгуки Великої Жовтневої соціалістичної революції та виникнення Чехословацької республіки. Ця робота провадиться спільно кількома науковими і архівними установами країни — Інститутом історії Чехословацької Академії наук, Інститутом історії Словацької Академії наук, Архівним управлінням Міністерства внутрішніх справ, Державним центральним архівом у Празі та Державним архівом у Брно. До 40-річчя Жовтневої революції з друку вийшов перший том цього капітального видання, в якому зібрано донесення Празького намісництва австрійському урядові у Відні про анти-австрійський і антивоєнний рух у Чехії в 1915—1918 рр.¹ Том підготовлений до друку науковим співробітником Інституту історії ЧАН Л. Отагаловою. В публікації документів вміщена докладна вступна стаття наукового редактора видання Ю. Кржижека, в якій дано аналіз стану джерелознавчої роботи з проблеми утворення Чехословацької держави як у буржуазній, так і в марксистській історіографії, визначено наукові завдання розпочатої істориками народно-демократичної Чехословацької великої роботи по виданню історичних документів, охарактеризовано в головних рисах етапи розвитку революційного і визвольного руху чеського народу в 1914—1918 рр., підкреслено цінність опублікованих в томі донесень Празького намісництва як важливого історичного джерела, звернуто увагу на деякі особливості цього видання. Вміщені в томі документи дають широку картину наростання робітничого і національно-визвольного руху в Чехії в роки першої світової війни, особливо з весни 1917 р., під впливом звісток про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії. З опублікованих у томі документів видно, що головною силою революційно-визвольного руху були трудящі маси і насамперед робітничий клас, що під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, мирних зусиль Радянської влади і здійснених Радянським урядом соціалістичних заходів (цей рух) набув цілеспрямованості, піднявся на вищий рівень і виріс у вирішальну боротьбу проти гніту австро-угорської монархії, за

створення самостійної Чехословацької держави.

До дальших томів цього видання ввійдуть документи, які характеризують революційне піднесення в Чехословацькій і перші післявоєнні роки. Готуються до друку том з повідомленнями Земського управління в Празі про політичне становище в країні в 1918—1920 рр., а також том, який характеризує розвиток селянського руху в Чехословацькій в 1918—1922 рр.

Вихід у світ всіх томів капітального видання документів «Відгуки на Велику Жовтневу соціалістичну революцію і виникнення Чехословацької республіки», безперечно, буде великою подією в чехословацькій історичній науці. Історики-дослідники одержать в своє розпорядження величезну кількість документального матеріалу, на базі якого можна буде поглибити вивчення багатьох важливих питань новітньої історії Чехословацьчини.

Велика робота по виявленню і публікації документів з історії революційного руху провадиться Інститутом історії Комуністичної партії Чехословацьчини. До 40-річчя Жовтневої революції Інститут видав збірник документів «Відгуки Великої Жовтневої соціалістичної революції в Чехословацьчині»¹. Цінність цього збірника, розрахованого на широке коло вивчаючих історію КПЧ, полягає, насамперед, у тому, що з великої кількості документального матеріалу упорядники збірника відібрали найважливіші і найяскравіші документи, які всебічно показують величезний революційно-визвольний вплив ідей лєнінізму і досвіду Жовтневої революції в історії народів Чехословацьчини. Розміщені в збірнику, як правило, в хронологічній послідовності, документи правдиво відтворюють історичну картину розвитку революційного руху в країні з часу одержання перших повідомлень про перемогу Жовтневої революції до утворення Комуністичної партії Чехословацьчини в 1921 р.

Збірник починається двома історичними документами Великого Жовтня — лєнінським декретом про мир і «Декларацією прав народів Росії». Про те, який глибокий вплив на широкі маси чеських і словацьких трудящих зробили лозунги про мир і право народів на самовизначення, проголошені і практично здійснені Радянською владою, свідчить цілий ряд документів, вміщених у збірнику. Так, у резолюції, ухваленій 2 грудня 1917 р. на мажоритарній антивоєнній демонстрації у великому промисловому центрі Чехії Кладно, говориться: «Пролетаріат у Росії своєю пропозицією про загальне перемир'я і мир, що спирається на самовизначення кожного народу, висловив те, що прагнення до миру

¹ «Souhrná hlásění presidia Pražského místodržitelství o protistátní, protirakouské a protiválečné činnosti v Čechách, 1915—1918», Nakladatelství Československé Akademie věd, Praha, 1957, 435 с.

¹ «Ohlas Velké říjnové socialistické revoluce v Československu. Sborník dokumentů z let 1917—1921», Praha, 1957, 503 с.

в масах пролетаріату нездоланне і що в даний момент робітники вважають головним завданням покінчити з страхітлями війни» (стор. 49—50).

Вимоги негайного припинення імперіалістичної війни і укладення демократичного миру без анексії і контрибуцій, запропоновані Радянським урядом, висувались чеськими трудящими на численних мітингах і демонстраціях у листопаді—грудні 1917 р. і особливо під час загального політичного страйку пролетаріату Австро-Угорщини в січні 1918 р., в якому, як це видно з документів на стор. 53—57, брали активну участь робітники Праги, Кладно, Брно та інших промислових центрів Чехії.

З кінця 1917 р. антивоєнний рух охопив і армію як на фронті, так і в тиллових гарнізонах. Надсилаючи до Відня таємні донесення про придушення повстання 6-го стрілецького полку в Румбурці (Північна Чехія), намісник Чехії висловлював велику тривогу з приводу того, що в настроях солдатів і внутріполітичних подіях у Чехії «все ясніше і виразніше вимальовується зв'язок з соціальними революційними явищами в Росії» (стор. 69).

1 травня 1918 р. в Чехії і Словаччині відбулися грандіозні демонстрації трудящих під антиімперіалістичними лозунгами. На цих демонстраціях пролетаріат висунув вимогу створити самостійну Чехословацьку державу. Наведені в збірнику документи—повідомлення соціал-демократичної газети «Свобода» про першотравневу демонстрацію в Кладно (стор. 61—64) і резолюція, ухвалена 1 травня 1918 р. в словацькому місті Липтовський Св. Мікулаш (стор. 65—66),—свідчать про те, що ця вимога народилася під впливом Жовтневої революції і проголошеного нею права всіх народів на самовизначення.

Велику роль у поширенні ідей Жовтневої революції відіграли військовополонені чехи і словаки, що поверталися з Радянської Росії і нерідко були не тільки свідками революційних подій, а й активними учасниками боротьби за Радянську владу. Організуюча роль у цьому належала групам лівих чехословацьких соціал-демократів, що діяли на території Росії і весною 1918 р. об'єдналися в Чехословацьку Комуністичну партію в Росії. У збірнику вміщено ряд документів про діяльність чехословацьких лівих соціал-демократів і комуністів у Росії, їх звернення до чеського і словацького пролетаріату на батьківщині з закликком виступити на захист завоювань Жовтневої революції і наслідувати героїчний приклад російських робітників і селян у боротьбі за визволення від національного і капіталістичного гніту. В одному з перших таких звернень, прийнятих на з'їзді лівих чехословацьких соціал-демократів у Києві 26 листопада 1917 р., говорилось: «Товариші! Чеські і словацькі трудящі! Підтримайте російський пролетаріат в його

важкій боротьбі. Поразка російського пролетаріату була б поразкою пролетаріату всього світу, вона була б поразкою і нещастям для всього чеського народу. Товариші! Виступіть на захист російської революції. Примусьте уряд прийняти умови російської революції і, якщо буде потрібно, поверніть свою зброю проти капіталістичних класів, які не бажають демократичного миру і які хочуть потопити в крові російську революцію і взагалі пролетарський рух» (стор. 47).

Вирішальна боротьба чеського і словацького народів за визволення з-під гніту австро-угорської монархії та утворення самостійної Чехословацької держави відбувалася восени 1918 р. У збірнику наводиться цілий ряд документів, з яких видно, що національна свобода і державна незалежність чеського і словацького народів були завойовані трудящими масами і, насамперед, революційним робітничим класом, який під час свого генерального страйку 11 жовтня 1918 р. проголосив створення самостійної Чехословацької республіки. Борючись за національну свободу, чеські і словацькі робітники в 1918 р. висували і соціалістичні вимоги, але через те, що пролетаріат не мав своєї революційної партії, яка могла б забезпечити гегемонію робітничого класу в національно-демократичній революції, ці вимоги не були здійснені. За допомогою реформістських лідерів соціалістичних партій керівництво рухом захопила в свої руки чехословацька буржуазія, яка й скористалась плодами завойованої народними масами національної свободи для утвердження в новій державі свого класового панування.

З утворенням самостійної Чехословацької республіки почався новий етап революційної боротьби чехословацького пролетаріату. Наведені в збірнику документи, що належать до 1919—1920 рр., показують, що ідеї Великої Жовтневої соціалістичної революції та існування Радянської Росії робили все більш революціонізуючий вплив на чехословацьких трудящих, сприяли поглибленню революційної ситуації в Чехословаччині, звільненню робітничого класу від деяких ілюзій, які випикли в перші місяці існування незалежної держави, усвідомленню ним своїх революційних завдань, розгортанню боротьби проти диктатури чеської буржуазії, за соціальні і політичні права трудящих. Читач знайде в збірнику резолюції протесту проти зростання дорожніх і спекуляцій продовольством, що ухвалювалися навесні і влітку 1919 р. на масових демонстраціях трудящих у Празі, Лоунах, Кладно та інших містах; резолюції зборів робітників Праги, Кладно, Простеїйова та інших міст з вимогами проведення націоналізації фабрик, шахт, банків, запровадження робітничого контролю над виробництвом і 8-годинного робочого дня; вимоги трудящих селян про конфіскацію поміщицьких маєтків і поділ землі; мате-

ріали, які характеризують бурхливе піднесення революційного руху в Словаччині влітку 1919 р., проголошення і короткочасне існування Словацької Радянської республіки; документи про створення і діяльність робітничих Рад у ряді промислових районів країни і, насамперед, у Кладно.

Масовий рух, що розпочався в 1919 р. з виступів трудящих проти важкого економічного становища, зростання дорожнечі і спекуляцій продовольством і незабаром набрав яскраво вираженого політичного характеру, висунув на перший план соціалістичні вимоги робітничого класу. Про це красномовно свідчить цілий ряд опублікованих у збірнику документів, зокрема звернення робітничої Ради в Кладно до пролетаріату Чехословацької республіки (серпень 1919 р.) з закликом «об'єднатися в єдиному фронті проти капіталістичних суспільних порядків, за створення соціалістичної республіки» (стор. 166). У збірнику вміщено багато документів, які показують, що в рядах робітничого класу Чехословащини вже з початку 1919 р. наростало обурення зрадницькою політикою правого керівництва соціал-демократичної партії, яке стало на шлях прямого співробітництва з буржуазією, і що всередині соціал-демократії виник, зростав і міцнів лівий, революційний напрям, який усвідомлював необхідність повного розриву з реформізмом і створення справжньої революційної партії, яка б послідовно захищала інтереси трудящих і очолила боротьбу робітничого класу за скинення панування буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату. Те, що цей напрям, який дістав назву марксистської лівої, став у чехословацькій соціал-демократії переважачим, було також наслідком революціонізуючого впливу ідей ленінізму і Жовтневої соціалістичної революції.

З перших днів Жовтневої революції та існування Радянської держави чехословацький пролетаріат виявляв солідарність з революційними робітниками і селянами Росії. Коли імперіалісти Антанти і США почали інтервенцію проти нашої країни, робітничий клас Чехословащини рішуче виступив проти розбійницьких планів міжнародного імперіалізму та участі в ньому чехословацької буржуазії. Вміщені в збірнику документи показують, що чехословацькі робітники ухвалювали численні резолюції протесту проти імперіалістичної інтервенції та економічної блокади Радянської держави, ставили чехословацькому урядові вимоги припинити контрреволюційний заколот Чехословацького корпусу в Сибіру, відмовитися від будь-якої іншої участі в антирадянських планах західних імперіалістів, укласти мир і встановити нормальні дипломатичні відносини з Радянською Росією. Як свідчать документи, понад десять тисяч чехів і словаків, які перебували на території Росії, влилися до лав Червоної Армії і брали участь у збройній боротьбі проти білогвар-

дійців та інтервентів. В цей час у Чехословащині розвивався масовий рух трудящих під лозунгом: «Руки геть від Радянської Росії!». Цей рух досяг особливої сили влітку 1920 р. в зв'язку з нападом панської Польщі на Радянську Росію.

Новий розбійницький акт імперіалісти викликали гнів і обурення робітничого класу Чехословащини та його палке співчуття до робітників і селян Радянської України, як змушені були знову взятися за зброю для захисту своєї свободи. У збірнику наводиться стаття з газети лівих соціал-демократів «Vorwärts», що виходила німецькою мовою, під назвою «Руки геть від Радянської Росії! Справа Росії є нашою справою!» (стор. 240—243), в якій викривається участь імперіалістів Антанти та інших реакційних сил у підготовці нової антирадянської змови, знярядям якої була обрана панська Польща. З приводу укладеного між Пілсудським і Петлюрою так званого Варшавського договору, який польська імперіалістична реакція використала як привід для вторгнення на Україну, газета писала: «Договір між польським урядом і Петлюрою, звичайно, є фікцією, тому що ні Петлюра, ні директорія, яку він представляє, не уповноважені говорити від імені України. Переважна більшість українського народу повстала проти цього маріонеткового уряду і стала на бік Українського Радянського уряду, що перебуває в тісному зв'язку з російським Радянським урядом. Як польський уряд, так і українська директорія пішло обдурюють громадськість, намагаючись тепер переконати її, що їх воєнні дії провадяться за згоди і в інтересах українського народу» (стор. 241).

Знаючи, що за спиною панської Польщі стоять імперіалісти Антанти і що буржуазний чехословацький уряд, який прислужував їм, збирається послати свої війська на допомогу білополякам, революційні чехословацькі робітники заявили про свою рішучість зробити все, щоб зірвати імперіалістичні плани і тим самим подати допомогу Радянській Росії, отже і спільній справі міжнародного пролетаріату. «На широких рівнинах України, під Києвом і Харковом,— писала газета «Vorwärts» 8 травня 1920 р.—...Червона армія веде боротьбу і за справу міжнародного пролетаріату, кожна її перемога є і нашою перемогою. Наша держава належить до союзників Антанти, яка веде війну проти республіки робітників і солдатів,— ми повинні суворо стежити за тим, щоб їй з Праги не надавалась ніяка допомога в цих злочинних діях. В разі такої допомоги пролетаріат нашої країни повинен виступити революційно згуртованим і з революційною рішучістю... Руки геть від Радянської Росії!» (стор. 243).

Численними мітингами, демонстраціями, страйками, бойкотом провозу зброї в Польщу та іншими рішучими діями робіт-

ничий клас Чехословаччини примусив чехословацький уряд відмовитись від участі в антирадянській війні на боці панської Польщі і виступити з офіційною заявою про нейтралітет. Не дуже довіряючи цій заяві, чехословацькі робітники, як це видно з документів збірника, пильно стежили за тим, щоб нейтралітет не був порушений і щоб імпералісти Антанти не змогли використати територію Чехословаччини для перекидання військ і зброї в Польщу. Це була активна допомога чехословацького пролетаріату українському і всьому радянському народові в його боротьбі проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції.

Цілий ряд наведених у збірнику документів, які належать до 1920 р., показує, що боротьба проти антирадянської інтервенції, яку так активно розгорнув чехословацький пролетаріат, була частиною загального піднесення революційного руху, який наростав у Чехословаччині, і що це піднесення характеризувалося далішим революціонізуванням робітничих мас і висуванням соціалістичних вимог, розширенням руху за створення Рад, зростанням авторитету і впливу марксистської лівої і посиленням в лавах соціал-демократії боротьби проти опортунізму правого керівництва, за прийняття революційних принципів III Інтернаціоналу, зародженням основ революційної солідарності пролетаріату всіх національностей Чехословаччини.

Найвищим моментом піднесення революційного руху був загальний грудневий страйк, яким робітничий клас Чехословаччини відповів на спільний наступ буржуазної контрреволюції і правих соціал-демократів. У збірнику наведено документи, що показують, як страйк, розпочатий у Празі на знак протесту проти незаконних дій правих соціал-демократів, які при допомозі поліції зайняли Народний дім, де містився виконком соціал-демократичної лівої, виріс у загальний політичний страйк, який охопив усі найважливіші райони країни. З вміщених в збірнику документів видно, якої сили набрав рух, особливо у Кладно, Ославанах, Годоніні і деяких районах Словаччини, де повстали робітники захоплювали підприємства, роззброювали війська і поліцію, створювали свої революційні органи влади і фактично тримали в своїх руках владу протягом кількох днів, та з якою жорстокістю буржуазія придушила страйк. Документи відбивають також досвід, якого набув чехословацький пролетаріат у грудневі дні 1920 р., і ті уроки, які дістав він з зв'язку з своєю поразкою.

Грудень 1920 р. розвіяв ілюзії щодо демократичного характеру буржуазної Чехословацької республіки, показав зрадницьку роль правих соціал-демократів як прямих прислужників буржуазії, остаточно переконав робітничий клас Чехословаччини в необхідності створити нову, справжню революційну партію і під її керівництвом, на-

слідуючи революційне вчення марксизму-ленінізму і приклад Великої Жовтневої революції, вести боротьбу проти панування буржуазії, за соціалізм. Заключена частина збірника містить у собі документи, які належать до завершального етапу боротьби революційного авангарду робітничого класу за створення Комуністичної партії Чехословаччини.

Збірник починається змістовною вступною статтею, в якій характеризуються міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, її вплив на визвольну боротьбу чеського і словацького народів, етапи розвитку революційного руху в Чехословаччині в 1917—1921 рр., боротьба революційного авангарду робітничого класу проти опортунізму, за створення Комуністичної партії Чехословаччини. Збірник має також короткі примітки, іменний покажчик і хронологію найважливіших дат розвитку революційного руху в 1917—1921 рр.

Документальний збірник «Відгуки Великої Жовтневої соціалістичної революції в Чехословаччині» добре доповнює друга цінна публікація—збірник спогадів активних учасників революційних подій, виданий Державним видавництвом політичної літератури і Словацьким видавництвом політичної літератури під назвою «Жовтень 1917. Спогади про його відгуки у нас»¹.

Авторами спогадів є найстаріші діячі революційного руху в Чехословаччині, чие життя нерозривно зв'язане з боротьбою за справу робітничого класу, за свободу і щастя чеського і словацького народів. Сторінки цієї хвилюючої книги, пройняті революційним духом часу, який вже став історією для молодого покоління, розповідають не стільки про долю окремих людей і учасників подій, скільки про долю всього революційного руху в Чехословаччині у воєнні і перші післявоєнні роки, про те, як правда про соціалістичну революцію в Росії проникла все глибше й глибше в свідомість чеських і словацьких трудящих і запалювала їх на визвольну боротьбу; як уже після створення самостійної Чехословацької республіки, пізнавши справжню суть буржуазної демократичної держави і зрадицтво правосоціалістичних вождів, чехословацький пролетаріат звільнявся від колишніх ілюзій і ставав на шлях революційної боротьби, вказаної Жовтневою соціалістичною революцією; як розвивались революційні події в країні і якого досвіду набув у ті роки робітничий клас Чехословаччини.

У своїх спогадах А. Запотоцький, К. Крейбіх, Й. Юран, Ф. Кубач, М. Чулен, Л. Бенада, І. Ольбрахт, Й. Гарус та інші найвидатніші діячі робітничого руху, що представляли спочатку ліве крило соціал-демократичної партії, показали, який важ-

¹ «Říjen 1917. Vzpomínky na jeho ohlas u nás», Praha, 1957, 396 с.

кий і складний шлях пройшов чехословацький пролетаріат у 1917—1920 рр., як у боротьбі з опортунізмом народжувались і міцніли здорові революційні сили всередині соціал-демократії, як з цих революційних сил була створена Комуністична партія Чехословаччини. «Правда слів товариша Леніна, що без революційної партії не може бути перемоги над капіталізмом, постійно підтверджувалась і у нас,— писав один з засновників КПЧ А. Запотоцький.— Маяк переможної Жовтневої революції все-таки сяяв далі. Під його пралорамні у травні 1921 року народилась наша Комуністична партія Чехословаччини. Зростала, міцніла, гартувалась, боролася, зазнавала утисків і переслідувань, щоб, нарешті, перемогти» (стор. 20).

Про революційне минуле розповідають у збірнику не тільки керівники руху, а й рядові учасники подій. Багато з них дізналися про соціалістичну революцію, що здійснилася в Росії, перебуваючи на фронті, в австро-угорській армії. З їх спогадів видно, з якою блискавичною швидкістю поширювались на фронті повідомлення про революцію в Росії і мирні пропозиції Радянського уряду, як під їх впливом зростала у робітників і селян, одягнутих у солдатські шинелі, ненависть до війни і прагнення до миру, як солдати кидали зброю, здавалися в полон і використовували будь-яку можливість, щоб швидше повернутися додому і там взяти участь у революційних подіях. Чеські і словацькі військовополонені, що опинилися на території Росії, були свідками соціалістичної революції, а частина з них, як відомо, брала активну участь у боротьбі за Радянську владу. Про це розповідають у своїх спогадах К. Бабел, який був у російському полоні на Ставропольщині і брав участь у революційному русі, Й. Синек—один з найактивніших діячів лівої соціал-демократичної організації серед чехословацьких військовополонених і керівників Чехословацької Комуністичної партії в Росії, який був командиром Першого чехословацького стрілецького полку Червоної Армії, Г. Сенечек, який воював у лавах Червоної Армії проти білогвардійських банд Дутова на Сході і проти білополярів на Україні. Згадуючи, як тисячі чехословацьких воїнів билися в лавах Червоної Армії із свідомістю того, що захищаючи завоювання Жовтневої революції, вони борються також за свободу і щастя свого народу, Й. Синек пише: «Додому ми повернулися різними шляхами. Політично навчені, поспішали ми на батьківщину, щоб взяти участь у боях революційних робітників проти чехословацької буржуазії» (стор. 167).

У збірнику вміщено спогади учасників подій, в яких відтворюється яскрава картина розвитку революційного руху в різних місцевостях Чехословацької республіки. Про героїчну боротьбу робітників Кладно, що йшли в авангарді революційного руху, роз-

повідають у своїх спогадах А. Запотоцький і А. Пенічка. І. Ольбрахт, Р. Роллова, Ф. Поркат і Ф. Мах згадують, як брав участь у революційних подіях і боротьбі за створення революційної партії пролетаріат Праги. Про участь у революційному русі робітників Чеських Будейовиць, розповідають К. Швейгхофер, Ф. Швейгхофер, Й. Грейнер, робітників металургійних заводів у Кралові Дворі—В. Гавелка, про боротьбу між лівими і правими соціал-демократами в Оставі—Й. Лампа. Про революційний робітничий рух у Моравії—в Бренській області, Оломоуці, Годоніні діляться своїми спогадами Й. Юран, А. Годінова-Спурна, Л. Бенада. Й. Юран—один з найстаріших ветеранів робітничого руху у Чехословаччині, що в той час очолював революційний пролетаріат Росіцько-Ославанського вугільного району, який, поряд з робітниками Червоного Кладно, виявив найбільший героїзм під час загального грудневого страйку 1920 р. Про бурхливий перебіг грудневого страйку і стійкість пролетаріату в Ославані розповідають в своїх спогадах учасники страйку Хмелічек, Бендл і Ганчл.

Революційний рух серед німецьких робітників Північної Чехії, діяльність лівих соціал-демократичних організацій та створення німецької секції Комуністичної партії Чехословаччини, яка об'єдналася потім з чехословацькими комуністами в єдиний КПЧ, висвітлюють у своїх спогадах керівник комуністичного руху в Ліберецькій області К. Крейбіх і активні учасники цього руху Е. Хюніген і К. Пфейфрова.

Спогади про революційні події в Словаччині, діяльність словацької соціал-демократичної лівиці та її роль в створенні КПЧ написали М. Чулен, Й. Плешовський, Й. Слуга, Р. Сокол, І. Прехтл, Г. Колларикова, Л. Кухта, Ф. Клайнік, К. Шмідт, О. Стріш.

Активну участь у революційному русі брала робітнича молодь. Про цю участь та про створення в 1920 р. Комуністичної Спілки молоді Чехословаччини розповідають Р. Рейман, Р. Роллова і К. Кнешке.

Створення в 1921 р. Комуністичної партії Чехословаччини, яка виросла з масового революційного руху, було великим історичним завоюванням чехословацького пролетаріату. З моменту свого утворення КПЧ зв'язала себе нерозривними узами з міжнародним революційним робітничим рухом, з Комуністичним Інтернаціоналом, творцем і вождем якого був В. І. Ленін. Ще до створення КПЧ, влітку 1920 р., коли в рядах чехословацької соціал-демократії точилася гостра боротьба між лівим, революційним і правим, опортуністичним напрямом, керівні діячі соціал-демократичної лівої Б. Шмераль та А. Запотоцький їздили в Москву, зустрічалися з В. І. Леніним, були на засіданні II конгресу Комінтерну. А. Запотоцький про це в своїх спогадах пише: «Багато чого мене навчила поїздка до Мо-

скви влітку 1920 р. і зустріч з товаришем Леніном, який вчив, що завдати поразки капіталізму можна, тільки подолавши опортунізм у власній робітничій партії». (стор. 20).

На III конгресі Комінтерну (червень—липень 1921 р.), де мало розв'язуватись питання про прийняття Комуністичної партії Чехословаччини до складу Комуністичного Інтернаціоналу, на запрошення Виконкому Комінтерну була послана вже офіційна делегація КПЧ у складі 25 чоловік (виїхало 21, бо чотирьом було відмовлено у видачі паспортів). Чехословацьке питання, як про це пише в своїх спогадах один з членів делегації Т. Коутни, спочатку було докладно обговорене в спеціальній комісії під головуванням В. І. Леніна, з участю чехословацьких делегатів, після чого проект рішення про прийняття КПЧ до Комінтерну було передано конгресові.

«Ніколи ще, ні за одної коронації царів, у величезному і розкішному залі Кремля не було такої бурхливої, радісної демонстрації, як того разу, коли на світовому конгресі представники революційного пролетаріату народів і держав Європи, Африки, Азії, Америки і Австралії поздоровляли нас по-товариськи сердечно, урочисто, з «Інтернаціоналом».

Прийняття КПЧ до великої сім'ї Комуністичного Інтернаціоналу було для чехословацької делегації враженням незабутнім...»¹ — так пише Т. Коутни, називаючи цей день найрадіснішим, найщасливішим днем у своєму житті.

Важко навіть у найбільш загальних рисах передати зміст цієї книги, сторінки якої яскраво і правдиво відтворюють історичні події в усій складності їх розвитку. Спогади активних учасників цих подій становлять великий інтерес як для спеціалістів-істориків, так і для широких кіл читачів, які цікавляться революційним минулим героїчного робітничого класу Чехословаччини.

Слід сказати, що автори книги, ветерани революційного руху і найстаріші діячі Комуністичної партії Чехословаччини, готуючи свої спогади до опублікування, думали насамперед про молоде покоління, про чехословацьку молодь, яка повинна продовжити їх бойовий шлях. Ці думки один з авторів книги, найстаріший учасник революційного руху словацького пролетаріату в Кромпахах Л. Кухта висловив такими словами: «...Я один з тих щасливих старих революціонерів, яким пощастило дожити до кращих часів. Я можу з радістю відзначити, що боротьба за права пролетаріату, яка заповнила все мое життя, не була марною. З радістю присвячую ці спогади нашому здоровому, молодому соціалістичному поколінню, яке під керівництвом Кому-

ністичної партії Чехословаччини створює для себе ще більш прекрасне майбутнє»¹.

З монографічних праць, що вийшли в Чехословаччині до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, слід насамперед назвати узагальнюючу працю О. Ржиги «Відгуки Жовтневої революції в ЧСР»². Цінність цієї книги полягає в тому, що для її написання автор використав усю наявну літературу і доступні (опубліковані) джерела та на основі їх аналізу дав всебічне висвітлення історії революційної і визвольної боротьби чеського і словацького народів у роки першої світової війни, показав, як під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції ця боротьба вступила у вирішальну фазу і завершилась утворенням самостійної Чехословацької держави, який бурхливий революційний рух і яка складна політична боротьба відбувалися в Чехословацькій республіці в перші роки її існування. Багато з цих питань у тій чи іншій мірі і раніше висвітлювались у працях чехословацьких істориків, але у новій праці О. Ржиги вони вперше знайшли узагальнюючий, послідовний виклад на такому широкому фактичному матеріалі з критичним використанням праць буржуазної чехословацької історіографії.

Автор приділяє велику увагу характеристиці економічного і громадсько-політичного розвитку чеських і словацьких земель у складі Австро-Угорщини напередодні і в роки війни, а також характеристиці найважливіших змін у міжнародній обстановці; на основі аналізу всіх цих факторів визначає історичні передумови утворення самостійної Чехословацької держави, показує вирішальну роль народних мас, їх революційної боротьби у скиненні іга габсбурзької монархії та в завоюванні національної свободи і незалежності чеського і словацького народів. Цим питанням присвячена приблизно половина книги.

У дальших розділах розглядаються події з жовтня 1918 по грудень 1920 р. Тут автор докладно характеризує міжнародне, економічне і внутрішньополітичне становище Чехословацької держави, показує наростання масового революційного руху в країні, рушійні сили і лозунги цього руху, який досяг найбільшого піднесення в грудні 1920 р., коли у відкритій сутичці між робітничим класом і буржуазією вирішувалося питання про характер Чехословацької держави.

Книга О. Ржиги має цікаві примітки, великий список літератури і джерел та деякі ілюстрації

Впливові Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Словаччині присвячена праця М. Дзво-

¹ „Říjen 1917...“, стор. 234.

² Oldřich Říha, Ohlas Říjnové revoluce v Č.S.R., Praha, 1957, 308 стор.

¹ „Říjen 1917...“, стор. 304—305.

ніка «Відгуки Великої Жовтневої соціалістичної революції в Словаччині (1918—1919)», яка вийшла в Братиславі словацькою мовою¹. У першому розділі цієї книги характеризується становище трудящих і робітничий рух у Словаччині напередодні і в період війни до листопада 1917 р., у другому розділі говориться про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, її величезний вплив на словацьких трудящих, піднесення масового революційного визвольного руху в 1918 р., розпад Австро-Угорщини і утворення Чехословацької держави як наслідок національно-демократичної революції. У третьому розділі «Революційна ситуація в Словаччині» показуються особливості тієї складної політичної обстановки, яка склалася в Словаччині з другої половини жовтня 1918 р., революційна боротьба словацького пролетаріату проти встановлення панування чеської і словацької буржуазії, створення на місцях національних Рад і робітничих Рад. Автор наводить цікавий фактичний матеріал про діяльність кількох робітничих Рад, з якого видно, що більшість робітничих Рад обмежувала свої функції встановленням контролю над виробництвом і заходами до поліпшення економічного становища робітників, діючи в рамках підприємств. Інші ж, як, наприклад, робітничі Рада у Врутках, ставали, хоч і на короткий час, справжніми органами революційної влади.

Революційний рух словацьких трудящих чеська імперіалістична буржуазія придумувала збройною силою, окупувавши на початку 1919 р. всю територію чеськими військами. Але і в умовах окупації робітники і селяни Словаччини продовжували свою революційну боротьбу, спрямовуючи її як проти чеської, так і проти словацької буржуазії. Загострення класових суперечностей, бурхливому розвитку страйкової боротьби словацького пролетаріату в лютому 1919 р., піднесенню революційного руху в Словаччині з початком угорської соціалістичної революції, проголошенню Словацької Радянської республіки та її історії присвячений четвертий розділ книги. Яскраво висвітлюючи героїчні сторінки революційної боротьби словацького пролетаріату в 1919 р., автор книги підкреслює, що короткочасне існування Словацької Радянської республіки як зародка пролетарської держави на території Чехословаччини збагатило революційним досвідом весь чехословацький пролетаріат. Заключний розділ книги присвячений революційній діяльності лівих соціал-демократичних організацій у Словаччині, їх переходу на позиції III Інтернаціоналу та боротьбі за створення Комуністичної партії Чехосло-

ващини. Книга М. Дзвоніка являє собою великий інтерес як з проблематики, так і тому, що в ній використано велику кількість матеріалу з архівних фондів Інституту історії КПЧ, Інституту історії КПС у Братиславі та Словацьких державних архівів.

Серед нових монографічних праць чехословацьких істориків не можна не назвати велику і дуже змістовну працю В. Олівової «Чехословацько-радянські відносини в 1918—1922 рр.»¹. З самого утворення Чехословацької республіки питання про ставлення до Радянської Росії стало найважливішим питанням, яке визначало як її зовнішньополітичне, так і внутрішньополітичне становище. Поставивши перед собою завдання дослідити історію чехословацько-радянських відносин у 1918—1922 рр., від виникнення Чехословацької республіки до укладення тимчасового договору між чехословацьким і радянським урядами, В. Олівова відразу ж у своїй праці визначила дві головні лінії — напрям і розвиток офіційної політики чехословацького буржуазного уряду по відношенню до Радянської Росії і ставлення народних мас Чехословаччини до Радянської держави, народженої Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Вивчивши величезну кількість документального матеріалу, переважно архівних джерел, В. Олівова дала глибоке висвітлення зовнішньої політики чехословацького уряду, що визначалася як власними імперіалістичними інтересами правлячих кіл чехословацької буржуазії, так і залежністю Чехословаччини від найбільших імперіалістичних держав. Автор показує, що ця політика мала яскраво виражений антирадянський напрям, але під тиском реальної необхідності в 1918—1922 рр. вона пройшла шлях від відкритої антирадянської інтервенції до фактичного визнання Радянського уряду і укладення з ним першого договору. І хоч це ще не означало встановлення нормальних відносин між Чехословаччиною і Радянською Росією, однак свідчило про те, що чехословацька буржуазія змушена була зважати як на факт існування і зміцнення Радянської держави та зміни на її користь міжнародної обстановки, так і на все ширший масовий рух трудящих всередині країни на захист Радянської держави, за визнання Радянського уряду, за розвиток дружніх чехословацько-радянських відносин.

«...Поряд з офіційними чехословацько-радянськими відносинами, — пише В. Олівова, — існували в Чехословацькій республіці ще інші сили, які мали свою власну лінію по відношенню до Радянської

¹ D z w o n i k M i c h a l, Ohlas Velké Októbrové socialistickej revolúcie na Slovensku (1918—1919), Bratislava, 1957, 205 с.

¹ V ě r a O l i v o v á, Československo-sovětské vztahy v letech 1918—1922, Praha, «Naše vojsko», 1957, 641 с.

Росії. Це були народні маси, які з величезним інтересом стежили за будівництвом революційної Росії» (стор. 410). На великому конкретному історичному матеріалі В. Олівова показала в своїй книзі ті форми, в яких трудящі Чехословаччини і, насамперед, чехословацький робітничий клас висловлювали солідарність з революційними робітниками і селянами Росії і надавали їм підтримку в захисті завоювань Жовтневої революції, в зміцненні молодого Радянської держави. У спеціальному розділах праці говориться про величезний вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на чеських і словацьких трудящих, про схвалення і підтримку ними мирних пропозицій Радянського уряду, про наростання з осені 1919 р. у Чехословаччині руху на захист Радянської країни від імперіалістичної інтервенції, який досяг найбільшого піднесення влітку 1920 р., коли своєю революційною боротьбою чехословацький пролетаріат не допустив участі Чехословаччини в антирадянській війні на боці панської Польщі, про політичну підтримку, що її надав чехословацький революційний пролетаріат радянській делегації на конференції в Генуї, вимагаючи від уряду радикальної зміни зовнішньої політики Чехословаччини щодо Радянської Росії, про матеріальну допомогу чехословацьких трудящих радянському народові під час голоду 1921 р. та активну участь у міжнародній робітничій позиції для реконструкції радянського господарства.

Різноманітні форми співчуття і підтримки, в яких чехословацький пролетаріат виявляв своє ставлення до першої в світі соціалістичної держави, були органічно пов'язані з усім розвитком революційного руху в Чехословаччині, особливо з того часу, коли цей рух очолила створена в 1921 р. Комуністична партія Чехословаччини. Оцінюючи роль КПЧ в боротьбі проти антирадянського напрямку зовнішньої політики чехословацького уряду, в боротьбі за встановлення і розвиток дружніх відносин і співробітництва між чехословацьким і радянським народами, В. Олівова на закінчення своєї праці говорить: «Зміцнення чехословацько-радянських відносин було віднесене до програми і практичної діяльності Комуністичної партії Чехословаччини і було наріжним каменем її боротьби проти капіталізму, за краще, соціалістичне майбутнє. Любов і відданість Радянській країні були глибоко вписані в серця чехословацьких робітників і всього прогресивного чехословацького народу. Радянська країна була для нього вчителем, захисником, вказувала йому нові шляхи до кращого майбутнього» (стор. 410).

Праця В. Олівової «Чехословацько-радянські відносини в 1918—1922 рр.» являє собою великий інтерес з точки зору не лише

глибокого дослідження в ній складних зовнішньополітичних питань, а й висвітлення загального історичного розвитку Чехословаччини в 1918—1922 рр. Цінність праці збільшується ще й тим, що, крім монографічного дослідження, яке становить тільки першу частину книги, в ній є і друга частина, в якій зібрано найважливіші документальні матеріали, на основі яких автор написав працю. Ці матеріали, як правило, є документами з центральних чехословацьких архівів (архіву Міністерства закордонних справ, архіву Канцелярії президента республіки, Центрального військового архіву, архіву Президії Міністерства внутрішніх справ, Державного історичного архіву, архіву Національних Зборів і ряду інших архівів Чехословацької республіки), що досі не використовувалися дослідниками, і тому вже саме їх опублікування має велике наукове значення.

В цьому огляді ми мали можливість ознайомити читачів журналу лише з рядом нових праць чехословацьких істориків про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на Чехословаччину. Крім зазначених публікацій документів, узагальнюючих і монографічних праць, можна назвати ряд цікавих статей у чехословацьких політичних журналах і наукових виданнях — статтю І. Веселого «Відгук нашого робітничого класу на Велику Жовтневу соціалістичну революцію»¹, статтю К. Піхліка «До питання про безпосередній відгук Жовтневої революції на наших землях»², статтю Я. Цесара «Відгук Великої Жовтневої соціалістичної революції в чеському селі в 1917—1920 рр.»³. До 40-річчя Жовтневої революції вчені Чехословаччини підготували й інші праці⁴, які, безсумнівно, з великим інтересом будуть зустрінуті радянськими істориками, яких глибоко радують серйозні успіхи чехословацької історичної науки.

І. М. МЕЛЬНИКОВА

¹ J. Veselý, Ohlas Velké říjnové socialistické revoluce v naší dělnické třídě, «Přspěvky k dějinám KSČ, I, Praha, 1957, стор. 15—28.

² K. Pichlík, K otázce bezprostředního ohlasu Říjnové revoluce v našich zemích, журн. «Nová mysl», 1957, № 11, стор. 1015—1026.

³ I. Česár, Ohlas Velké říjnové socialistické revoluce na českém venkově v letech 1917—1920, «Československý časopis historický», 1957, № 4, стор. 616—632.

⁴ Див. Й. Мацек, Чехословацкие историки к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции, журн. «Вопросы истории», 1957, № 5, стор. 216—217.

ВИДАТНІ БОРЦІ ЗА ВЛАДУ РАД НА УКРАЇНІ

П. Загорський, Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергеева), Держполітвидав УРСР, К., 1957, 97 с.; В. М. Ісакович, Микола Щорс, вид-во «Радянська школа», К., 1957, 102 с.; Д. І. Мишко, Олександр Пархоменко, вид-во «Радянська школа», К., 1957, 133 с.; В. П. Сидоренко, Андрій Іванов, Держполітвидав УРСР, К., 1957, 56 с.

Визнаючи народні маси вирішальною силою історичного розвитку, марксизм-ленінізм разом з тим не відкидає і не припиняє ролі видатних діячів, їх впливу на хід історичних подій. Він визнає велике значення видатних діячів, які уміють зв'язатися з трудящими масами, внести в них свідомість, вказати їм вірний шлях боротьби і допомогти їм організуватися. Видатні діячі правильно розуміють завдання трудящих мас, співвідношення класових сил, обстановку, в якій відбувається класова боротьба.

В боротьбі трудящих мас проти відживаючих старих класів з середовища трудящих мас завжди виділялися передові діячі, які були виразниками ідеології цих мас, очолювали їх для вирішення назрілих завдань.

В буремні дні Жовтневої революції і громадянської війни на боротьбу за перемогу Радянської влади на Україні піднялися широкі маси робітників і селян, які під керівництвом Комуністичної партії виявили безприкладний героїзм і безмежну відданість справі соціалізму. В ході цієї боротьби з гуші народу вийшли і зросли видатні більшовицькі організатори і полководці.

Про велич і значення тих подій та ролі, яку відіграли легендарні герої в боротьбі за соціальне і національне визволення трудящих України і розповідають праці, видані до 40-річчя Радянської влади на Україні. До них належать брошури П. Загорського «Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергеева)», В. М. Ісаковича «Микола Щорс», Д. І. Мишка «Олександр Пархоменко», В. П. Сидоренко «Андрій Іванов».

Висвітлюючи життя і діяльність видатних борців за владу Рад на Україні, автори згаданих брошур розповідають про них в нерозривному зв'язку з величезною роботою партійних організацій по підготовці і проведенню соціалістичної революції на Україні, в нерозривному зв'язку з боротьбою широких народних мас. І в цьому цінність даних робіт.

Брошура П. Загорського присвячена революційній діяльності Артема — одного з видатних професіоналів-революціонерів, політичного діяча і організатора боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. Автор переконливо показує ті умови, в яких формувався революційний світогляд

молодого Артема. Його дитячі роки проходили в умовах жорстокого пригноблення і експлуатації трудящих мас з боку поміщиків і капіталістів, в умовах тієї політичної боротьби робітничого класу, якою характеризується початок ХХ ст. Саме в цих умовах Артем, ще будучи студентом, приєднується до революційної боротьби, бере активну участь в підпільних гуртках, за що потрапляє до тюрми.

В брошурі показано активну роль Артема в революції 1905—1907 рр., особливо під час його роботи в Харкові, де він стає визнаним керівником місцевих більшовиків, веде нещадну боротьбу з меншовиками, які намагалися збити робітничий клас з революційного шляху.

П. Загорський характеризує також діяльність Артема за кордоном, куди він змушений був емігрувати після поразки першої російської революції. Не пориваючи зв'язків з партією, він і тут залишався вірним сином свого народу, подум'яним пропагандистом ідей марксизму-ленінізму.

Повернувшись влітку 1917 р. до Харкова, Артем знову зайняв керівне становище в харківській парторганізації. Тут він веде велику революційну роботу, закликає трудящих до згуртованості навколо більшовицької партії, веде енергійну роботу по підготовці соціалістичної революції. Харківська організація посилає Артема делегатом на VI з'їзд РСДРП(б), на якому його обирають членом ЦК партії.

Автор брошури показує, як озброєний рішенням з'їзду Артем створює в Харкові червоногвардійські загони, готує робітників до збройного повстання проти органів буржуазного Тимчасового уряду на Україні. Напередодні Жовтневого повстання ЦК партії викликає Артема до Петрограда, де він бере безпосередню участь в історичному Жовтневому повстанні і в роботі II Всеросійського з'їзду Рад.

Повернувшись незабаром до Харкова, Артем розгортає бурхливу діяльність в боротьбі за встановлення влади Рад на Україні. Він викриває контрреволюційне обличчя Центральної Ради, веде нещадну боротьбу проти українських буржуазних націоналістів. Під керівництвом Артема в Харкові були розгромлені гайдамацькі збройні сили і на початку грудня 1917 р. встановлено Радянську владу. Артема було обрано головою Харківського губревкому.

Згодом, на I Всеукраїнському з'їзді Рад, він був обраний членом ВУЦВК, а пізніше став народним секретарем торгівлі і промисловості Української Радянської держави.

В брошурі П. С. Загорського дана яскрава характеристика Артема як державного і партійного діяча, що віддав всі свої сили зміцненню Радянської влади, нещадній боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами в роки громадянської війни і відбудови пародного господарства Радянської України і Росії.

Разом з тим слід відмітити, що згадана брошура не позбавлена і деяких недоліків. В окремих питаннях автор дав, на наш погляд, невірні оцінки деяким історичним подіям. Сюди, насамперед, слід віднести питання про Донецько-Криворізьку республіку, створену в лютому 1918 р. з ініціативи Артема. П. С. Загорський оцінює створення та існування Донецько-Криворізької республіки як видатну подію. На нашу ж думку, створення Донецько-Криворізької республіки не є фактом позитивним, її організатори (і насамперед Артем) у питаннях самовизначення націй не досить розуміли ленінські принципи національної політики Комуністичної партії. Створенням Донецько-Криворізької республіки її керівники відокремили основні робітничі райони України від її інших районів саме в той час, коли Радянський уряд України особливо відчував потребу в політичній підтримці робітничого класу.

В період, коли трудящі маси України піднімалися на боротьбу проти німецьких окупантів, створення Донецько-Криворізької республіки було порушенням основного принципу диктатури пролетаріату — союзу робітничого класу з селянством. Існування цієї республіки, як і ряду інших подібних (Сибірської, Калузької, Одеської), суперечило принципу державної єдності.

Через те В. І. Ленін в своїх тезах про чергові завдання Радянської влади, прийнятих 29 квітня 1918 р. на засіданні ВЦВК, вимагав послідовного демократичного централізму, зміцнення дисципліни і самодисципліни в питаннях єдності державного будівництва. В результаті прийняття ленінських тез було ліквідовано всякого роду місцеві «республіки», існування яких було проявом неправильного розуміння принципу «Вся влада Радам в центрі і на місцях».

Таким чином, ми вважаємо, що створення Донецько-Криворізької республіки було помилкою Артема, хоч це не зменшує тої видатної ролі, яку відіграв Артем в революційній боротьбі за владу Рад на Україні. П. С. Загорському слід було б сказати, звідки з'явився псевдонім «Артем». В цілому ж брошура П. С. Загорського являє собою значний науковий інтерес.

В брошурі В. М. Ісаковича «Микола Щорс» змальовані життя і діяльність цього

вірного сина українського народу, талановитого полководця і полум'яного борця за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Цінність брошури визначається передусім тим, що її автором є один з найближчих бойових соратників Щорса — командир його дивізії.

Виходець з робітничої сім'ї, М. О. Щорс все своє свідоме життя віддав боротьбі за інтереси робітників і селян. Повернувшись з царської армії, молодий офіцер М. Щорс відразу ж включився в активну боротьбу проти української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, а потім проти німецьких окупантів. На багатьох конкретних прикладах В. М. Ісакович показує прояви полководницького таланту і видатні організаційні здібності Щорса. З невеликого загону в 400 чоловік, організованого Щорсом, незабаром виросла ціла дивізія, яка героїчно билася з німецькими окупаційними військами, завдаючи їм нищівних ударів.

Пізніше дивізії Щорса довелося вести безперервні бої з петлюрівцями, які намагалися захопити владу в свої руки. Але всі їх намагання були марні. Український народ і його збройні загони розгромили петлюрівську контрреволюцію, в боях з якою загинув влітку 1919 р. і Микола Щорс.

Брошура В. М. Ісаковича — це правдива, захоплююча документальна повість про вірного сина українського народу, видатного полководця і борця за народну справу.

Хотілося б побажати автору продовжити роботу над цією темою і підготувати більш повний нарис з історії життя і діяльності Щорса. В книзі дуже коротко сказано про дитячі та юнацькі роки Щорса, його навчання у фельдшерській військовій школі, взаємовідносини з друзями і т. д. Цей розділ книги варто було б розширити. В Києві проживає кілька людей, які вчилися разом з Щорсом і могли б детально розповісти про нього.

Надто коротко говориться в брошурі про діяльність Щорса під час німецької окупації України, точніше за весни до вересня 1918 р. Тут на багатьох сторінках книжки (стор. 26—35) про Щорса немає жодної згадки. Це він був у той час, що робив, — це для читача залишається неясним. Автору варто було б повніше з'ясувати питання про поїздку Щорса в Москву. Як відомо, в історичній літературі з приводу цього питання існують різні суперечливі погляди, зокрема неясно, чи зустрічався він з В. І. Леніним.

В цілому треба підкреслити, що книжка В. М. Ісаковича є дуже корисною, вона змальовує яскраву картину героїчної боротьби українського народу проти іноземних загарбників, показує безсмертні подвиги видатного сина українського народу, який віддав весь свій талант, силу і життя боротьбі за незалежність Радянської України.

Брошура Д. І. Мишка «Олександр Пархоменко» являє собою науково-популяр-

ний нарис про одного з найкращих синів українського народу, хороброго борця за ліквідацію панування поміщиків та буржуазії і встановлення Радянської влади. Автор в історико-хронологічному порядку викладає багатогранне і яскраве життя О. Пархоменка з дитячих років до кінця його життя.

Вихований на творах Маркса і Леніна, Пархоменко майже з самого початку утворення РСДРП стає її членом. На багатьох конкретних прикладах Д. І. Мишко показує ту практичну роботу, яку виконував Пархоменко за дорученням партійної організації, починаючи з розповсюдження листівок, до участі в збройних повстаннях проти царського самодержавства.

Вже в революції 1905—1907 рр. Олександр Пархоменко виступає як справжній борець за інтереси робітників і селян.

Незважаючи на те, що революція 1905—1907 рр. зазнала поразки і партія робітничого класу була піддана суворим переслідуванням, Пархоменко лишився вірним сином партії і в складних умовах столипінської реакції продовжував свою революційну діяльність.

З особливою силою розгорнулася революційна діяльність О. Пархоменка в період підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні. В цей час він уже сформувався не тільки як загартований більшовик-революціонер, а й як народний полководець.

Брошура Д. І. Мишка не позбавлена деяких недоліків. В ній слабо показано збройну боротьбу робітників проти самодержавства в революції 1905—1907 рр. та її вплив на розгортання революційного руху селянства. Недостатньо висвітлено питання про союз робітничого класу з селянством в світлі програмних положень, висунутих В. І. Леніним і партією, в першій російській революції.

Слід було б до брошури додати карту-схему перебування Пархоменка в місцевостях, зв'язаних з його діяльністю. Варто було б також подати дві-три ілюстрації, що характеризують життя і революційну діяльність О. Пархоменка.

Значний інтерес являє собою брошура В. П. Сидоренко «Андрій Іванов» в якій висвітлюється життя і діяльність одного з видатних партійних і державних діячів України.

Зупиняючись коротко на основних біографічних даних А. І. Іванова, автор основну увагу зосереджує на характеристичній його революційній, державній і партійній роботі. В. П. Сидоренко ґрунтовно висвітлює діяльність А. Іванова після Лютневої буржуазно-демократичної революції, підкреслює його видатну роль в жовтневому повстанні київського пролетаріату. В брошурі також яскраво змальовано мужню боротьбу А. Іванова проти Центральної ради, його керівництво січневим повстанням робітників і солдатів Києва в 1918 р.

Характеризуючи роботу А. Іванова як голови Київської Ради робітничих депутатів, керівника Київського губревкому, а потім губвиконкому, автор змальовує його як більшовицького організатора, тісно зв'язаного з широкими масами народу, полум'яного пропагандиста ідей марксизму-ленінізму.

Цікавий матеріал подається в останньому розділі брошури — про діяльність А. Іванова в період відбудови народного господарства і переходу до політики соціалістичної індустріалізації країни. Тут перед нами знов постає образ А. Іванова — великого організатора, який невтомно бореться за подолання господарських труднощів, чужинного керівника.

Згадана брошура містить деякі недоліки. В ній слабо показана теоретична спадщина А. Іванова, який був автором ряду цінних робіт з питань радянського будівництва. Слід було б ширше показати діяльність А. Іванова на посаді секретаря Ради національностей ЦВК СРСР і під час його роботи в Одесі, про що автор лише згадує.

Рецензовані брошури, незважаючи на окремі недоліки, безумовно, принесуть значну користь у вивченні героїчної боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення, в зображенні його славних синів, які віддали своє прекрасне життя за торжество безсмертної справи комунізму. Ці брошури знайдуть широке коло читачів, які виховуватимуться на героїчних традиціях видатних борців за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Зокрема, брошури служимуть справі виховання нашого молодого покоління в дусі безмежної відданості ідеям Комуністичної партії і любові до своєї Вітчизни.

П. К. СТОЯН

РЕЦЕНЗІЇ

НОВА КНИГА З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

«Історія Української РСР», т. II. Редакційна колегія: С. М. Белоусов, П. С. Загорський, М. І. Супруненко (головний редактор), Ф. П. Шевченко. Видавництво Академії наук УРСР, К., 1957, 780 стор.

Колектив наукових працівників Інституту історії Академії наук нашої республіки відзначив сорокарічний ювілей Радянської влади на Україні новим досягненням у своїй роботі — випуском в світ другого тома «Історії Української РСР». Це перша наукова праця, в якій послідовно і досить повно, з марксистсько-ленінських позицій висвітлено боротьбу українського народу за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, утворення і розвиток Української РСР, побудову соціалістичного суспільства і поступовий перехід до комунізму. Особливу увагу приділено висвітленню творчої діяльності широких народних мас, які є основою і вирішальною силою історичного процесу. В книзі широко розповідається про конкретні діла трудівників промисловості, сільського господарства, працівників науки і культури Української РСР.

У томі розкрито провідну роль Комуністичної партії, її Центрального Комітету і великого зодчого революції В. І. Леніна як організатора Української Радянської держави, показано утворення КП(б)У та її організуючу і мобілізуючу роль у боротьбі за зміцнення диктатури пролетаріату, союзу робітничого класу з селянством, за перетворення в життя ленінського плану побудови соціалізму. Автори книги відобразили роль визначних діячів Комуністичної партії і Радянської влади, які працювали на Україні: М. С. Хрушова, К. Е. Ворошилова, Г. І. Петровського, Ф. А. Сергєєва (Артема), В. П. Затонського, В. Я. Чубаря, С. В. Косіора та багатьох інших.

Всі історичні події і явища висвітлено в тісному взаємозв'язку з розвитком соціалістичного будівництва в СРСР. У книзі говориться про братерську співдружність радянських народів, торжество ленінської національної політики Комуністичної партії, враховані міжнародна обстановка і труднощі соціалістичного будівництва внутрі

країни, проаналізовані їх причини, відображено процес ліквідації експлуататорських класів, розгром троцькістів, бухарінців, буржуазних націоналістів та інших ворогів українського народу.

Позитивним є і те, що автори подають історію всього українського народу в кожний даний період, включаючи ті території, які певний час були окуповані іноземними загарбниками.

Книга з історії Радянської України написана на основі багатого документального матеріалу, добре оформлена. В ній вміщені 122 ілюстрації, 10 карт і схем, хронологія найважливіших подій, географічний та іменний покажчик.

* *
*

Перша частина книги присвячена переломному моменту в історії українського народу — перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановленню Радянської влади на Україні. Оперуючи фактами, автори аналізують соціально-економічний розвиток країни, який неминуче вів до пролетарської революції, показують наростання робітничого і селянського руху в умовах мирного розвитку революції, боротьбу більшовиків проти антинародної політики Тимчасового уряду, угодовства меншовиків і есерів, за мобілізацію мас, за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

В книзі розповідається про кінець двовладдя і курс більшовиків на підготовку збройного повстання, про значення історичних рішень VI з'їзду партії для організаційного зміцнення та дальшого розгортання діяльності більшовицьких організацій на Україні, про розгром корчівщини і наростання масової революційної боротьби в кінці літа і восени 1917 р.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії принесла визво-

лення і українському народові, який слідом за російськими братами приступив до ліквідації буржуазно-поміщицьких порядків і встановлення диктатури пролетаріату. Наведені в роботі факти переконливо показують, що український народ палко вітав перемогу петроградського пролетаріату і повалення Тимчасового уряду і сам брався за знищення його органів на місцях. При цьому підкреслено провідну роль робітничого класу і керівництво цієї боротьбою з боку більшовицьких організацій. В книзі розглянуто, як встановлювалася Радянська влада в Донбасі, як відбувалася боротьба за владу Рад в Харкові, Катеринославі, детально висвітлено жовтневе повстання робітників і солдатів Києва.

Відзначається в книзі і складність боротьби за здійснення соціалістичної революції на Україні, яка полягала в тому, що українському народові довелося боротися як проти сил і органів Тимчасового уряду, так і проти української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, аналізуються причини, що обумовили тимчасове захоплення влади на Україні Центральною радою.

Добре показано керівну роль Комуністичної партії в мобілізації трудящих мас України на розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради, у скликанні І Всеукраїнського з'їзду Рад і проголошенні України Радянською республікою. Розповідається про героїзм робітників Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва, пролетарів Донбасу в боротьбі проти буржуазно-націоналістичної і кадетсько-каледінської контрреволюції. На численних фактах висвітлено братерську допомогу російського народу, зокрема, петроградських і московських червоногвардійців. Розглянуто перші кроки соціалістичного будівництва на Україні в кінці 1917 і на початку 1918 р.

Встановлення Радянської влади було величезною історичною подією в житті українського народу. Але повалені класи поміщиків і буржуазії та іноземні імперіалісти не могли миритися з існуванням молоді Радянської республіки і повели проти неї наступ збройними силами. Робітникам і трудящим селянам України разом з усіма радянськими народами довелося ще протягом трьох років відстоювати владу Рад в упертій боротьбі проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Саме цьому питанню і присвячена друга частина даної книги.

Автори показали ненависть українського народу до своїх ворогів і його незламну волю до перемоги, розповіли про організацію партизанського руху і розгортання підпільної роботи на території, яка тимчасово була захоплена іноземними, білогвардійськими та петлорівськими військами. В книзі аналізується роль і значення політики воєнного комунізму, встановлення воєнно-політичного союзу робітничого кла-

су з трудящим селянством і об'єднання військових сил і матеріальних засобів радянських республік для завоювання перемоги в громадянській війні.

Велику увагу приділено показу зростання і зміцнення місцевих більшовицьких організацій, поширенню їх впливу і росту авторитету серед широких мас трудящих, об'єднанню їх і створенню КП(б)У, яка очолила боротьбу українського народу проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, за зміцнення і дальший розвиток Радянської влади на Україні, за розквіт Української Радянської Соціалістичної Республіки. Підкреслено визначну роль В. І. Леніна і ЦК РКП(б) в організації допомоги трудящим України в їх героїчній боротьбі проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

Завдяки союзу робітничого класу з трудящим селянством, братерській співдружності радянських народів і їх високому патріотизму, завдяки воєнно-політичній єдності радянських республік і керівництву Комуністичної партії були розгромлені на Україні австро-німецькі окупанти, англо-французькі та американські інтервенти, петлорівці, денікінці, білополяки, врангелівці, різного роду націоналістичні і куркульські банди та інші вороги пролетарської революції, були відстояні здобутки Великого Жовтня.

Позитивним в даній частині є і те, що в ній показано не тільки збройну боротьбу українського народу в ході громадянської війни, а й розгортання соціалістичного будівництва в період тимчасових перепочинків, заходи по зміцненню Радянської влади на Україні.

Переможно закінчивши громадянську війну, український народ разом з усіма радянськими народами приступив до мирного соціалістичного будівництва. Про боротьбу українського народу за здійснення ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні, величні досягнення в справі індустріалізації, соціалістичної перебудови сільського господарства, розвитку культури і піднесення матеріального добробуту трудящих України за роки доєнінних п'ятирічок розповідається в наступних трьох частинах книги.

Визначну роль в справі успішної ліквідації розрухи і дальшого розвитку народного господарства, зміцнення могутності радянських республік і забезпечення суверенності УРСР мало утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Український народ одним з перших підтримав ленінську ідею створення єдиної союзної держави. В роботі дано критику неправильних проектів об'єднання республік на основі «автономізації» та конфедерації, показано боротьбу проти великодержавного шовінізму і місцевого буржуазного націоналізму, що виступали проти дружби народів і стояли на шляху до створення СРСР.

Після успішного завершення відбудовного періоду постало питання про дальший розвиток соціалістичного будівництва в Радянській країні. Ламаючи опір класових ворогів, Комуністична партія повела робітників і трудящих селян на боротьбу за реконструкцію народного господарства, за здійснення ленінського плану побудови соціалізму. Першочерговим завданням цього плану була соціалістична індустріалізація країни.

В книзі правильно показано значення індустріалізації, особливо розвитку важкої промисловості, заходи партії в справі піднесення промислового виробництва в республіці, розглянуто розгортання соціалістичного будівництва за першим п'ятирічним планом, відображено трудовий героїзм, виникнення і розвиток масового соціалістичного змагання. На кінець першої п'ятирічки на Україні було збудовано близько 400 нових великих промислових підприємств, пушено в дію такі гіганти соціалістичної індустрії, як Харківський тракторний завод, Дніпрогес та ряд інших заводів, широким фронтом продовжувалося будівництво заводів «Запоріжсталь», «Азовсталь», Криворізького металургійного заводу, турбогенераторного заводу в Харкові і т. п.

Багато уваги в книзі приділено питанням соціалістичної перебудови сільського господарства і посилення наступу проти капіталістичних елементів на селі. Успіхи соціалістичної індустріалізації забезпечували можливість розгортання колгоспного будівництва, здійснення суцільної колективізації. Автори розповідають про жорстоку боротьбу з куркульством, троцькістами, бухаринцями, українськими буржуазними націоналістами, які виступали не тільки проти колективізації, а й взагалі проти всього плану соціалістичного будівництва в країні. В томі говориться про боротьбу партії з викривленнями її генеральної лінії в колгоспному русі, про заходи організаційно-господарського зміцнення колгоспів, значення машинно-тракторних станцій, показано участь робітничого класу в розгортанні колективізації в республіці.

Наслідком виконання першого п'ятирічного плану була побудова економічного фундаменту соціалізму і ліквідація залишків експлуататорських класів. Перед радянськими народами постало завдання завершити соціалістичну реконструкцію народного господарства, що й було здійснено протягом наступних 1933—1937 рр.

В спеціальному розділі розглянуто міжнародну обстановку цього періоду, другий п'ятирічний план розвитку народного господарства УРСР та його здійснення, зародження і розгортання стахановського руху в промисловості, сільському господарстві і на транспорті, розвиток раціоналізаторства і винахідництва, впровадження нової техніки і освоєння її, боротьбу за підвищення продуктивності праці і зниження со-

бівартості продукції. У 1937 р. валова продукція промисловості УРСР становила 17 млрд. крб. і в 7,6 раза перевищувала вартість промислової продукції 1913 р. (стор. 412). На основі запровадження в життя ленінського плану індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, переборюючи всі труднощі, український народ під керівництвом Комуністичної партії з братерською допомогою народів Союзу РСР перетворив Україну в передову, могутню індустріально-колгоспну державу.

В Радянському Союзі перемогла нова, соціалістична економіка, змінилася класова структура, розвинулися нові рушійні сили радянського суспільства — морально-політична єдність, дружба народів, радянський патріотизм. Перемога соціалізму привела до встановлення нових відносин між класами і націями. Всі ці успіхи викликали необхідність внесення змін в основний закон Радянської держави — Конституцію СРСР і Конституції союзних і автономних республік. В книзі показано велике політичне піднесення трудящих України під час всенародного обговорення проектів Конституції СРСР і Конституції УРСР, відзначено історичне значення нової Конституції. Тут же розповідається про політичну активність українського народу під час перших виборів до Верховної Ради Союзу РСР, Верховної Ради УРСР та місцевих Рад і перемогу блоку комуністів і безпартійних на цих виборах.

Дальший розвиток народного господарства республіки знайшов свій прояв у боротьбі за виконання третього п'ятирічного плану. Наша країна вступила в смугу завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. За три з половиною роки третьої п'ятирічки була виконана велика програма будівельних робіт. У 1940 р. велика промисловість УРСР давала продукції в 11 раз більше, ніж у 1913 р., а вся продукція промисловості Радянської України в два рази перевищувала рівень промислової продукції царської Росії в 1913 р. (стор. 445). На Україні налічувалося 28 тис. колгоспів, 1227 МТС і 929 радгоспів. На соціалістичних ланах працювало 90 тис. тракторів, 31 тис. комбайнів і десятки тисяч інших сільськогосподарських машин (стор. 446). Перекоплено пролієстровано зростання рівня матеріального добробуту трудящих.

Великий інтерес представляє розділ книги, присвячений воз'єднанню українських земель в єдиній Українській Радянській державі. Тут проаналізовано становище народних мас Західної України, Північної Буковини та Закарпаття, які перебували під владою іноземних поневолювачів, і боротьбу їх за своє соціальне і національне визволення. Автори висвітлюють процес встановлення Радянської влади на визволеній території, здійснення віковичної мрії укра-

їнського народу про його возз'єднання. В розділі підкреслено, що ця історична подія стала можливою завдяки зростанню могутності і міжнародного авторитету Радянського Союзу, завдяки розквіту в його складі Української РСР.

Спеціальний розділ присвячено успіхам культурної революції на Україні, здійсненої за роки довоєнних п'ятирічок. Автори розглядають постановку народної освіти, заходи по створенню кадрів української трудової інтелігенції, розвиток науки, літератури і мистецтва, розгортання культурно-освітньої роботи.

Мирна праця радянських народів була порушена віроломним нападом чімецько-фашистських загарбників на нашу країну. Трудящі маси України разом з усіма радянськими народами вступили в жорстоку боротьбу проти фашистських окупантів, відстоюючи свою свободу і незалежність.

Все це знайшло своє висвітлення в шостій частині книги. Тут розповідається про початок Великої Вітчизняної війни, показано мобілізацію сил українського народу на боротьбу з ворогом, роль Комуністичної партії як натхненника й організатора всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Український народ в ці невимовно тяжкі дні виявив своє непохитне довір'я і безмежну любов до Комуністичної партії і Радянського уряду, тверду віру в перемогу.

В книзі аналізуються бої радянських військ на Україні, розглядається створення партійного підпілля, розгортання партизанського руху в тилу ворога. Викриваються злочиння німецько-фашистських загарбників і їх прихвостів — українських буржуазних націоналістів. Автори показують героїзм радянських воїнів під час оборонних боїв на Україні, називають імена визначних організаторів підпільної роботи і партизанського руху.

В томі показано вирішальну роль Радянської Армії в розгромі ворога, її взаємодію з партизанами. Воєнні операції на Україні розглядаються в тісному взаємозв'язку з подіями на інших фронтах і з загальним становищем країни. Поряд з цим в книзі висвітлюється героїчна праця нашого народу в радянському тилу, показується участь в ній українців, які разом з усіма народами Союзу РСР самовіддано допомагали радянським військам громити ворога. Автори показують нездоланну силу дружби народів, морально-політичну єдність і беззавітний патріотизм радянських людей, що забезпечили перемогу над фашизмом і визволення українських земель від окупантів.

Переможне закінчення Великої Вітчизняної війни дало можливість возз'єднати Закарпатську Україну з УРСР і тим самим завершити возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. В книзі висвітлено також початок відбудови народного господарства на те-

риторії, що визволялася від ворога, і розвиток науки і культури Радянської України в роки Вітчизняної війни.

Остання, сьома частина книги присвячена відбудові і дальшому розвитку народного господарства УРСР, розгортанню комуністичного будівництва в післявоєнний період. Тут розглядаються завдання нових п'ятирічних планів, показується піднесення трудової активності народних мас і ріст соціалістичного змагання, розповідається про славні діла працівників промисловості і сільського господарства, діячів науки і техніки, героїв соціалістичної праці.

Велику увагу приділено висвітленню боротьби Комуністичної партії за дальший розвиток економіки, круте піднесення сільського господарства, заходів по розширенню прав союзних республік і дальшої демократизації системи державного і господарського управління.

У роботі показано господарські успіхи Української РСР за післявоєнні роки. В порівнянні з 1913 р. валова продукція промисловості України в 1957 р. зросла більше, ніж у 18 раз, а обсяг продукції металобробної промисловості і машинобудування зріс у 130 раз (стор. 700). У 1957 р. виробництво зернових на Україні збільшилося проти 1913 р. в 1,5 раза. Валовий збір цукрових буряків по республіці у минулому році становив понад 225 млн. центнерів, що майже в два рази більше, ніж у США, і більше, ніж у Франції і Західній Німеччині, разом узятих. Поголів'я великої рогатої худоби у порівнянні з 1913 р. зросло на 6 млн. голів, свиней — майже в три рази, овець і кіз — на 5 млн. голів (стор. 700—701).

Розквіт УРСР, визначні успіхи в розвитку соціалістичної економіки і культури українського народу стали можливими внаслідок самовідданої творчої праці трудящих України, внаслідок мудрої політики Комуністичної партії, непорушної дружби і взаємодопомоги братніх народів Союзу РСР, складовою і невід'ємною частиною якого є Радянська Україна, — такий справедливий загальний висновок роблять автори другого тома «Історії Української РСР».

* *
*

Відмічаючи позитивні сторони другого тома «Історії Української РСР», слід вказати і на його істотні недоліки.

У книзі не висвітлено питання про підготовку збройного повстання на Україні напередодні Жовтневої революції, зовсім не наведені факти про озброєння робітників, зростання Червоної Гвардії, посилення впливу більшовиків серед солдатів і матросів у вересні—жовтні 1917 р.

Автори правильно відзначають, що на Україні, як і в Росії, напередодні Велико-го Жовтня відбувався процес більшовиза-

ції Рад, але не вказують, які саме Ради робітничих і солдатських депутатів в цей період вимагали встановлення Радянської влади. На стор. 49 висувається беззастережне твердження про те, що «в переважній більшості Рад України більшовики не добилися більшості, аж поки не перемогла Жовтнева соціалістична революція». В цьому зв'язку важко зрозуміти наступне твердження, що на II Всеросійському з'їзді Рад «переважна більшість депутатів від Рад України (їх було понад сто) голосувала за встановлення влади Рад» (стор. 56).

Не можна погодитися з високою оцінкою діяльності виконкому Румчероду, обраного в грудні 1917 р., і з тим, що в ньому «більшість здобули більшовики» (стор. 82). Більшовицька фракція і в новообраному виконкомі не мала більшості. Саме тому виконком Румчероду не вжив рішучих заходів, щоб припинити роззброєння революційних частин на Румунському фронті. В той час, коли білогвардійці разом з румунами й гайдамаками розганяли солдатські комітети й розстрілювали більшовиків, делегата Румчероду оббивала пороги Центральної ради і ставки білогвардійського генерала Щербачова.

Висвітлюючи боротьбу за перемогу соціалістичної революції на Україні, автори обмежилися показом революційних дій в Донбасі, Харкові, Катеринославі й, особливо, в Києві. Звичайно, боротьба за владу Рад в цих пролетарських центрах мала вирішальне значення, але треба було показати розвиток революційних подій і в інших районах України, глибше висвітлити наростання селянського руху.

Недостатньо обгрунтованим, на наш погляд, є твердження про проголошення Донецько-Криворізької республіки, як наслідок «нерозуміння деякими партійними працівниками національної політики більшовицької партії» (стор. 94). Нам здається, що цей захід більше обумовлювався зовнішньополітичними обставинами.

У книзі недостатньо висвітлені героїчні дії Червоної Армії на фронтах громадянської війни, не проаналізовані стратегічні плани радянського командування, не визначені напрямки наступу і етапи боротьби за визволення України від іноземних, білогвардійських та петлюрівських військ. Майже зовсім не відображено ролі Червоної Армії та її політorganів у відновленні Радянської влади на Україні в 1919 та на початку 1920 р. Недостатньо обмежитися фразою про те, що для зміцнення органів Радянської влади «з армії почали відпускати досвідчених політпрацівників» (стор. 176).

Відсутня чіткість у питанні про ставлення до середняка на Україні в період громадянської війни, а також в оцінці соціальної бази і політичного обличчя боротьбистів.

Одним з найважливіших завдань, що стояли перед колективом авторів, було ви-

світлення керівної ролі КПРС та її невід'ємної складової частини — Комуністичної партії України — в боротьбі за побудову нового, соціалістичного суспільства. В книзі приділено досить уваги цьому питанню. Автори наводять партійні рішення, аналізують роботу з'їздів КПРС і КП України, підкреслюють значення їх для розгортання соціалістичного будівництва в республіці. Але, на жаль, вони слабо висвітлюють хід виконання цих рішень, не розкривають діяльності місцевих партійних організацій. Складається враження, що досить було центральним органам ухвалити постанову з того чи іншого питання, як на місцях усе вже здійснювалося само собою, і в книзі ілюструються тільки наслідки реалізації цих рішень.

Ряд питань висвітлено в декларативній формі. Це особливо стосується розділу X, де йдеться про здійснення суцільної колективізації на Україні і виконання плану першої п'ятирічки. В розділі багато загальних фраз і мало ілюстративного матеріалу. Не показано особливостей умов колективізації на Україні, ролі місцевих партійних організацій, Рад і комнезамів у розгортанні колгоспного будівництва. На стор. 369 говориться про прийняття першого статуту сільськогосподарської артілі і про його «певні недоліки», але не сказано, коли саме був прийнятний і які недоліки мав цей статут. На стор. 379 говориться про реорганізацію управління промисловістю, але не показано, яка ж система управління була створена. Має місце декларативність і в деяких інших розділах.

В книзі дуже мало конкретних фактів про роль профспілок і комсомолу в соціалістичному будівництві на Україні. Слабо показано взаємодопомогу радянських республік у розвитку соціалістичної економіки і культури. Зовсім не висвітлено боротьби за владу Рад і соціалістичне будівництво в Криму, який зараз є складовою частиною УРСР.

Окремі розділи переобтяжені цифровим матеріалом. Успіхи, досягнуті українським народом у тій чи іншій галузі економіки і культури, автори, як правило, ілюструють цифрами. Це непогано, узагальнюючі цифри слід наводити. Але інколи цифри наводяться без достатнього аналізу, тому важко зрозуміти, що ж дають ці досягнення на даному етапі. Це, зокрема, привело авторів до того, що, розглядаючи розвиток сільського господарства, вони весь час писали про його невинне піднесення, ілюстрували це цифрами, не відзначали недоліків і лише в передостанньому, XIX розділі вказали на серйозне відставання сільського господарства в післявоєнні роки. Тому в книзі недостатньо мотивовані рішучі заходи партії і уряду, спрямовані на ліквідацію недоліків у розвитку сільського господарства, на його круте піднесення.

Слабо написані розділи про розвиток

української культури. В них багато декларативності, простого переліку діячів культури, письменників, митців без глибокого аналізу їх творчості. Не дано належної характеристики розвитку народної освіти, роботи вузів, не показані напрями і школи в розвитку науки, не висвітлено належною мірою боротьбу на ідеологічному фронті. Не показаний по-справжньому вплив російської культури на розвиток культури українського народу, культурній зв'язки його з народами СРСР. Не можна обмежуватися лише зауваженнями про те, що «поряд з творами українських драматургів ставилися кращі п'єси російських радянських драматургів» (стор. 512), або: «В містах України кілька пам'яток в споруджено за проектом М. Манізера» (стор. 515). Нарешті, автори обійшли питання про формування української соціалістичної нації.

В темі «УРСР у Великій Вітчизняній війні» недостатньо висвітлені причини невдач радянських військ на початку війни, слабо розглянуто роботу лідерських організацій в тилу ворога. Відсутнє узагальнення плану бойових операцій і етапів боротьби за визволення України від німецько-фашистських загарбників.

У розділах, присвячених соціалістичному будівництву в післявоєнні роки, відсутні конкретні факти про труднощі відбудови народного господарства і роль місцевих партійних організацій в розвитку економіки і культури республіки. Тут також має місце декларативність і перевантаженість цифровими даними без достатніх ілюстративних фактів.

У книзі іноді трапляються неточності і невдалі формулювання. Так, перший похід Антанти — наступ Колчака — називається чомусь «новим» походом Антанти (стор. 158). На стор. 356 говориться, що колективізація повинна була остаточно звільнити селян від «жорстокої експлуатації і злиднів». Навряд чи можна говорити про наявність «жорстокої» експлуатації і «злиднів» селян за умов Радянської влади. Невірно твердити (після розгляду роботи І з'їзду письменників України (1934 р.)), що тепер українська література «ставала справжнім

надбанням трудящих мас» (стор. 506). Надбанням народу література стала після жовтня 1917 р. Радянська влада в Одесі була встановлена 17, а не 18 січня 1918 р. (стор. 82). Всеукраєвком був скасований 19, а не 16 лютого 1920 р. (стор. 176). У книзі також мають місце повторення. Так, наприклад, на стор. 357 тричі говориться про зростання сільськогосподарського машинобудування. Про те, що Донбас не виконував плану видобутку вугілля, сказано і на стор. 380, і на стор. 383 і т. п.

В ряді місць порушується хронологічний порядок викладу матеріалу. Іноколи відсутні логічні зв'язки при висвітленні окремих питань. Не закінчивши розгляду одного питання, автори переходять до іншого. Так, наприклад, про радянське будівництво весною 1919 р. говориться і на стор. 130—131 і в окремому параграфі на стор. 145—146. Невмотивований розрив розгляду земельної (стор. 177) і продовольчої (стор. 183) політики в 1920 р. Проте вони зв'язані між собою як питання про зміцнення союзу робітничого класу з селянством. Організаційно-господарське зміцнення колгоспів викладено у спеціальному параграфі (стор. 369—378), про це ж говориться і на стор. 367 і в інших місцях. У розділі XIV на стор. 504—505 розглянуто прозові твори українських письменників, далі говориться про І з'їзд письменників України (1934 р.), а потім розглядається поезія за 1926—1930 рр.

Книга достатньо ілюстрована. Але тут, на жаль, не знайти портретів видатних державних і партійних діячів, які працювали на Україні, передовиків виробництва, ініціаторів соціалістичного змагання, діячів культури.

Відзначені недоліки знижують цінність даної книги. Але вони не міняють загального позитивного враження про неї. Допущені недоробки і хиби треба буде усунути при перевиданні книги. Видання другого тома «Історії Української РСР» є значною подією в науковому і культурному житті республіки. Дана книга стане цінним посібником для партійних і радянських працівників, для наукових кадрів і всієї інтелігенції.

П. І. ГАРЧЕВ, М. К. КОЛІСНИК

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ.

Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах, Госполитиздат УССР, К., 1957, т. 1, Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине, февраль — октябрь 1917 г., составители: И. В. Демкин, А. З. Мищенко, С. О. Розин, А. Ф. Сергеева, под редакцией С. М. Королевского; т. 2, Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине, октябрь — декабрь 1917 г., составители: Л. В. Гусева, И. В. Демкин, С. О. Розин, А. Д. Скаба, под редакцией С. М. Королевского; т. 3, Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине, декабрь 1917 — апрель 1918, составители: И. В. Демкин, А. З. Мищенко, С. О. Розин, Е. П. Шаталина, под редакцией С. М. Королевского

До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в республіці вийшло багато документальних збірників, підготовлених партійними і державними архівами. Серед них важливе місце займає збірник «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918)» — великий тритомний збірник, виданий Центральним державним архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР).

На відміну від попередніх збірників з історії Жовтневої революції на Україні, виданих ЦДАЖР УРСР¹, які далеко не висчерпували багатьох важливих документів та матеріалів теми і охоплювали лише період підготовки та перший етап соціалістичної революції на Україні, що завершився в середині грудня 1917 р. І з'їздом Рад і утворенням Української Радянської держави, — рецензоване видання є більш повним, воно включає 2422 документи і утворює в певній мірі недоліки згаданих вище збірників. Збірник супроводиться великою змістовною статтею, науково-довідковим апаратом — примітками, покажчиками, які полегшують користування виданням.

Упорядниками проведена велика робота по виявленню і підготовці до друку документів та матеріалів, значна частина яких, зокрема в 3-му томі, публікується вперше. Тим самим упорядники — працівники державних архівів УРСР внесли значний вклад в радянську історичну науку на Україні.

¹ «Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине», К., Держполитиздат УРСР, 1951.

«Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине», К., Держполитиздат УРСР, 1955.

1-й том присвячений підготовці соціалістичної революції на Україні і охоплює період від перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції до передодня Великої Жовтневої соціалістичної революції (лютий — жовтень 1917 р.).

У великій і змістовній вступній статті до всього збірника (автор С. М. Королівський) правильно зазначається, що боротьба за перемогу Жовтневої революції на Україні була невід'ємною складовою частиною загальної боротьби всіх народів нашої Батьківщини на чолі з великим російським народом.

В першому розділі цього тому вміщені праці В. І. Леніна і рішення Комуністичної партії, які давали аналіз революційних подій, зокрема на Україні, і націлювали партійні організації на боротьбу за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. В цьому розділі слід було також вмістити резолюцію поширеної наради ЦК РСДРП(б), що відбулася 13—14 липня 1917 р. Це важливий документ, в якому давалася характеристика становища в країні.

В другому розділі вміщено документи за лютий — червень 1917 р., які характеризують боротьбу трудящих мас України, керованих більшовицькими організаціями, за мирний перехід влади до рук Рад.

Опубліковані документи уявляють свідчення про те, що трудящі маси на власному досвіді переконалися в правильності політики більшовицької партії і контрреволюційному характері Тимчасового уряду і буржуазних партій. Особливо в цьому відношенні характерні резолюції загальних зборів і мітингів робітників і солдатів проти цькування В. І. Леніна і більшовицької партії, піднятого з боку буржуазної преси в травні — червні 1917 р.

У третьому розділі 1-го тома вміщені документи, що висвітлюють революційний

рух на Україні в період наростання революції і підготовки збройного повстання в липні— жовтні 1917 р. Тут опубліковані резолюції багатолюдних мітингів робітників Катеринослава, Харкова, Києва, міст Донбасу та ін. з протестом проти розстрілу контрреволюцією мирної демонстрації трудящих в Петрограді 3—4 липня 1917 р., повідомлення про страйки і боротьбу робітників проти локаутів на фабриках і заводах промислових центрів України, матеріали з вимогами робітників про введення 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати і поліпшення умов праці.

З великою переконливістю документи свідчать про активну діяльність більшовицьких організацій України в боротьбі за маси і їх готовність виконати історичні рішення VI з'їзду партії про підготовку збройного повстання і завоювання диктатури пролетаріату. Вміщені документи й матеріали переконливо показують зростання впливу більшовиків на маси, зокрема під час боротьби з заколотом Корнілова.

Цікаві документи, в яких показана діяльність більшовицьких організацій України з справи організації Червоної Гвардії.

У новому виданні вміщено ряд нових документів про роззброєння населенням поліції, про діяльність Рад робітничих депутатів у Києві, Козятині, про діяльність профспілок, про виступи селян в червні 1917 р., про революційні настрої серед солдатів Київського військового округу у вересні, резолюцію Київського комітету РСДРП про передачу влади Радам, лист Київського Комітету РСДРП(б) в ЦК РСДРП(б) про більшовизацію Київської Ради робітничих депутатів. Вміщено ряд нових документів про Донбас. Серед них слід відмітити такі документи, як протоколи засідань Юзівського комітету РСДРП(б) від 3 і 10 липня 1917 р.

2-й том присвячений перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції і першому етапу безпосередньої боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. Хронологічно він охоплює період від Жовтневого перевороту в Петрограді до кінця грудня 1917 р., тобто до встановлення влади Рад на Україні і утворення Української Радянської держави.

В першому розділі вміщені ленінські документи, що закріплювали перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції після повалення Тимчасового уряду та забезпечували її тріумфальний марш по всій країні. Крім документів, які публікувалися раніше, вміщено звернення Раднаркомом «До всього населення» від 25 листопада 1917 р., в якому Радянський уряд ставив завдання перед місцевими органами влади і народом у боротьбі з внутрішньою контрреволюцією.

Велика Жовтнева соціалістична революція ліквідувала соціальний гніт, визволила народи Росії, в тому числі й український народ, від жорстокого національного гноб-

лення і забезпечила можливість створення суверенної Української Радянської держави робітників і селян.

Документи і матеріали другого розділу відображають революційні події, які розгорнулись на Україні після перемоги соціалістичної революції. Тут наведені тексти відозв та резолюцій більшовицьких організацій України, які закликали робітників, солдатів та селян повсюдно встановлювати владу Рад. Численні документи з усією переконливістю свідчать про солідарність трудящих України з робітниками і солдатами Петрограда, про їх готовність всіма силами захищати і відстоювати великі завоювання Жовтня. В розділі наведені тексти привітань II Всеросійському з'їзду Рад, Раді Народних Комісарів і великому вождеві трудящих В. І. Леніну в зв'язку з переходом влади до рук Рад.

Але на Україні підступним шляхом владу захопила буржуазно-націоналістична Центральна рада. Контрреволюційна політика Центральної ради щодо Радянської Росії, місцевих Рад, радянських військових загонів і більшовицьких організацій викликала рішучий протест трудящих України. Центральна рада та її Генеральний секретаріат своїми контрреволюційними діями та антинародною політикою остаточно скомпрометували себе перед трудящими масами України.

Більшовицькі організації України не втомно роз'яснювали народним масам контрреволюційну суть політики Центральної ради і вели боротьбу за владу Рад, за створення Української Радянської держави. Вплив більшовиків на маси з кожним днем зростає: швидко відбувався процес більшовизації Рад.

Робітники, трудове селянство і солдати вважали єдино законними органами влади Раднарком Росії і місцеві Ради, вели не втомно боротьбу за проведення в життя ленінських декретів про мир, землю, про робітничий контроль над виробництвом.

В третьому розділі 2-го тома вміщені документи і матеріали, які свідчать про підготовчу роботу більшовицькими організаціями України по скликанню I з'їзду Рад, резолюції мітингів і зборів трудящих місцевих Рад з вимогами про встановлення Радянської влади на Україні, повідомлення оргбюро про скликання і завдання Всеукраїнського з'їзду Рад, про норми представництва на з'їзді від місцевих Рад.

Відомо, що вперше питання про скликання I з'їзду Рад України було висунуто 3 листопада 1917 р. більшовицькою фракцією виконкому Київської Ради на об'єднаному засіданні виконкому Рад робітничих і солдатських депутатів м. Києва. В збірнику цей документ чомусь відсутній, а примітка упорядників (132, стор. 648) є надто загальною і нічого про цей факт не говорить.

Публікуються документи про скликання I з'їзду Рад, про контрреволюційну діяльність буржуазних націоналістів, які зрива-

ли роботу з'їзду в Києві, про відкриття I Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові, його роботу та рішення.

З'їзд, що відбувався 11—12 (24—25) грудня 1917 р., проголосив Україну республікою Рад, вказав, що влада як в центрі, так і на місцях належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. З'їзд, відображаючи прагнення українських трудящих до найтіснішого союзу з російським народом, визнав Українську республіку федеративною частиною Російської республіки.

Рішення I Всеукраїнського з'їзду Рад, утворення ЦВК Рад України і Народного Секретаріату знайшли повне схвалення й могутню підтримку трудящих мас України. В численних резолюціях, листівках, телеграмах українські робітники, селяни і солдати вітали Радянський уряд України і висловлювали свою готовність до рішучої боротьби проти контрреволюційної Центральної ради, свою непохитну волю до повсюдного встановлення влади Рад і закликали до зміцнення зв'язків і єдності з великим російським народом.

З перших днів своєї діяльності ЦВК Рад України і Народний Секретаріат дістали всебічну підтримку від російського народу і Ради Народних Комісарів.

В 2-му томі збірника вміщена також значна кількість нових документів. У томі — 110 документів про революційну боротьбу на Київщині, тобто майже втричі більше, ніж в попередньому виданні. Більше є документів і про події у Харківській, Катеринославській, Херсонській та інших губерніях.

Багато нових документів є і в розділі «Перший з'їзд Рад України».

3-й том присвячений боротьбі трудящих України під керівництвом Комуністичної партії за зміцнення Радянської влади на території України та її першим крокам по шляху перебудови суспільно-економічних відносин на новій, соціалістичній основі. Хронологічно він охоплює період після I Всеукраїнського з'їзду Рад і утворення Радянського уряду України до тимчасової окупації УРСР німецькими загарбниками, тобто до квітня 1918 р.

В першому розділі вміщені твори і вказівки В. І. Леніна щодо України, а також постанови Раднаркму, які були спрямовані на поширення і зміцнення Радянської влади на Україні та подання допомоги українському народові в господарському і культурному будівництві.

Документи другого розділу свідчать, що партійні організації і Радянський уряд України, спираючись на допомогу російського народу і мобілізуючи трудящих на боротьбу проти буржуазно-націоналістичної і кадетсько-калединської контрреволюції, розгорнули велику роботу по організації і зміцненню Червоної Гвардії.

Велика робота по формуванню револю-

ційних загонів і полків червоного козацтва на Україні була проведена на місцях, особливо в Донбасі, Катеринославі, Харкові, Одесі. Формування Радянських Збройних Сил на Україні відбувалося в ході запеклої боротьби проти контрреволюційних військ буржуазно-націоналістичної Центральної Ради і калединських банд. Внаслідок героїчної боротьби українського народу протягом другої половини грудня 1917 і січня 1918 р. Радянська влада була встановлена майже на всій території України. Перемога соціалістичної революції на Україні була складовою частиною єдиного загальноросійського процесу тріумфального маршу Радянської влади на території всієї Радянської країни.

Трудящі України палко дякували Радянському урядові Росії за безкорисливу допомогу, надану в справі подолання контрреволюції.

Третій і четвертий розділи присвячені господарчому та культурному будівництву молодій Радянській державі. Вони показують, як поряд з організацією військових сил і збройної боротьби проти Центральної ради Радянський уряд України і місцеві партійні організації керували революційною діяльністю трудящих мас по знищенню старого державного апарату і створенню нових органів пролетарської диктатури, по розгортанню радянського будівництва.

У цій роботі Радянський уряд і всі трудящі України використовували досвід радянського будівництва в Росії, керуючись при цьому вченням В. І. Леніна про державу і революцію.

Велике значення в справі зміцнення Радянської влади на Україні мали місцеві з'їзди Рад, що проходили в лютому і на початку березня 1918 р., а також II Всеукраїнський з'їзд Рад, який був скликаний у Катеринославі в березні 1918 р. Рішення цих з'їздів сприяли зміцненню союзу робітничого класу і селянства, зростанню авторитету Радянської влади серед широких мас трудящих.

Велику увагу Радянський уряд України і місцеві Ради приділяли налагодженню економічного життя в країні і поліпшенню матеріально-побутових умов трудящих, постачанню населення продуктами, товарами, забезпеченню житлом, подоланню фінансових труднощів та ін. Про все це яскраво говорять документи, вміщені у збірнику.

Поряд з піклуванням про постачання трудящих України Народний Секретаріат і місцеві Ради дбали про забезпечення Червоної Армії та відправку хліба і продовольства трудящим Радянської Росії.

Закінчується збірник документами, які закликали трудящих України до згуртованості і мобілізації всіх сил на боротьбу проти ворога, на боротьбу за відстоювання великих завоявань Жовтня.

В 3-му томі також вміщено багато таких документів, які вперше публікуються.

* * *

Тритомний збірник «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» є цінною науковою працею. На більш високому рівні порівняно з раніш виданими томами проведена археографічна підготовка документів та матеріалів.

Одним з недоліків збірника є неповнота висвітлення архівними документами ряду важливих подій. Мало вміщено в збірнику документів про революційну боротьбу у великих пролетарських центрах: Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Одесі й ін. Наприклад, залишився невикористаним ряд важливих документів, в яких відбивається підготовка до збройного повстання на Україні. Серед них—телеграма Ровенецької Ради в Петроград, в якій вимагалося вести боротьбу проти контрреволюційної політики Тимчасового уряду (ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 40, спр. 15), матеріали Тимчасового уряду про хід перевиборів Рад у Луганську (ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 5, спр. 11) й інших містах Донбасу. Недостатньо відбита організація Червоної Гвардії в Донбасі, боротьба її загонів з Каледініним, білокозаками отамана Чернецова. Не використано ряд важливих документів про боротьбу мас напередодні Жовтня в Катеринославі, наприклад, рішення губернського з'їзду представників повітових Рад 2 вересня 1917 р. про боротьбу проти заклоту Корнілова (ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 40, спр. 15).

Неповно висвітлена і революційна боротьба трудящих Чернігівщини. Тут події були значнішими, ніж про це розповідають документи збірника.

Нам здається, що цих прогалин можна було б уникнути, якби упорядники більш ретельно вивчили фонди обласних державних і партійних архівів. Цим до певної міри пояснюється й те, що діяльність більшовицьких організацій на Україні не знайшла ще достатнього висвітлення.

Переважну кількість документів, які вміщені в збірнику, почерпнуто з преси. З 622 документів 2-го тома лише 178—архівних, тобто близько четвертої частини. В третьому томі з 865 документів лише 334 архівних.

Не можна погодитися і з тим, що в легендах не відзначається, що частину документів вже раніше було опубліковано.

Заголовки розкривають зміст документів. Інколи зустрічаються окремі неточності у визначенні змісту, деякі заголовки не досить добре відредаговано. Наведемо кілька прикладів. В документі 13 (т. 1) мова йде про координацію дій всіх Рад країни, але в заголовку це не підкреслюється. Потребує уточнення й заголовок документа 37—заява подана від жителів с. Топільні, а не взагалі від селян губернії. Не зовсім вдало складено заголовки і до ряду інших документів (14, 58, 69, 76, 79, 166, 289, 850 та ін.).

Не завжди заголовки уніфіковано, на-

приклад, один раз зазначаються прізвища, іншого разу не зазначаються (док. 43, 48, 56, 61, 109, 126, 447); в одних випадках зміст документа розкривається, в інших—не розкривається, це особливо стосується протоколів. У деяких заголовках допущені фактичні помилки. Так, в заголовку до документа 138 говориться про Ольховський завод... у Луганську.

В 3-му томі, наприклад, в заголовку документа 133 читаємо: «Заява Чорноморського флоту і гарнізону Севастополя...», а в дійсності це заява Центрофлоту і Севастопольської Ради.

Значним недоліком є те, що ряд документів опубліковано в скороченому вигляді, а опущені місця не відмічені в тексті і в підрядкових примітках не зазначено, що саме скорочено (док. 72, 249, 253, 279, 697, 700, 854, 903 й ін.).

Не все гаразд і з підписами під документами. Упорядники майже на кожній сторінці у підрядкових примітках зазначають: «Подпись неразборчива». Особливо прикро, коли це мова йде про голів Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, ревлюційно-військових комітетів штабів, голів мітингів та зборів і т. д. Їх прізвища у більшості випадків можна було б встановити за архівними або літературними джерелами.

Упорядники не все можливе зробили, щоб науково-довідковий апарат повністю відповідав всім вимогам археографії. Ряд значних недоліків знаходимо в примітках—дуже важливі, складні і відповідальні частини роботи упорядників і редактора.

Наведемо кілька прикладів. Примітка 14 (т. 1), що стосується примірних камер, нічого не говорить про участь в них більшовиків. В той же час відомо, що більшовики брали участь у роботі примірних камер, використовували їх як трибуну для боротьби з капіталістами, угодовцями, загострювали увагу робітників на класових суперечностях. Наприклад, в роботі примірної камери заводу Гартмана (Луганськ) в липні 1917 р. брав участь К. Є. Ворошилов та інші більшовики заводу (див. журнал «Архів Радянської України», № 4-5, 1932, стор. 65). Примітка 23 складена невдало, у загальних словах. В ній нічого конкретного не сказано про профспілку друкарів у Києві, навіть не зазначено, коли вона виникла. Не досить повно говориться й про селянські спілки (прим. 18). Проте їх діяльність напередодні жовтня 1917 р. мала і позитивний характер, особливо у боротьбі проти поміщиків. Ряд вимог, які виставляли спілки перед Тимчасовим урядом, підтримувались значною частиною населення. Недостатньо чітко йдеться і про військово-промислові комітети (прим. 50). Упорядники пишуть у примітці про «земгор», але не дають пояснення, що це за організація, і навіть не розшифрували її назву. Є недоліки і в інших примітках.

Немало питань вимагали пояснень у примітках, але цього чомусь не зроблено. Наприклад, без пояснення залишилися «Газета Революционной Армии» (т. 2, док. 210), «Набат» (док. 194), «Голос пролетарія» (док. 820). В документі 305 говориться: «Чугуев. Работа по организации Красной Армии идет с большим упорством» (т. 1). По-різному можна розуміти ці слова.

Упорядники склали ряд покажчиків, які допомагають читачеві користуватися збірником, але вони мають і ряд недоліків, зокрема географічний покажчик. В ньому неприємно вражає відсутність уніфікації. Як правило, міста і села подаються з вказівкою на їх адміністративне підпорядкування, але це правило іноді порушується. Наприклад, такі міста, як Білгород, Дмитрієвськ, Золотоноша, Лисичанськ та ін. подані без зазначення губернії і повітів, у які вони входили. Міста Юзівка, Єлска-

ветград і ін. подаються із зазначенням у дужках їх нових назв, але значна кількість міст подається без цього зазначення (Катеринослав, Бердянськ, Маріуполь, Проскурів і т. д.). Ряд географічних назв зовсім пропущено в покажчику (Костромська волость й ін.). Недоліком є також і те, що в географічному покажчику значна кількість міст і селищ показані не за адміністративним поділом того часу, а за економічним районуванням.

В 2-му томі покажчики складені значно краще, ніж в 1-му і 3-му томах.

Незважаючи на відмічені недоліки, наукова цінність збірника безперечно велика. Тритомник «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» буде корисним не лише для дослідників, викладачів, пропагандистів. Документу його з інтересом будуть сприйняті і широкими колами радянських читачів.

Л. Д. ХМІЛЬ, В. І. ШЕЛУДЧЕНКО

ЯСКРАВА СТОРІНКА ГЕРОЇЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В. І. Клоков, І. Т. Кулик, І. І. Слинько, Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, Вид-во АН УРСР, К., 1957, 217 с.

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти фашистської Німеччини була найсправедливішою війною, яка будь-коли мала місце в історії. Під керівництвом Комуністичної партії народи нашої Батьківщини грудьми відстояли завоювання Великою Жовтня, з честю вийшли переможцями з суворих випробувань, розгромивши чорні сили світової реакції.

Вивчення історії Великої Вітчизняної війни має велике політичне і виховне значення для радянських людей і всього прогресивного людства. Воно служить справі виховання нашої молоді на героїчних традиціях радянського народу, прищеплює їй почуття гордості за великі перемоги, здобуті радянськими людьми, виховує любов до славної Комуністичної партії — керівника і організатора цих перемог.

ЦК КПРС визнав необхідним видати на протязі 1957—1960 рр. наукову працю «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.». Підготовка цього видання є важливим завданням нашої наукової громадськості і в першу чергу радянських істориків. Активну участь в цій почесній і важливій справі повинні взяти й історики Радянської України.

З часу закінчення Вітчизняної війни минуло 13 років — строк цілком достатній для того, щоб науково вивчити події війни і дати їх правильне марксистсько-ленінське висвітлення. Було б невірно твердити, що історія України часів Великої Вітчиз-

няної війни не привертала уваги наших істориків. Навпаки, тільки в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка та Інституті історії АН УРСР, за даними на 1 червня 1958 р., захищено 95 кандидатських дисертацій на цю тему. Однак дуже погано стоїть справа з публікуванням матеріалів. Майже жодна дисертація до цього часу повністю не опублікована. Крім статей і популярних брошур (до того ж таких, які нерідко містять серйозні недоліки і помилки), нема ґрунтовних друкованих праць з історії українського народу в період 1941—1945 рр.

Правда, що прогалуну деякою мірою заповнюють монографії М. І. Супруненка «Україна в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)», П. Т. Тронька «Безсмертя юних» (про комсомольське підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни) і В. Клокова, І. Кулика, І. Слинька «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни».

Праця В. Клокова, І. Кулика та І. Слинька заслуговує серйозної уваги, тому що вона вперше в українській історіографії на великому фактичному і документальному матеріалі дає всебічне і правдиве висвітлення народної боротьби з окупантами на Україні.

В той час, як трудящі всіх країн завжди схилилися й схилиються перед подвигом радянського народу у Вітчизняній війні, буржуазні історики завжди намагалися

применшити цей подвиг. Особливо багато уваги докладають у цьому відношенні фальсифікатори історії, які підвизаються в США, Канаді, Західній Німеччині, Англії та інших капіталістичних країнах. Характерною щодо цього є книга бригадного генерала англійської армії Ч. О. Діксона і д-ра Отто Гейльбрунна «Комуністичні партизанські дії», що вийшла в 1954 р. в Лондоні і видана російською мовою Видавництвом іноземної літератури в 1957 р. Яку ж ціль переслідували ці «історики»? По-перше, вивчити методи дій радянських партизанів, а, по-друге, очорнити цей патріотичний рух радянських людей.

Вихід у світ книги В. Клокова, І. Кулика та І. Сльняка — достойна відповідь фальсифікаторам історії партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни, який був частиною загальної боротьби всього радянського народу проти гітлерівської Німеччини.

В рецензованій книзі, яка складається з передмови і чотирьох розділів, висвітлюються такі питання: створення комуністичного підпілля і організація партизанських загонів, посилення народної боротьби на Україні після поразки німецько-фашистських військ під Москвою, а також бойові дії партизанів України в 1943 р.

Автори на великому фактичному матеріалі показують, що могутній партизанський рух, який охопив широкі маси трудящих на тимчасово окупованій території України, був однією з найважливіших форм народної боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Зародившись в самій гущі народних мас, партизанський рух розгортався і міцнів під безпосереднім керівництвом Комуністичної партії. Створення народного ополчення в республіці на початку війни, діяльність перших підпільних і комсомольських організацій, виникнення партизанського руху — все це проходило під керівництвом Центрального Комітету Комуністичної партії України.

ЦК КП України, Президія Верховної Ради та РНК УРСР уже 6 липня 1941 р. звернулися з відозвою до українського народу, в якій закликали трудящих мобілізувати сили на відсіч ворогові, організувати загони народного ополчення. До осені 1941 р. з них було сформовано чимало частин і з'єднань, які разом з Радянською Армією героїчно билися за свої рідні міста.

Величезну роботу по мобілізації сил на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників провели комуністи Києва. В усіх районах міста були створені загони народного ополчення, в яких уже в середині липня 1941 р. налічувалось 29 тис. чоловік.

Навіки увійдуть в історію безсмертні подвиги захисників Одеси. Для оборони міста ще в червні 1941 р. було створено шість загонів, в яких налічувалось 3600 бійців, в тому числі 250 жінок. На одному тільки заводі ім. Січневого повстання до

середини серпня 1941 р. було майже 4 тис. ополченців.

З самого початку війни ЦК КП України приділяв велику увагу також створенню партійного підпілля і поданню повсякденної допомоги комуністам-підпільникам. Уже в 1941 р. на території тимчасово окупованих районів України було 23 підпільні обкоми, 63 міськкоми і 564 райкоми. Створення партійного і комсомольського підпілля, як вказують автори книги, мало вирішальне значення для розвитку партизанського руху.

Партизанський рух на Україні, як і на всій тимчасово окупованій території, був не рухом «одинаків» або рухом «окремих груп», як це силкуються довести буржуазні історики, а масовим патріотичним рухом радянських людей. З великою переконливістю це показують автори рецензованої книги. У партизанській боротьбі активну участь брали партійні і радянські, господарські і профспілкові, комсомольські і наукові працівники, воїни Радянської Армії, які опинилися в тилу ворога. Це були робітники і колгоспники, вчителі і агрономи, інженери і лікарі.

В результаті заходів, вжитих Комуністичною партією, швидко було створено партійне підпілля, партизанські загони і диверсійні групи. Тільки у восьми областях республіки було відібрано для підпільно-партизанської боротьби понад 22 тис. чоловік. В кожній області під керівництвом партійних організацій були створені підпільні і диверсійні групи, партизанські загони, які стали вогнищами партизанської боротьби. Весь час поповнюючись і зміцнюючись, партизанські загони перетворювалися в великі з'єднання, які налічували сотні і тисячі бійців. Так виникли відомі всьому радянському народу партизанські з'єднання під командуванням Ковпака, Федорова, Сабурова, Наумова.

З перших же днів війни розгорнулася боротьба у формі знищення населенням майна і продовольства, яке загарбники розраховували використати для потреб своєї армії, висадження в повітря мостів і залізничних колій, пошкодження телеграфно-телефонного зв'язку тощо. Найвищою формою народної боротьби була збройна боротьба партизанських загонів.

Вперше опубліковані архівні матеріали висвітлюють багатогранну бойову діяльність українських підпільників і партизанів. На основі аналізу великого фактичного матеріалу автори показують характерні риси партизанського руху в роки війни: по-перше, партизанська боротьба розгорнулася буквально з перших же днів тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками радянської території; по-друге, партизанський рух відзначався величезною організованістю і дисциплінованістю, він мав локальний характер, а охопив всю територію України. Крім того, характерною рисою партизанського руху є широка участь у ньому жінок.

Аналізуючи тактику партизанської боротьби, автори доводять, що вона змінювалась в залежності від ходу бойових операцій на фронтах і завдань, які партія і уряд ставили перед партизанами в конкретних умовах. Вони показують також посилення народної боротьби після поразки німецько-фашистських військ під Москвою і особливо під Сталінградом.

Книга зображує правдиву і хвилюючу картину бойових операцій українських партизанів, глибоких рейдів партизанських з'єднань, показує нерозривний зв'язок народних месників не тільки з трудовим населенням тимчасово окупованих районів, а й з радянським тилом. Якщо у серпні 1941 р. зв'язок з тилом підтримували тільки два загони, то у вересні — п'ять, у жовтні — сім, у листопаді і грудні — дев'ять загонів. До грудня 1941 р. ЦК КП України послав у тил ворога 79 зв'язківців, через яких був встановлений зв'язок з кількома партизанськими загонами. А вже влітку 1942 р. 50 найбільших партизанських загонів України підтримували радіозв'язок з радянським тилом.

Велику допомогу одержували українські партизани від Центрального штабу партизанського руху, створеного за рішенням ЦК КППС і Радянського уряду в травні 1942 р., а також від Українського штабу партизанського руху, який був створений в червні 1942 р. і через який ЦК КП України зв'язувався з партизанськими загонами і керував ними.

Все це, як свідчать автори книги, дало змогу українським партизанам домогтися значних успіхів у боротьбі з ворогом. Тільки протягом зими і весни 1942 р. українські партизани знищили близько 12 тис. в'єроюжих солдатів і офіцерів, пустили під укіє 27 ешелонів з військами і вантажами, спалили 126 танків, розгромили 23 військові штаби, висадили в повітря 24 склади, зруйнували 112 шосейних і залізничних мостів (стор. 79).

В книзі наведено багато цікавих фактів, які характеризують спільну боротьбу українських, російських і білоруських партизанів, а також братерську допомогу радянських партизанів своїм польським і чехословацьким друзям в спільній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

В першу чергу українські месники одержували велику моральну підтримку і матеріальну допомогу від своїх російських братів. Все це автори книги підтверджують документальним матеріалом. Ось один із документів, які наводять автори книги.

«Дорогі друзі! Друзі наші, ровесники, брати! — писали комсомольці-москвичі своїм українським братам і сестрам. — Ми йдемо до вас на допомогу, щоб назавжди визволити нашу рідну Україну від фашистських варварів, щоб жорстоко помститись за кров наших братів-українців, за сльози жінок, за дітей... Палкий привіт вам, рідні! До скорої зустрічі!» (стор. 58).

Таких хвилюючих документів в книзі багато.

Значну увагу автори приділили висвітленню масово-політичної роботи українських партизанів серед населення тимчасово окупованих територій. Це питання, як підкреслюють автори, стояло в центрі уваги ЦК КП України і всіх партійних організацій України. «Щоб перетворити партизанську боротьбу у всенародну, — пишуть автори книги, — потрібно було ще ширше, ще наполегливіше викривати брехливу фашистську пропаганду, виховувати ненависть до загарбників, піднімати маси на збройну боротьбу з ворогом в його тилу» (стор. 110).

Автори наводять різноманітні форми масово-політичної роботи партійних організацій і партизанських з'єднань: поширення радянської преси, систематичні радіопередачі для партизанів і населення тимчасово окупованих районів України, що їх вели радіостанції ім. Т. Г. Шевченка, «Радянська Україна» та «Дніпро», роботу агітаторів серед населення тощо.

В книзі перелічується багато фактів, які показують допомогу українських месників Червоній Армії як бойовими операціями, так і матеріально. Ось один з них. Коли в країні за почином саратовських колгоспників і робітників харківського заводу «Серп і молот» розгорнувся масовий патріотичний рух за збирання коштів і продовольства в фонд Радянської Армії, населення окупованих ворогом районів і партизани гаряче підтримали цей почин. Бійці і командири партизанського з'єднання Житомирської області тільки за один день збрали на будівництво танкової колони «За Радянську Україну» 30 250 крб.

Партизани Сумського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака рапортували урядові про те, що вони вносять на будівництво транспортної ескадрилі «Народний месник» 40 570 крб. готівкою, 28 365 крб. облігаціями державних позик, 41 кг срібла та 400 г золота (стор. 119).

А ось інший приклад, який свідчить про силу партизанського руху на Україні і в Білорусії. У 1943 р. партизани, які діяли у смузі українських і білоруських фронтів, відтягали на себе понад 400 тис. солдатів і офіцерів противника.

Підсумки партизанської боротьби на Україні, які автори наводять в кінці цієї цікавої, багатой фактичним матеріалом і документами книги, знаменні. За час війни українські партизани знищили і вивели з ладу близько 460 тис. фашистських солдатів і офіцерів, пустили під укіє 5 тис. ешелонів, підірвали або спалили 2300 залізничних і шосейних мостів, понад 1500 бронемашин і танків, 211 літаків, 13 тис. автомашин і близько 1 тис. складів з боєприпасами, продовольством і військовим спорядженням (стор. 212).

Партизанський рух як яскравий прояв радянського патріотизму відіграв велику роль в розгромі іноземних загарбників. Ор-

ганізуючою і ударною силою партизанських загонів були комуністи. У партизанських загонах на Україні перебували 14 875 комуністів та близько 26 тис. комсомольців. Комуністи виступали у перших рядах не тільки як організатори всенародної боротьби проти окупантів, а й як безпосередні учасники її.

«У пам'яті народу, — говорить в книзі, — назавжди збережуться імена керівників київського підпілля О. С. Пироговського та В. С. Кудряшова, легендарного підпілля Ровенщини М. І. Кузнецова, керівника Миколаївського підпілля центрального Лягіна, керівника Закарпатського підпілля О. Борканюка, командирів партизанських загонів Молодцова, Трифонова, Примака, героїчних комсомольців «Молодої гвардії», відважних підпілля Полтави і Ніжини, Львова і Херсона, с. Авдотїного, с. Кримки і Кривого Рога» (стор. 193). Справжніми керівниками і організаторами народної боротьби на Україні були комуністи С. А. Ковпак, С. В. Руднев, О. Ф. Федоров, В. А. Бегма, О. М. Сабуров, М. М. Попудренко, М. І. Наумов, С. А. Олексієнко, В. М. Дружинін, П. Х. Куманюк, М. С. Сташков, І. Д. Діброва, М. І. Карнаухов та багато інших славних синів Комуністичної партії.

В цілому книга «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» має велику наукову цінність і виховне значення.

Проте книга не позбавлена і ряду недо-

ліків. Перш за все в ній дуже слабо, поверхово висвітлено питання масово-політичної роботи підпілля партійних і комсомольських організацій серед населення тимчасово окупованих районів України. Прокро, що в першому розділі рецензованої книги про це не має жодного рядка, а в другому розділі про це тільки згадується. Тому читач з викладу цього матеріалу може зробити висновок, що підпілля організації до періоду корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни, коли партизанський рух перетворився у всенародний, масово-політичної роботи не проводили, а це суперечить історичній правді.

Дуже слабо показані форми і методи роботи наших підпілля.

Жаль також, що в такій великій і цінній роботі зовсім не показана партизанська боротьба українських месників в 1944—1945 рр. Поверхово висвітлена також боротьба партизанів Криму, а про кримське підпілля майже нічого не сказано.

В книзі, яка в цілому віл'єдагована непогано, зустрічаються і редакційні погрешності. Автори не уникнули повторень. Наприклад, на стор. 22 наводяться дані, які характеризують кількість підпілля обкомів, міськомів і райкомів. Такі ж дані ми зустрічаємо і на стор. 101—102. Причому, матеріал, викладений на 101—102 сторінках, є коротким переказом другого розділу даної книги. Зустрічаються і інші повторення.

М. О. БУЦЬКО

БЕЗСМЕРТНІ ПОДВИГИ РАДЯНСЬКОЇ МОЛОДІ

П. Т р о н ь к о, Безсмертя юних (З історії боротьби комсомольського підпілля України в роки Великої Вітчизняної війни), вид-во «Молодь», К., 1957, 185 с.

Книга П. Т. Тронька «Безсмертя юних» захоплює і хвилює викладом яскравих фактів з історії боротьби юнаків і дівчат України проти гітлерівських окупантів в період Великої Вітчизняної війни. Ознайомлення з подвигами комсомольців і молоді, описаними в книзі, викликає у читача почуття благоговіння перед образами юних борців і кличе його до наслідування героям.

Правда, книга не показує всієї боротьби комсомолу і молоді, що велася проти окупантів, за свободу і незалежність нашої Батьківщини. В ній головним чином висвітлюється діяльність підпілля комсомольських організацій.

Звичайно, розповіді про боротьбу всіх без винятку підпілля комсомольських організацій і груп у невеликій за обсягом книзі не можна. Тому автор, описавши детально одну-дві характерні організації, вдається до узагальнень, наводить підсумовуючі цифри. Дуже часто такі цифри є результатом копії роботи автора. Саме за допомогою цих «сухих», на перший

погляд, цифр, що нібито мало дають для розкриття полум'яних почуттів патріотів, автор переконливо змальовує першу характерну рису подвигів молоді, описаних у книзі, — їх масовість.

З книги ми дізнаємось, що 10 тис. молодих патріотів Києва в перші ж дні війни подали заяви з проханням направити їх на фронт. Але, на нашу думку, цю цифру слід вважати значно применшеною. Десяткам тисяч молодих патріотів, які буквально наводнили військові комісаріати з проханням прийняти їх добровільцями до лав Червоної Армії, було відмовлено навіть у прийомі заяв, бо це були ще підлітки. Патріотам не чекалось. Вони звертались до комітетів комсомолу різних інстанцій з одним проханням: «Візьміть на фронт». Там їх почуття добре розуміли, бо більшість комсомольських працівників теж добровільно пішли на фронт. Комсомол України направив до діючої армії понад мільйон своїх членів.

Ряди комсомолу швидко зростали. Київська комсомольська організація за два пер-

ші місяці війни поповнилась 4500 новими членами комсомолу. Позаспілкова молодь бачила в комсомольцях зразок гідного служіння Батьківщині.

З початком тимчасової окупації України 9 тис. комсомольців і молоді залишились з спеціальним завданням для підпільної боротьби. Їх діяльністю керували підпільні комітети ЛКСМУ. На Україні, як відзначається в книзі, діяло 264 підпільні райкоми комсомолу.

Другою характерною рисою підпільної боротьби комсомолу була повсюдність комсомольського підпілля. Де б не ступала нога окупанта, скрізь молодь піднімалась на боротьбу. В кінці книги дано карту України. З цієї карти видно, що від Карпатських гір до Донецьких степів, від Чернігівських лісів до Чорного моря—вся Україна була вкрита підпільними організаціями молодих месників.

Третя характерна риса боротьби молодих патріотів—це виняткова винахідливість і різноманітність методів і форм боротьби. Комсомольські підпільні організації допомагали партійним організаціям, партизанським загонам і, крім того, діяли за власною ініціативою.

Дві основні форми бойової підпільної діяльності було у комсомольців і молоді—збройна боротьба і агітаційно-пропагандистська робота. Нерідко ці дві форми переплітались, бо справедливе покарання окупанта чи зрадника Батьківщини було і бойовою операцією, і дійовим «агітаційним» заходом, який краще, ніж будь-яка листівка, свідчив, що жоден злочин проти народу не залишиться безкарним.

Підпільники пускали під укіс поїзди, підривали автомашини, висаджували в повітря мости, склади. Часом вони влаштувалися на роботу в різні організації окупантів і добували там потрібні документи і матеріали. Підпільники-медики давали фіктивні довідки про стан здоров'я і навіть робили нешкідливі уколи, що тимчасово підвищували температуру, і цим рятували людей від увозу на фашистську каторгу.

Молодь друкувала листівки та зведення Радянського Інформбюро. Для цього юні патріоти готували шрифти з гуми, дерева, навіть з картоплі. Розповсюджували ці листівки різними засобами. Деякі підпільники, торгуючи чим-небудь на базарі, завертали свій товар у листівку, інші червоною ниткою прив'язували листівки до соняшника, що ріс понад шляхом,—люди йшли дорогою й читали. Це була своєрідна «газетна вітрина» часів німецької окупації.

Щоб правильно оцінити винахідливість молодих патріотів, слід враховувати їх юність і відсутність досвіду підпільної боротьби. Багатьом з них бракувало навіть звичайного життєвого досвіду дорослої людини. Але радянський патріотизм творив чудеса.

Четверта характерна риса комсомольського підпілля, яка звертає на себе ува-

гу,—це героїзм і стійкість молодих бійців. Про це красномовно свідчить кожен факт підпільної боротьби, описаний у книзі. Візьmemo кілька з них.

Комсомольці с. Лебедина, Шполянського району, Осовський, Рудас, Крижанівський, Грабовий кожного дня вносили з друкарні по кілька літер шрифту і таким чином створили свою підпільну друкарню.

До бойової підпільної комсомольської групи с. Балабине, Запорізької області, входило п'ятеро юнаків і одна дівчина. Це була 16-річна Майя Самсика—організатор і керівник групи. Основну свою увагу юні месники зосередили на небезпечному для життя, але найбільш дошкульному для окупантів місці—залізниці, що проходила поблизу. Першу диверсію вони вчинили в ніч на 7 листопада 1942 р. Паровоз і десять вагонів з вантажем пішли під укіс. Потім туди ж пішли другий і третій ешелони з бойовою технікою, військами противника. Гітлерівці посиляли охорону залізниці, почалися репресії. Над патріотами нависла смертельна небезпека, але комсомольці продовжували боротися. «Ми без вагань пішли на дуже небезпечну для нас, але корисну для нашої Батьківщини справу,—писала Майя Самсика.— Не шкодуючи свого життя, ми вирішили допомогти нашим військам здобути перемогу над проклятим фашизмом» (стор. 81).

Перегортаємо сторінку і читаємо про те, як 14-річні комсомольці з м. Миколаєва Олександр Кобер і Віктор Хоменко, будучи зв'язківцями підпільної організації, одержали від командира групи розвідників Радянської Армії Андрієвського, який знаходився в тилу ворога, важливе завдання—доставити секретне донесення в Москву. Юнаки пройшли пішки сотні кілометрів, перейшли лінію фронту і через вітора місяця доставили пакет за призначенням.

П'ята характерна риса, що видна на кожному кроці діяльності підпільників,—це безмежна віра і глибока переконаність в правоту своєї справи.

За довоєнні роки виросло нове покоління. Це покоління молоді, вільної і щасливої, працюючої і веселої, безмежно люблячої свою Батьківщину і щиро переконаної в тому, що соціалістичний лад—це найкращий і найсправедливіший спосіб життя.

Та ось прийшли фашистські окупанти, і все перемінилось в житті молоді. Не змінились лише переконання її. Юнаки й дівчата на власні очі переконались, що капіталізм відрізняється від соціалізму, як ніч від дня. На Україні фашисти встановили «новий порядок». Але молоді люди, виховані за Радянської влади, зразу ж розпізнали в «новому порядку» стару, капіталістичну каторгу, про яку розповідали їм їхні батьки.

Вільна праця перетворилась у каторжну. Робочий день становив 15—16 годин на добу. Умови роботи стали нестерпними, заробітна плата нікчемна. 2 млн. робітників

взагалі залишилися без роботи. 10 млн. людей залишилися без притулку. На село повернулися куркулі і поміщики. Соціалістична українська культура, що буйно розквітла за роки Радянської влади, була фактично знищена. Так, у Києві з 22-х вузів 20 окупанти закрили, а два існували тимчасово, і то для того, щоб зручніше було вербувати молодь у Німеччину. В Харкові закрили всі вузи, крім консерваторії, де працювали курси по підготовці диригентів для церковних хорів.

Були закриті клуби, бібліотеки, більшість шкіл і т. д.

Населення визискувалося за допомогою безлічі податків, серед яких були й податки на собак та кішок, а також «визвольний податок». «Визволених» вивозили до Німеччини і продавали, як рабів з торгу. Ось одне з документальних свідчень—лист Ніни Наріжної із Савинського району, Харківської області. Вона писала: «12 жовтня привезли в м. Катовіце, де німці купували нас за марки, як собак. За мене німкеня заплатила 15 марок».

Ні залякування, ні посули, ні катування не змогли змінити переконань радянської молоді, яка йшла на боротьбу під лозунгом «Перемога або смерть!». І в цій боротьбі молодь знаходила своє щастя в чорні дні окупації.

«Наше щастя, — писала до батьків з в'язниці Ляля Убийвовк, — в наших переконаннях, в нашій честі, в нашій чистоті перед Батьківщиною, перед партією, яка виховала нас такими» (стор. 56).

Шоста характерна риса — високе почуття відповідальності за долю народу. Боротьба молоді проти гітлерівських окупантів була боротьбою кожної молодої людини і за власну кращу долю, за своє щастя. Але бачити тільки ці мотиви героїчної боротьби молоді — це значить не бачити того, що комсомольці-підпільники — це люди з новою, комуністичною мораллю, люди, для яких найвищим щастям було, як казав М. Островський, всі сили і саме життя віддати найпрекраснішому в світі — боротьбі за визволення людства.

Радянська молодь своєю боротьбою, а часто і своєю смертю, доводила торжество нової, комуністичної моралі. Про це говорять факти, якими рясніє книга.

Ось бачимо в книзі портрет людини в чорних окулярах, з приємними рисами обличчя. Це — Яків Батюк, незрячий з дитинства. Звичайно, він міг би пристосуватися і пережити окупацію, але ж у нього були інші моральні принципи. Недарма він виховувався в комсомольській організації Київського університету. Не встиг і року попрацювати в Ніжинській колегії адвокатів Яків Батюк, як почалася війна і місто було окуповане ворогом.

Яків очима серця бачив, як страждав народ, і не міг залишитися осторонь активної боротьби. Він створює і очолює в м. Ніжині підпільну групу. Деякий час його

група діє самостійно, але він робить все, щоб встановити зв'язок з партизанами. В суворі морози Яша з хлопчиком-поводирем під виглядом жebraка йде десятки кілометрів пішки до чернігівських лісів на розшуки партизанів. Воля й наполегливість перемогли — йому вдалося зустрітися з командиром Носівського партизанського загону і секретарем підпільного райкому партії М. Стратилатом. Після цього бойова робота підпільників стала ще більш активною і ефективною. Вони чинять диверсії і напади, захоплюють зброю, боеприпаси, медикаменти, надсилають для поповнення партизанського загону 60 чоловік молоді. Ясно, що Яків Батюк і сотні тисяч інших юнаків і дівчат йшли на смертельну боротьбу з ворогом не заради власних інтересів, а за долю народу, Радянської держави, за долю людства. Такі патріоти керувались афоризмом, що належить Лялі Убийвовк: «Життя, куплене ціною підлості, гірше смерті».

Всі ці гідні подиви подвиги радянської молоді в роки Великої Вітчизняної війни стають цілком зрозумілими тільки тоді, коли звернемо увагу на найголовнішу характерну рису описаних у книзі подій — керівну роль Комуністичної партії в підпільній боротьбі молоді. Червоною ниткою через усю книгу проходить показ того, як партійні організації створювали, всебічно підтримували і керували комсомольським підпіллям.

Керівним началом для молоді був перш за все досвід підпільної і партизанської боротьби комуністів проти інтервентів ще в перші роки Радянської влади. Безпосереднє керівництво комсомольським підпіллям з боку підпільних партійних організацій робило боротьбу більш ефективною, об'єднувало численні загопи юних підпільників в загальнонародну армію месників. Комуністи в тяжких умовах виступали безпосередніми організаторами і керівниками бойових груп молоді.

Комуністична партія наділена великим довір'ям тому, що її члени є людьми, безмежно відданими ідеям соціалізму. «Якщо ви хочете побачити, наскільки людина може віддатися ідеї, — писав Анрі Барбюс, — подивіться на комуністів. Про них в аналах історії записані тільки окремі випадки, а тисячі їх залишаються невідомими. Кожен комуніст — солдат, учитель, а як треба — герой».

Партія підняла молодь на боротьбу з ворогами соціалістичної Батьківщини і високо оцінила заслуги комсомолу України в боротьбі з фашизмом. На початку книги автор наводить Указ Президія Верховної Ради СРСР від 26 червня 1944 р. «Про нагородження Ленінської Комуністичної спілки молоді України орденом Червоного Прапора». Книга дає відповідь, за які безсмертні подвиги комсомол удостоєний такої високої нагороди.

Один стародавній філософ поділяв усіх людей на тих, які помирають ще при своєму житті, і тих, які живуть після смерті.

Книга «Безсмертя юних» — це хвилююча розповідь про тих молодих радянських патріотів, що житимуть вічно в серцях людей.

Книга має винятково велике виховне значення. Вона вчить сучасну молодь, як треба любити Вітчизну, як треба боротись за щастя народу. Вона викликає у читача бажання героїзмом у труді наслідувати приклад героїв воєнного часу.

Слідом за українським виданням рецен-

зована книга вийшла російською мовою у видавництві «Молодая гвардия». Обидва ці видання носять популярний характер, і тому в книзі відсутні аналіз джерел (відома, що це в основному неопубліковані архівні матеріали) та науково-довідковий апарат. Поскільки книга може послужити цінним літературним джерелом для написання історії Великої Вітчизняної війни, бажаним є її наукове видання.

О. М. ШЕЙКО

ЗЛІСНИЙ НАКЛЕП ПІД ВИГЛЯДОМ НАУКОВОЇ ПРАЦІ

W. Markus, L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique a l'Ukraine Sovietique, 1944—1945, Centre Ukrainien d'etude en Belgique, Louvain, 1956, 106 с.

В історії Закарпаття 1944—1945 рр. відбувалися дуже важливі події. Визволене восени 1944 р. Радянською Армією від фашистського гніту, населення Закарпаття заявило про свою непохитну волю возз'єднатися з Радянською Україною. Здійснення цього віковичного бажання закарпатських українців відбулося в червні 1945 р. після підписання угоди між урядами Радянського Союзу та Чехословацької республіки. Це була визначна подія в житті всього українського народу, завершення возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. Це була подія міжнародного значення. Саме тому радянські історики приділили певну увагу висвітленню цих важливих подій і ще не один раз звертатимуться до них.

Не всюди однаково зустріли цю важливу подію в житті Закарпаття і всього українського народу. Світова реакція, яка так багато зробила, щоб залишити розірваними на частини українські землі, не може заспокоїтися і до цього часу. Її трубадури всіляко силкуються перекрутити події, видати біле за чорне. Свідченням цього може бути книжка Василя Маркуша, що вийшла французькою мовою в Брюсселі під назвою «Включення Підкарпатської України в Радянську Україну», яка широко розрекламована відомим заокеанським фальсифікатором історії України К. Меннінгом в націоналістичному журналі «The Ukrainian Quarterly» (т. XIII, № 2, June 1957).

Із тексту книги видно, що її автор знайомий з літературою, яка вийшла в Радянському Союзі про Закарпаття, знає він дещо і про події, які відбувалися в цьому краї в 1944—1945 рр.

В своїй роботі В. Маркуш намагається розглянути такі питання, як визволення Радянською Армією Закарпатської України від фашистських окупантів, створення і діяльність Народних Комітетів, діяльність адміністрації чехословацького лондонського уряду на Закарпатті, рух закарпатців за возз'єднання Закарпатської України з

Радянською Україною, радянсько-чехословацькі відносини, пов'язані з питанням возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, розвиток Закарпаття в складі УРСР і деякі інші питання.

Ми не збираємось піддавати докладному аналізу перелічені питання, тому що в них правда так переплутана з вигадками, що для аналізу треба було б дуже багато місця.

З самого початку слід сказати, що автор ігнорує ряд відомих фактів, висвітлюючи важливий період в історії Закарпаття, фальсифікує історичну дійсність і на основі перекохань та вигадок реакційно-націоналістичного толку робить антинаукові висновки.

Між тим в книзі наводиться ряд фактів, які справді мали місце на Закарпатті в 1944—1945 рр. і розгляду яких Маркушу не вдалося уникнути. В цьому розумінні треба визнати, що книга дає читачу дещо, хоч і дуже туманне, уявлення про події, пов'язані з возз'єднанням Закарпатської України з Радянською Україною.

Не можна, наприклад, не погодитись з твердженням автора про те, що українські буржуазні націоналісти в період другої світової війни були співниками німецьких фашистів (стор. 12). Правда, він називає нацистів «сумнівними союзниками». Але це не міняє справи, Гітлерівці, знаючи продажне нутро українських буржуазних націоналістів, не вважали їх навіть своїми сумнівними союзниками, що, звичайно, не заважало їм використовувати банди в своїх корисливих цілях.

Ганьба, якою відкрили себе українські буржуазні націоналісти, виступаючи разом з нацистами, всім неупередженим людям давно відома, і Маркуш нічого нового в цьому не відкриває. Важливість зізнання Маркуша полягає в тому, що, бажав він цього чи ні, а ще зайвий раз викриває українських буржуазних націоналістів, які після поразки гітлерівської Німеччини перейшли на службу до американських імперіалістів, і досі, ніби глузуючи з дійсно-

сті, намагаються доводити, начебто їх озброєні банди вели боротьбу проти німецьких фашистів.

Утворення СРСР, складовою, невід'ємною частиною якого з перших днів є Радянська Україна, зростання його сили і могутності створили умови для возз'єднання всього українського народу в єдиній суверенній національній державі. Тим самим була виправлена історична несправедливість щодо українського народу.

Тепер Україна є однією з великих держав Європи, вона налічує понад 42 млн. чоловік, а її територія дорівнює території Англії, Австрії, Бельгії, Греції, Данії та Ірландії, разом взятих.

Розвиваючись в умовах радянського соціалістичного ладу в складі СРСР, український народ за короткий історичний час перетворив свою Вітчизну у високорозвинену країну. Україна виробляє тепер чавуну, сталі, прокату та вугілля в 4—5 разів більше, ніж його виробляли у всій Росії в 1913 р., на Україну припадає понад одна п'ята виробітку загальносоюзної продукції зерна, біля двох третин цукрового буряка і одна чверть молока і м'яса.

В народному господарстві республіки зайнято понад 1 млн. 250 тис. фахівців з вищою і середньою освітою.

Така є об'єктивна дійсність, підтверджена сорокарічним досвідом. Як же після всього цього розсудлива людина може повірити твердженням Маркуша, пібито Радянська Росія є союзниця, «небезпечна для українського народу» (стор. 12), або що Радянська Україна утискується російським більшовизмом (стор. 42) і іншим небиліцям.

Ми не чекаємо від Маркуша—людини, засліпленої ненавистю до радянського народу,—визнання наших досягнень.

Але ми вправі сказати йому як особі, що претендує на знання історії України і, зокрема, її радянського періоду, що висновки без фактів є ніщо інше, як пуста вигадка, яка нікого ні в чому не може переконати.

Торкаючись питання про ставлення трудящих Закарпаття до Радянської Армії, автор пише, що її зустрічали «без великого ентузіазму».

Дозволено буде нам запитати цього претендента на вченого: який може бути ще більший ентузіазм, як добровільна участь десятків тисяч робітників і селян Закарпаття в роботах по ремонту мостів, шляхів, залізниць, по очистці від снігу аеродромів, підвозу боєприпасів і т. п. з метою подання допомоги своїм визволителям для успішного розгрому ворога всього людства?! Автор навмисне замовчує, що в Мукачеві на очистці аеродрому працювало біля 1500 закарпатців, а на будівництві моста через р. Тісу біля Виноградова з кінця жовтня і до початку грудня 1944 р. до-

бровільно працювало близько 4 тис. робітників з 800 підводами. В Хустській окрузі 3 тис. громадян брали активну участь у відбудові залізниць і мостів.

Таке ж патріотичне піднесення трудящих спостерігалось і в інших місцях. Понад 300 молодих патріотів Тячівської округи подавали допомогу частинам радянських військ у відбудову 10 шосейних та залізничних мостів, прокладанні 30 км залізниці. Селяни Великих Лучок передали в фонд Радянської Армії понад 100 т різних продуктів, а з с. Кічаново надійшло 3 т м'яса і 7 т овочів.

А хіба не яскравим проявом безмежної любові і довіря до Радянського Союзу був добровільний вступ понад 25 тис. громадян Закарпаття до Лав Червоної Армії?! «Хочемо в лавах Червоної Армії боритись проти німецьких і угорських фашистів»,—заявили понад 250 юнаків Мукачівської округи, що прийшли з різних кінців на призивний пункт для добровольців. Добровільно пішло на фронт 200 чоловік із с. Ясна, Рахівської округи, і т. п.

Виявляючи свою любов до радянського народу і його армії, жінки Ужгородської округи в грудні 1944 р. писали: «Посилаємо і будемо посилати своїх кращих синів до лав Червоної Армії, оточимо материнською любов'ю героїв Карпат і докладемо усіх зусиль, щоб вони мали все необхідне для боротьби з фашизмом. Нічого не пошкодуємо для своїх визволителів».

Після сказаного чим же іншим, як не злісним наклепом на Радянський Союз, є твердження Маркуша, що пібіто в Закарпатті під час народної влади існував «примусовий набір молоді до Червоної Армії» (стор. 26).

Автор всіляко намагається применшити значення боротьби партизанів Закарпаття проти фашистських загарбників, «Сьогодні, як і раніш,—пише він,—радянська пропаганда намагається створити легенду навколо закарпатських партизанів. Насправді ж значення партизанського руху на Закарпатській Україні мінімальне» (стор. 24).

А що говорять факти. В Закарпатській Україні партизанська боротьба проти фашистських загарбників почала зароджуватись незабаром після її окупації в 1938 р. Вже в лютому 1940 р. фашистські газети повідомляли, що біля с. Дубове (Тячівська округа) партизани нападають на жандармів і військові обози. В міру поширення другої світової війни партизанський рух на Закарпатті, як і в усіх окупованих фашистами країнах, все більш зростав.

Проте особливого розвитку він набрав в 1943—1944 рр. Тут вели активну боротьбу з'єднання під командуванням О. Тканка, з'єднання під командуванням В. Русина, діяли партизанські загони Усти-Піришпи, ім. О. Борканюка, ім. Ватутіна та ін., а також багато партизанських груп та підпільних організацій, які налічували в

своїх рядах сотні і тисячі бійців головним чином з місцевого населення.

Завдяки повсякденній і всебічній допомозі населення Закарпаття партизани завдали дошкільних ударів ворогові. Лише з липня по жовтень 1944 р. партизани Закарпаття, за далеко не повними даними, знищили близько 3600 фашистських солдатів і офіцерів, 1663 взяли в полон, знищили 24 паровози, 218 вагонів та платформ, 25 автомашин, підірвали 5 мостів і 3 склади.

Чому ж Маркуш замовчує ці героїчні дії закарпатських партизанів? Як неважко здогадатись, це потрібно йому для «обгрунтування» бездоказової тези про те, що населення Закарпатської України «не мало достатнього ентузіазму до Рад, щоб боротися на їх боці» (стор. 24).

В книзі багато говориться про радянсько-чехословацькі взаємини періоду другої світової війни. Автор намагається викликати в читача враження, ніби возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною було здійснено проти волі закарпатців з допомогою Збройних Сил СРСР.

Така вигадка не є новою. Але вона не відповідає дійсності і легко спростовується фактами.

Сам же Маркуш посилається на цілий ряд джерел, у тому числі на заяви Е. Бенеша, які свідчать, що Радянський уряд неодноразово заявляв усьому світу, що він визнає Чехословацьку республіку лише в довоєнних кордонах. «Протягом війни, — пише сам автор, — Ради не виражали своїх претензій на цю територію (Закарпатську Україну.—/І. Є.), більше того, певні факти показують, що Радянський Союз не цікавився цим питанням» (стор. 63).

Наша країна ніколи не визнавала рішень, прийнятих в Мюнхені в 1938 р., які наносили удар по суверенним правам Чехословаччини і порушували її державну самостійність. Яскравим виразом цього є договір, укладений між СРСР та Чехословацькою республікою 12 грудня 1943 р. В ньому, як відомо, навіть не згадувалось про Закарпатську Україну. Договір передбачав невтручання у внутрішні справи кожної з договірних сторін. Радянський Союз строго дотримувався умов договору. Командування Радянської Армії, як тільки визволена чехословацька територія перестала бути зоною воєнних дій, зараз же передавало її в розпорядження адміністрації Чехословацької республіки. Саме так була передана територія Закарпатської України, де всю повноту державної влади мала взяти в свої руки чехословацька урядова адміністрація, яку очолював міністр Немець.

Але на Закарпатській Україні обставини склалися так, це визнає і Маркуш, що після її визволення влада перейшла до рук

Народних Комітетів, тобто органів народної влади, а не до рук чехословацької адміністрації. Народні Комітети в багатьох населених пунктах були створені під керівництвом комуністів самими трудящими в підпіллі, в ході їх боротьби з фашистськими загарбниками, а в решті—на загальних зборах робітників і селян. Вибори до Народних Комітетів, хоч вони і не були таємними, за всю історію Закарпаття були дійсно народними, дійсно демократичними. Всім громадянам, кому до дня виборів минуло 18 років, незалежно від статі, національності, віросповідання, фаху і посади, була надана змога вільно здійснити свої виборчі права. Кожний одержав право обирати і бути обраним. До народних комітетів, що визнає і Маркуш (стор. 33), були обрані представники всіх верств населення: робітників, селян, інтелігенції. Народні комітети були справді народною владою, яка виражала інтереси всіх трудящих.

Без будь-якого втручання ззовні народна влада Закарпаття з самого початку не підкорилась чехословацькій урядовій адміністрації, а почала впроваджувати в життя вимоги трудящих, які з перших днів свого визволення виявили непохитну волю скинути з своїх плеч іноземний гніт і возз'єднатися в Українській державі, увійти до складу СРСР. Цей масовий, всенародний рух, очолений комуністами Закарпаття, знайшов своє відображення в соглях петицій, резолюцій і листів, звернених до Радянського уряду.

Переконавшись в тому, що рух закарпатських українців за возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною є могутньою силою, яку не можна зупинити адміністративними заходами, міністр Немець і його апарат з дозволу свого уряду залишили Закарпаття, що означало фактичне визнання народної влади.

Щодо Радянського Союзу, то він вважав, що проблема Закарпатської України є суто внутрішньою справою Чехословацької республіки і в силу положень Радянсько-чехословацького договору стояв осторонь усього, що відбувалось в Закарпатті після його визволення Радянською Армією. Однак Радянський Союз, виходячи з лєнінських принципів самовизначення націй, не перешкоджав закарпатським українцям у виявленні своєї волі. Більш того, радянському і зокрема українському народові не байдуже було, що їх єдинокровні брати, незважаючи на вікове прагнення возз'єднатися в єдиній Українській державі, в силу історичної несправдливості перебували в мсжах чужих їм держав, зазнаючи соціального і національного гніту та політичного безправ'я.

Тому, коли Чехословацький уряд національної єдності, зважаючи на законні права закарпатських українців, в своїй

програмі, прийнятій в Кошице 5 квітня 1945 р., заявив, що «проблема Закарпатської України буде вирішена у відповідності з волею українського населення Закарпатської України, проявленою демократичним шляхом, і в дусі дружби між Чехословацькою республікою і Радянським Союзом», наш уряд, увесь радянський народ не лише з радістю привітали цю великодушність чехословацької демократії, але й все зробили для того, щоб справедлива боротьба трудящих Закарпаття за возз'єднання з їхніми братами на сході нарешті закінчилась перемогою.

Як відомо, уряди СРСР і Чехословацької республіки в повній між собою згоді вирішили долю Закарпатської України. З возз'єднанням Закарпатської України з Радянською Україною український народ вперше в своїй історії повністю возз'єднаний в єдиній українській державі, що є великим його завоюванням.

Така правда про радянсько-чехословацькі взаємини в питанні про Закарпатську Україну. Тому викликає по меншій мірі здивування твердження Маркуша, що Радянський Союз мав щодо Закарпатської України якісь імперіалістичні тенденції (стор. 64).

Щоб кинути тінь на Радянську країну, автор, всупереч фактам, твердить, що радянська система не залишила в населення Закарпаття враження, сприятливого для своїх визволителів (стор. 36) тому, що нібито більшість закарпатських українців висловлювалась на користь того, щоб Закарпатська Україна знову зайняла своє місце в межах Чехословацької республіки (звичайно, буржуазної) з автономним статутом (стор. 35).

Правда, проти такого вирішення долі Закарпатської України не заперечували українські буржуазні націоналісти (стор. 42). Це, як пише автор, «могло дати певні практичні вигоди для української справи» (стор. 36), тобто дало б можливість націоналістам і далі торгувати інтересами українського народу.

Але Маркуш «забуває», що українські буржуазні націоналісти, по-перше, становили мізерну жменьку населення Закарпаття, а, по-друге, ці запродавці, як відомо, ніколи і ніде не відображали інтересів більшості народу. Тому і це їх бажання, як і всі інші, залишилось нездійсненою мрією.

Маркуш занепокоєний тим, що факт возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною «пройшов без коментарів, критики або окремих протестів» (стор. 82) з боку, звичайно, його теперішніх господарів—міжнародних імперіалістів. Адже він вважає, що це питання, хоч і з «трудом», але може «оспорюватись у міжнародних відносинах» (стор. 13). В такому разі дозволено запитати «дипломо-

ваного доктора права»: а що тоді називається втручанням одних суверенних держав у внутрішні справи інших суверенних держав?

Говорячи про розвиток Закарпаття за роки Радянської влади, автор пише: «Закарпатський район покrywся не лише сіткою малих і крупних промислових підприємств, що природньо для району, який не розраховує задовільною можливістю транспорту, тут почато також виробництво складної продукції, яка експортується в сусідні райони і навіть за кордон. Індустриалізація Закарпатської України, яка була раніш відома як сільськогосподарський район, район лісництва і ремесла досить примітивних форм, має велике значення для місцевого населення, для його культурного розвитку і для підвищення рівня життя, що був завжди дуже низький» (стор. 91).

Для більш глибокого вивчення і аналізу змін, що відбулися в Закарпатті за радянські часи, як пише Маркуш, в книзі не знайшлося місця (стор. 90). Та це й не дивно. Наші ідеологічні противники, коли вже не в силах перекрутити факти, їх просто замовчують, бо вони говорять не на їх користь.

Але об'єктивний дослідник міг би розповісти читачам про досягнення, яких домоглись трудящі Закарпаття, розвиваючись в складі Української держави, в сім'ї братніх народів СРСР. А ці досягнення справді рідкі.

Коли б Маркуш після блукань на чужині повернувся на Батьківщину (при умові, звичайно, що вона його прийме), він побачив би, що на р. Терєблї тішить очі своєю красою Терєбле-Рікська ГЕС, побачив би Рахівську картонну фабрику, нові залізничні, прокладені через гірські перевали, по яких вдень і вночі біжать електропоїзди, і багато інших промислових споруд.

На Закарпатті створено вугільну, легку та харчову промисловість. Докорінно на базі сучасної техніки реконструйовані і значно розширені підприємства промисловості будівельних матеріалів, лісової та деревообробної промисловості. Тепер на підприємствах тресту «Закарпатліспром» діють 2 тис. електропіл, 150 лебідок, понад 70 вантажних кранів, понад 200 пересувних електростанцій, 500 автолісовозів, 260 тракторів, 70 паровозів та інша складна техніка.

Проведено повну реконструкцію Соловїнських соляних копалень та багатьох інших підприємств.

В минулому році випуск валової промислової продукції порівняно з 1946 р. збільшився в 7 раз, видобуток вугілля—в 20 раз, виробництво електроенергії—в 6,7 раза, меблів—в 6,4 раза. За 12 років кількість промислових робітників збільшилась в 2,5 раза.

В минуле відійшли безземелля і мало-земелля, не стало дерев'яної сохи і мотики. Нині для обробітку колгоспних ланів на Закарпатті використовується найновіша техніка: п'ятикорпусні плуги, трактори, комбайни тощо.

Незважаючи на те, що Закарпаття — гірська область, польові роботи майже повністю механізовані. В результаті цього врожайність кукурудзи збільшилась в три рази, а інших зернових культур — в два рази. З 261 колгоспа—127 мільйонерів, в багатьох з них прибуток дорівнює 5 млн. крб. За роки Радянської влади в області насаджено садів і виноградників більше, ніж за всю історію Закарпаття.

За успіхи, досягнуті в справі збільшення виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів, Закарпатська область удостоєна найвищої урядової нагороди — ордена Леніна.

Разючі зміни сталися і в культурному житті закарпатців. В минулому навчальному році в області працювало 813 шкіл, в тому числі 109 середніх і 320 семирічних, де 145 тис. дітей навчалось рідними мовами — українською, російською, угорською, молдавською. Всі діти шкільного віку охоплені навчанням. Повністю ліквідована неписьменність серед дорослого населення.

Для дітей трудящих широко відкриті двері першого в історії Закарпаття вищого учбового закладу — Ужгородського державного університету, як і інших вищих учбових закладів республіки і всієї країни. В кожному селі, крім школи, є клуби, одна або дві бібліотеки. Багато сіл, в тому числі гірських, радіофіковані.

Комуністична партія і Радянський уряд допомогли створити на Закарпатті для плодотворної роботи на благо трудящих відділення Спілки письменників, Спілки художників, краєзнавчий музей, картинну галерею, філармонію, український та російський театри, народний хор, який відомий своїми успіхами не лише в СРСР, але й за кордоном.

До воз'єднання в селах Закарпаття не було жодної лікарні. Тепер в кожному селі є або лікарня, або медпункт. Працює 8 санаторіїв, 2 будинки відпочинку і 5 туристських баз.

Соціалістична система господарства, розвиток економіки і культури забезпечили неухильне зростання матеріального добробуту трудящих Закарпаття. Тут ще на початку Радянської влади ліквідовано безробіття, яке існувало віками.

Вільна, творча праця на вільній землі невідомо змінила людей. Нині в області працює кілька тисяч інженерів, агрономів, лікарів, техніків та інших висококваліфікованих фахівців різних галузей народного господарства. Гордістю нашої країни є 30 Героїв Соціалістичної Праці та близько трьох тисяч передовиків соціалістичного виробництва Закарпаття, нагороджених орденами і медалями Союзу РСР.

За 13 років Радянської влади для трудящих Закарпаття збудовано 350 тис. кв. метрів житлової площі. Радянська держава допомогла робітникам і селянам спорудити понад 36 тис. індивідуальних будинків. В Ужгороді та Мукачеві вирости цілі вулиці нових будинків, з'явилися нові селища шахтарів, лісорубів, будівельників, енергетиків. Стали містами Чоп і Свалява. За тринадцять років Радянської влади в містах і селах Закарпаття споруджено більше будинків, ніж за сто років панування поміщиків та капіталістів.

Після всього сказаного по меншій мірі фальшиво звучать слова Маркуша про те, нібито за Радянської влади закарпатці втратили «особисті і політичні права» (стор. 91).

Об'єктивність зраджує Маркушу і у висвітленні ним таких важливих питань, як здійснення народною владою аграрних перетворень, встановлення 8-годинного робочого дня і т. п.

В цілому книга Маркуша є злісним наклепом на Радянський Союз, на його складову частину—Радянську Україну.

І. Ф. ЄВСЄЄВ

ХРОНІКА

ОБГОВОРЕННЯ ПЕРСПЕКТИВНОГО ПЛАНУ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА УКРАЇНІ

В лютому 1958 р. вчена рада Інституту історії Академії наук УРСР на своїх двох засіданнях попередньо обговорювала перспективний план розвитку історичної науки на Україні на наступні 10—15 років. З доповіддю в цьому питанні виступив директор інституту О. К. Касименко.

Він відзначив, що завдання, поставлені ХХ з'їздом КПРС, вже знайшли своє відображення у практичній роботі інституту. Але це були лише перші кроки у напрямі справжньої перебудови. Тепер перед інститутом стоїть надзвичайно важливе завдання—створення багатотомної (12—14 томів) історії українського народу, яке слід здійснити протягом найближчих 7—10 років.

Робота істориків над виконанням цього важливого завдання буде великим і значним творчим кроком вперед з науково-теоретичної точки зору, вона дасть можливість значно підняти рівень розробки найголовніших історичних проблем, сприятиме дальшій розробці архівних документальних матеріалів, викличе створення ряду допоміжних груп (наукова бібліографія, історична картографія, різні допоміжні лабораторії і т. ін.). Організація роботи по створенню багатотомної історії передбачається в такому плані: в 1958 р.— написання проспекту цього видання і його широка апробація; в 1959—1966 рр. відділи інституту, залучивши істориків республіки, мають написати 12—14 томів з тим, щоб у 1967 р. закінчити всю роботу.

Робота над багатотомною історією України відкриває широкий простір для глибоко наукового дослідження нерозроблених тем. Монографічні праці повинні розробляти ті проблеми, які виникнуть і повстануть перед історичною громадськістю в зв'язку з створенням багатотомної історії.

Першочерговими проблемами, які вимагають дослідження з історії України феодального періоду, є: соціально-економічний розвиток України і боротьба народних мас проти феодално-кріпосницького гніту та іноземних загарбників, формування української народності, економіка і культура на території України в період феодальної роздробленості, розвиток української культури, історична наука на Україні до XVII ст.

З історії України періоду капіталізму

такими проблемами є: історія робітничого класу, монополії і монополістичний капітал в промисловості України; сільське господарство в період імперіалізму, історія селянства, історична наука в період капіталізму, національно-визвольний рух на Україні.

З історії України радянського періоду слід передусім розробити такі теми, як перемога Великої Жовтневої революції на Україні, формування і розвиток української соціалістичної нації, історія колгоспного будівництва, історія робітничого класу на Україні, історія української радянської культури, Велика Вітчизняна війна на Україні. Важливими проблемами також є висвітлення історичних зв'язків українського народу з слов'янськими народами, історія зарубіжних країн, суміжних з Україною, історія української трудової еміграції, боротьба трудящих капіталістичних країн за дружбу і співробітництво з Радянським Союзом та ін.

Для реалізації поставлених завдань велике значення матиме кількісне і якісне зростання кадрів істориків. Необхідно, щоб протягом 7 років, тобто до 1965 р., інститут мав не менше 165 наукових співробітників, а протягом 15 років довести кількість наукових співробітників до 300, відповідно збільшивши науково-допоміжний апарат. Слід відкрити і укомплектувати відділи історіографії, допоміжних історичних дисциплін, сходознавства. Необхідно також створити відділи наукової бібліографії, історичної хроніки, історії окремих міст і сіл республіки (в тому числі історії фабрик, заводів, колгоспів). Мається на увазі відкриття лабораторій мікрофільмування та історичної картографії.

Слід також удосконалити внутрішню структуру існуючих відділів, можливо, варто створити всередині їх сектори і групи, вчені ради для розробки окремих проблем. Конче необхідно створити кілька науково-дослідних груп істориків в окремих великих містах нашої республіки.

Успішне розв'язання цих завдань тісно пов'язане з доброю організацією архівної справи. Тому треба домогтися того, щоб усі архівні фонди мали належні описи, щоб копії, фотокопії, мікрофільми виготовлялися без великої затрати часу. Треба переве-

сти у Київ з Харкова Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва та перевести на Україну архівні фонди з Москви і Ленінграда, які безпосередньо стосуються України. Археографічна робота в інституті має вестися в плані створення багатотомної історії України в матеріалах і документах і в напрямку координації археографічної роботи в нашій республіці. Великою справою було б створення в УРСР централізованої картотеки архівних фондів України, Москви, Ленінграда та інших міст.

Слід домогтися систематичних відряджень за кордон, обміну інформаціями по роботі історичних установ країн соціалістичного табору, провадити спільні сесії, видавати разом збірники, організувати вивчення описів документів з історії України в усіх закордонних архівах соціалістичних і навіть капіталістичних країн. Варто також перевидати окремі праці дореволюційних істориків України. Необхідно розширити «Український історичний журнал» і зробити його щомісячним.

Доповідь О. К. Касименка викликала широке і жваве обговорення.

У своєму виступі І. О. Гуржій відзначив, що відділ історії феодалізму, залучаючи істориків республіки, на наступні 10 років планує написати історію України епохи феодалізму в 4-х томах: 1 т.— з найдавніших часів до XIV ст.; 2 т.— XIV—перша половина XVII ст.; 3 т.— друга половина XVII—60-і роки XVIII ст.; 4 т.— 60-і роки XVIII ст. до 1860 р.

О. П. Лола звернув увагу на те, що до цього часу координація науково-дослідної роботи була в занедбаному стані. Для поліпшення цієї справи бажано скликати наради, наукові конференції і т. ін. Ф. Є. Лось відзначив недостатній науковий рівень праць з історії, які виходять в республіці. На його думку, треба продумати теми монографічних досліджень, вони мають бути частинами багатотомної історії України. Відділ історії капіталізму вважає, що він може дати 4 томи: 1 т.— 1856—1880 рр.; 2 т.— 1880—1900 рр.; 3 т.— 1900—1912 рр.; 4 т.— 1912—1917 рр.

В найближчі роки, сказав І. І. Сльняк, треба видати короткий популярний курс з історії України. Історикам слід частіше виїжджати на заводи, фабрики, в колгоспи і радгоспи. Ми мусимо розробляти і воєнну історію українського народу, зокрема треба негайно зайнятися розробкою історії Великої Вітчизняної війни на Україні, для чого варто створити в інституті військово-історичний відділ або сектор. О. В. Івашин висловив пропозицію створити Українське товариство істориків-любителів. В інституті необхідно звернути увагу на приведення в порядок рукописного фонду.

Основний шлях розвитку історичної науки в УРСР, сказав С. М. Белоусов, має йти через видання багатотомної історії України. Написання великих монографічних досліджень буде основою її успішного створення. Багато ще не вирішено

питань з проблеми громадянської війни на Україні, періоду соціалістичної індустріалізації та післявоєнного періоду. Важливим завданням є залучення істориків для розробки окремих важливих питань.

У своєму виступі В. В. Руднев звернув особливу увагу на питання розробки історії робітничого класу і селянства, національного питання в нашій країні після Жовтневої революції. Окремі спеціальні питання (культура, індустріалізація та ін.). треба досліджувати спільно з іншими інститутами суспільних наук.

Ф. П. Шевченко зазначив, що слід серйозно продумати план, щоб він був реальним для виконання. Необхідно, щоб Інститут історії АН УРСР став справжнім центром наукової історичної думки на Україні. Слід створити філіали Інституту історії у Харкові, Одесі, Дніпропетровську. Про доцільність створення філіалів яскраво свідчить праця груп істориків Львова і Криму. Роботу інституту треба координувати не лише з обласними центрами Української РСР, а з іншими братніми республіками (Білорусія, Молдавія, Литва).

Слід встановити тісні зв'язки з Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною, Румунією. Багатотомна історія України неможлива без вивчення історії цих країн; вона мусить вийти до 50-річчя Великого Жовтня.

І. Д. Бойко висловив думку, що томи з історії українського народу можуть виходити не по черзі. Слід глибоко продумати планування виходу томів.

За 40 років, сказав М. А. Рубач, це перше обговорення перспективного плану розвитку історичної науки на Україні. Поряд з багатотомною історією треба здійснювати проблемний напрямок розвитку історичної науки. Багато проблем вимагають монографічного дослідження. Треба рішуче покінути з догматичним ілюстративним методом, коли висновки робляться не на основі всестороннього вивчення фактів, а до готових висновків підбирається кілька ілюстрацій.

П. М. Калениченко критикував тих окремих товаришів, які ставлять під сумнів доцільність і можливість створення багатотомної історії України. Він також висловив думку, що протягом найближчих років у республіці значно зросте кількість дослідників загальної історії, в зв'язку з чим постане питання про організацію окремого інституту. На його думку, варто запозичити досвід польських істориків у виданні бібліографічних збірників. Кожний том багатотомної історії повинен мати спеціальні розділи, присвячені зовнішньополітичному становищу України, її зв'язкам із сусідами.

О. С. Компан, О. І. Неделін, (м. Сімферополь), О. Ю. Карпенко (м. Львів) схвалили перспективний план і підкреслили значення багатотомної історії України. Ця історія, зазначив І. Ф. Євсєєв, мусить бути повністю побудована на документальних матеріалах. Проспект

Її треба широко обговорити на нараді істориків, яка має бути незабаром скликана.

В. І. Клоков у своєму виступі сказав, що треба негайно приступити до перспективного планування, щоб ліквідувати «білі плями», тобто нерозроблені питання. Підготовка багатотомної історії дасть можливість інституту перетворитися в справжній науковий центр.

Треба поєднати монографічні дослідження з написанням багатотомної історії, відзначив у своєму виступі М. І. Супруненко. З радянського періоду історії України є багато нерозроблених питань, зокрема слабо розроблене питання про Ради в 1918 р. Слід передбачити поділ радян-

ського відділу на 2 відділи. Треба переходити до ґрунтовної публікації матеріалів.

Широке обговорення доповіді О. К. Касименка показало цілий ряд недоліків у розвитку історичної науки на Україні. Перш за все слід приступити до написання монографічних досліджень по нерозроблених проблемах і питаннях, почати широке видання архівних матеріалів, організувати філіали Інституту історії АН УРСР у Харкові, Дніпропетровську та Одесі, посилити координаційну роботу з істориками республіки. Виконання накреслених завдань значно сприятиме дальшому розвитку історичної науки, створенню багатотомної історії України.

І. М. ШЕКЕРА

НАУКОВА РОБОТА У ВІДДІЛІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР В 1957 р.

Колектив наукових співробітників відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР в 1957, як і в минулих роках, працював над двома проблемами: «Боротьба українського народу за соціальне і національне визволення» та «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і соціалістичне будівництво на Україні».

По першій проблемі розроблялись такі теми: «Джерелознавство західноукраїнських земель (період феодалізму)» (виконавці І. П. Крип'ячевик і С. Т. Білецький), «Селянський рух на Підкарпатті в першій половині XVIII ст.» (виконавець В. В. Грабовецький), «Нариси по історії промисловості і робітничого класу Західної України (1900—1939 рр.)» (виконавці Є. А. Якевич і М. М. Кравець) та «Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях (1918—1939 рр.)» (виконавці О. Ю. Карпенко і Ю. Ю. Сливка).

По другій проблемі досліджувались теми: «КПРС — організатор проведення колективізації сільського господарства в західних областях УРСР, 1939—1950 рр.» (виконавець М. К. Івасюта) та «Розвиток промисловості в західних областях УРСР, 1939—1950 рр.» (виконавець Г. В. Ковальчак).

В центрі уваги відділу за минулий рік були обговорення тематики радянського періоду і розробка перспективного плану на наступні п'ять-шість років. Внаслідок цих обговорень було почато складання перспективу колективної праці — «Нарисів історії західноукраїнських земель». До написання цієї роботи окремі співробітники приступлять вже в цьому році, а інші будуть підключатися до неї в міру закінчення своїх тематичних робіт.

1957 рік був досить успішним у видавничій діяльності відділу історії України. Вийшли з друку два випуски збірника «З історії західноукраїнських земель» загальним обсягом 28 друк. арк. В збірниках вміщено статті, присвячені визвольній боротьбі трудящих західноукраїнських земель за період з XVII ст. по 1939 р. Зокрема, в статтях висвітлюється революційний рух на цих землях, який розвинувся під впливом ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції. Разом з працівниками Державного архіву Львівської області науки співробітники відділу І. П. Крип'ячевик, О. Ю. Карпенко, Г. І. Ковальчак і Я. Р. Дашкевич підготували і опублікували два збірники документів: «З історії революційного руху у Львові в 1917—1939 рр.» і «Під прапором Жовтня» загальним обсягом 93 друк. арк. В. В. Грабовецький опублікував роботу «Народний герой Олекса Довбуш», написану в основному на архівних і маловідомих матеріалах.

Крім опублікованих робіт, колектив співробітників підготував і здав до друку третій випуск збірника «З історії західноукраїнських земель» (10 друк. арк.), «Документи Богдана Хмельницького» під редакцією І. П. Крип'ячевича (50 друк. арк.). О. Ю. Карпенко здав до друку монографію «Міжнародний імперіалізм — організатор окупації західноукраїнських земель» (20 друк. арк.) та «Жовтнева революція і революційний рух в західноукраїнських землях, 1917—1920 рр.» (25 друк. арк.).

Зараз науковий колектив відділу розробляє заходи по відзначенню 20-річчя возз'єднання Західної України в єдиній Українській Радянській державі.

Ю. Ю. СЛИВКА

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ ІСТОРИКІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. І. Я. ФРАНКА І ЛЮБЛІНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. МАРІЇ КЮРІ-СКЛОДОВСЬКОЇ

Вже другий рік тривають наукові зв'язки між Львівським державним університетом ім. Івана Франка і наймолодшим університетом Польської Народної Республіки — Люблінським університетом ім. Марії Кюрі-Склодовської, відбуваються обміни делегаціями, науковою літературою, знайомство з науковими проблемами і темами, над якими працюють науковці цих університетів.

У 1957 р. делегація науковців Львівського державного університету ім. Ів. Франка в складі п'яти чоловік (професори Юрженко і Похилевич, доценти Цишко, Недбайло і Калинович) взяла участь в науковій сесії Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської, присвяченій 40-річчю Жовтневої революції. Сесія відбулась 28—30 листопада 1957 р.

Відкриваючи сесію, ректор Люблінського університету професор доктор Адам Пашевський привітав делегацію Львівського університету і висловив побажання, щоб зв'язки між цими університетами і далі поглиблювались і розширювались.

Перший секретар воеводського комітету ПОРП у Любліні тов. Коздра в привітальному слові на урочистому відкритті сесії вказав на те, що зв'язки між радянськими і польськими науковцями сприяють соціалістичному будівництву в Польщі і зміцненню дружби між польським і українським народами, між польським народом і народами Радянського Союзу.

Глава делегації Львівського університету проф. О. І. Юрженко в привітальній промові, дякуючи за запрошення на сесію і за теплу й ширшу зустріч та прийом, підкреслив велике наукове і політичне значення зв'язків між Люблінським і Львівським університетами. Від імені МВО УРСР і ректора Львівського університету проф. Юрженко запросив делегацію польських науковців до Львова і групу студентів та викладачів у студентській оздоровчо-спортивній табір «Карпати» під час літніх канікул 1958 р.

Після урочистого відкриття сесія продовжувала свою роботу в секціях юридичних та історичних наук.

На секції історичних наук були прочитані доповіді науковців Люблінського університету: професора доктора Ю. Вільом «Велика Жовтнева соціалістична революція і польське питання», в. о. професора С. Кшикали «Вплив Жовтневої революції на революційну обстановку на Люблінщині (1917—1920 рр.)» і професора католи-

цького Люблінського університету доктора Анджея Войтковського «Люблінські матеріали про Брестський мир».

В дискусії по доповідях завідуючий кафедрою нової історії проф. Данілевич навів дуже цікаві матеріали про революційний рух в Тарнобжеському повіті в 1917—1919 рр., де була проголошена так звана «Тарнобжеська республіка».

Асистент кафедри політекономії Сільськогосподарської академії в Любліні, магістр Косьцанський спинився на революційному русі в 1918 р. у Замості, Люблінського воеводства.

З доповіддю на тему «40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» виступив завідуючий кафедрою історії України Львівського університету доц. О. Г. Цишко.

Потім виступили доц. Валентина Найдус (Вища партійна школа при ЦК ПОРП) і асистент Люблінського університету М. Здроевський. Дуже цікаві були спогади старих членів партії, які брали участь в революційних подіях.

В доповіді доцента В. І. Калиновича на тему «Перший процес Івана Франка 1878 р. («Львівський процес соціалістів»)» було показано зародження і розвиток прогресивної революційної думки в Галиччині. В обговоренні виступили професори Люблінського університету Ю. Вільом і Т. Тарас, які вказали на потребу спільних розробок ряду проблем з історії політичної думки на Україні і в Польщі, оскільки архівні матеріали і першоджерела по цій проблемі знаходяться і на Україні і в Польщі.

Доповідь доктора історичних наук професора Д. Л. Похилевича «Суть кризи і занепаду помісного господарства в Речі Посполитій у другій половині XVII і першій половині XVIII ст.» викликала жваву дискусію. Доповідач виступив з переглядом поглядів на характер і причини господарського занепаду Польщі, які (погляди) склалися в польській і радянській науці. Він вважає господарську руїну другої половини XVII і першої половини XVIII ст. наслідком не стільки гальмування виробничими відносинами продуктивних сил, скільки наслідком воєн і епідемій.

30 листопада відбулася зустріч радянських істориків з істориками Любліни, Радянські і польські вчені познайомили один одного з планами наукової роботи, обмінялись виданнями своїх праць, домовились про дальший обмін книжками.

В. І. КАЛИНОВИЧ,
Д. Л. ПОХИЛЕВИЧ

НОВИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ У ПОЛЬЩІ

Як відомо, в Польській Народній Республіці виходить чимало історичних журналів. Це передусім орган Інституту історії Польської Академії наук «*Kwartalnik historyczny*», журнал «*Przegląd historyczny*», який видається Варшавським університетом, журнал «*Wojskowy przegląd historyczny*» — орган Історичного бюро. Крім того, історичні збірники періодично виходять в деяких великих культурних центрах. Так, у Вроцлаві щороку видається «*Sobótka*», в Щеціні — «*Szczecin*» і т. ін.

З цього року в Польщі почав виходити новий історичний журнал — «*Z pola walki*». Він є органом Інституту історії партії при ЦК ПОРП, журнал повністю присвячується висвітленню історії польського робітничого руху. Періодичність журналу — 4 рази на рік.

Як говориться в редакційній статті, яка відкриває перший номер журналу, він «прагне служити інтересам ретельних, вільних від усякої однобічності наукових досліджень, проваджуваних з позицій історичного матеріалізму, з позицій марксистсько-ленінських методологічних критеріїв».

Перший номер містить ряд статей і повідомлень, які становлять певний інтерес і для радянських істориків. Це стосується, зокрема, статей Генріка Яблонського «Жовтнева революція і створення польської держави в 1918 р.», Валентини Найдус «З діяльності польських робітничих організацій у Росії в 1917 р. («Промінь» і Польське соціалістичне об'єднання)», повідомлення Збігнева Щигельського — «Повстання в м. Замості в 1918 р.».

З інтересом читаються спогади колишнього бійця революційного полку «Червоної Варшави» Юзефа Подсядло, зокрема сторінки, присвячені участі полку в бойових діях на території України. Розділ «Хроніка» містить, зокрема, опис архівного фонду Польського партизанського штабу, який зберігається в архіві Інституту історії партії при ЦК ПОРП. Цей штаб, як відомо, був створений в 1944 р. при Українському штабі партизанського руху.

Номер закінчується короткою бібліографією праць з історії польського робітничого руху, які вийшли в 1955—1957 рр.

П. К.

З М І С Т

СТАТТІ

<i>В. В. ЧИГИРИК</i> — КП(б)У в боротьбі за революційне перетворення аграрних відносин (грудень 1919 р.—березень 1921 р.)	3
<i>П. М. ШМОРГУН</i> — Більшовики Київщини в роки століпінської реакції (1907—1910 рр.)	20
<i>П. М. КАЛЕНИЧЕНКО</i> —З історії революційного руху в Польщі (кінець 1918 р.—початок 1919 р.)	35

ПОВІДОМЛЕННЯ

✓ <i>І. І. СЛИНЬКО</i> — Бойовий партизанський рейд під Київ (1943 р.)	52
<i>Д. М. СТАШЕВСЬКИЙ</i> — Політика США в «російському питанні» на Вашингтонській конференції (1921—1922 рр.)	63
<i>А. П. ГРИЦЕНКО</i> — Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки першої світової імперіалістичної війни (липень 1914 р.—січень 1917 р.)	75
<i>К. І. СТЕЦЮК</i> — Переяславське повстання 1666 р.	85

СТОРІНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

<i>Л. А. КОВАЛЕНКО</i> (Ужгород) — До питання про історичні погляди О. М. Лазаревського	98
<i>І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ</i> —М. В. Закревський—історик Києва	107
<i>Г. П. СИНЯГОВСЬКИЙ</i> — В. П. Бузескул	109
<i>А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ</i> (Харків) — Тауфік Гаврилович Кезма	112

ДОКУМЕНТИ

З історії утворення комітетів незаможних селян на Україні в 1920 р. Підготували <i>А. З. Барабой</i> і <i>І. Х. Ганжа</i>	116
---	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>І. М. МЕЛЬНИКОВА</i> — Велика Жовтнева соціалістична революція і Чехословаччина (Про нові праці чехословацьких істориків, які вийшли в 1957 р.)	129
<i>П. К. СТОЯН</i> — Видатні борці за владу Рад на Україні	138

РЕЦЕНЗІЇ

<i>П. І. ГАРЧЕВ, М. К. КОЛІСНИК</i> (Харків) — Нова книга з історії Радянської України	141
<i>Л. Д. ХМІЛЬ, В. І. ШЕЛУДЧЕНКО</i> — Документи з історії Жовтневої революції на Україні	147
<i>М. О. БУЦЬКО</i> —Яскрава сторінка героїчної історії українського народу	151
<i>О. М. ШЕЙКО</i> —Безсмертні подвиги радянської молоді	154
<i>І. Ф. ЄВСЄЄВ</i> — Злісний наклеп під виглядом наукової праці	157

ХРОНІКА

<i>І. М. ШЕКЕРА</i> — Обговорення перспективного плану розвитку історичної науки на Україні	162
<i>Ю. Ю. СЛИВКА</i> (Львів) — Наукова робота у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР в 1957 р.	164
<i>В. І. КАЛИНОВИЧ, Д. Л. ПОХИЛЕВИЧ</i> (Львів) — Наукові зв'язки істориків Львівського університету ім. І. Я. Франка і Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської	165
<i>П. К.</i> —Новий історичний журнал у Польщі	166

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- В. В. ЧИГИРИК* — КП(б)У в борьбе за революционное преобразование аграрных отношений (декабрь 1919—март 1921 гг.) 3
- П. М. ШМОРГУН* — Большевики Киевщины в годы столыпинской реакции (1907—1910 гг.) 20
- П. М. КАЛЕНИЧЕНКО* — Из истории революционного движения в Польше (конец 1918 г.—начало 1919 г.) 35

СООБЩЕНИЯ

- И. И. СЛИНЬКО*—Боевой партизанский рейд под Киев (1943 г.) 52
- Д. Н. СТАШЕВСКИЙ* — Политика США в «русском вопросе» на Вашингтонской конференции (1921—1922 гг.) 63
- А. П. ГРИЦЕНКО*—Крестьянское движение в Донецком промышленном районе в годы первой мировой империалистической войны (июль 1914 г.—январь 1917 г.) 75
- К. И. СТЕЦЮК* — Переяславское восстание 1666 г. 85

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИОГРАФИИ

- Л. А. КОВАЛЕНКО (Ужгород)* — К вопросу об исторических взглядах О. М. Лазаревского 98
- И. М. САМОЙЛОВСКИЙ* — М. В. Закревский — историк Киева 107
- Г. П. СИНЯГОВСКИЙ* — В. П. Бузескул 109
- А. П. КОВАЛЕВСКИЙ (Харьков)* — Тауфик Гаврилович Кезма 112

ДОКУМЕНТЫ

- Из истории образования комитетов беднейших крестьян на Украине в 1920 г. Подготовили *А. З. Барабой* и *И. Ф. Ганжа* 116

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

- И. Н. МЕЛЬНИКОВА*—Великая Октябрьская социалистическая революция и Чехословакия (О новых трудах чехословацких историков, вышедших в 1957 г.) 129
- Ф. К. СТОЯН* — Выдающиеся борцы за власть Советов на Украине 138

РЕЦЕНЗИИ

- П. И. ГАРЧЕВ, М. К. КОЛЕСНИК (Харьков)* — Новая книга по истории Советской Украины 141
- Л. Д. ХМЕЛЬ, В. И. ШЕЛУДЧЕНКО* — Документы по истории Октябрьской революции на Украине 147
- Н. А. БУЦЬКО*—Яркая страница героической истории украинского народа 151
- А. Н. ШЕЙКО* — Бессмертные подвиги советской молодежи 154
- И. Ф. ЕВСЕЕВ* — Злостная клевета под видом научной работы 157

ХРОНИКА

- И. М. ШЕКЕРА* — Обсуждение перспективного плана развития исторической науки на Украине 162
- Ю. Ю. СЛИВКА (Львов)* — Научная работа в отделе истории Украины Института общественных наук АН УССР в 1957 г. 164
- В. И. КАЛИНОВИЧ, Д. Л. ПОХИЛЕВИЧ (Львов)* — Научные связи историков Львовского университета им. И. Я. Франко и Люблинского университета им. Марии Кюри-Склодовской 165
- П. К.*—Новый исторический журнал в Польше 166